

Ё. ИСОҚОВ

Алишер
НАВОИЙНИНГ
илк лирикаси

„ФАН“

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

ЁҚУБЖОН ИСОҚОВ

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ
ИЛК ЛИРИКАСИ

Масъул муҳаррир
филология фанлари доктори, профессор
ҲАМИД СУЛАЙМОН

Қурметли
устозим Ҳамид Сулаймон
манча виҳга муаллифдақ
13. VIII. 65

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

ТОШКЕНТ • 1965

Мазкур монографияда улуг мутафаккир шоир Алишер Навоийнинг илк лирикаси кенг ва ҳар томонлама таҳлил қилинади, шунингдек, шоир илк лирикасининг эволюцияси кўрсатилади.

Монография ўрта мактабларнинг тил ва адабиёт ўқитувчилари, олий ўқув юртлари филология факультетларининг студентлари, аспирантлар ҳамда Навоий ижодига қизиққан барча китобхонларга мўлжалланади.

ҚИРИШ

Навойий ижодий меросининг каттагина қисмини унинг лирикаси ташкил этади. Навойий ижодида салмоқли ўрин тутган унинг лирик асарлари сўнгги даврларда махсус текшириш объекти сифатида чуқур ўрганила бошланди. Бу борада совет навоййшунослиги эришган биринчи ва жиддий муваффақиятлардан бири филология фанлари кандидати М. Шайхзоданинг «Навойийнинг лирик қаҳрамони ҳақида» деган илмий ишидир¹.

М. Шайхзода мазкур ишида «Ғароибус-сигар» девонини асос қилиб олган бўлса-да, умуман, Навойийнинг лирик қаҳрамони ҳақида фикр юритади ва шоирнинг лирик қаҳрамонига хос барча хусусиятларни бутун мураккаблиги билан очиб беришга муваффақ бўлади. Умуман, М. Шайхзоданинг мазкур асари Навойий лирикасини марксистик методология асосида текшириш ншнинг дастлабки йирик маҳсули бўлиб, бу соҳада кейинги даврларда амалга оширилган катта ҳажмдаги ишларнинг сермазмун дебчасидир.

Навойий лирикасини махсус текшириш ишлари сўнгги даврларда янада кенг томир ёя бошлади. Ўзбек адабиётшунослари ана шу соҳада бир қатор жиддий ишларни амалга оширдиларки, бу ишлар навоййшунослик фанига янги ва қимматли ҳисса бўлиб қўшилди.

Навойий лирикасини ўрганиш соҳасидаги ишлар икки йўналишда олиб борилди: биринчи йўл текстологик характерда бўлиб, Навойий лирикасини текстологик жиҳатдан текшириш за унинг якунларини ўз ичига олади. Филология фанлари доктори Ҳамид Сулаймонов томонидан амалга оширилган «Ҳазонул-маоний»нинг академик нашри, шу автор томонидан тайёрланган «Ҳазонул-маоний»нинг илмий-танқидий тексти ва Навойий лирикаси устида олиб борган текстологик тадқиқотлари

¹ М. Ш а й х з о д а, Навойийнинг лирик қаҳрамони ҳақида («Ғароибус-сигар» бўйича). «Улуғ ўзбек шоири» тўплами, Тошкент, ЎзФАН, 1948, 131—158-бетлар.

натижаларини ўз ичига олган докторлик диссертацияси² Навоий лирикасини текстологик текшириш соҳасида қўлга киритилган дастлабки жиддий ютуқдир.

Навоий лирикасини текширишнинг иккинчи йўли эса назарий характердадир. Бу соҳада академик Ойбек³ ва филология фанлари кандидатлари М. Шайхзода⁴ ҳамда А. Ҳайитметов⁵ томонидан сўнги даврда эълол қилинган илмий асарлар, айниқса, диққатга сазовордир. Мазкур асарлар Навоий лирикасини ўрганиш соҳасида қилинган дастлабки махсус ишлар бўлиши билангина эмас, шунингдек, ўзининг илмий салмоғи билан ҳам қимматлидир. Бироқ мазкур ишларга хос умумий хусусият шундан иборатки, уларда умуман Навоий лирикаси ҳақида фикр юритилади. Навоий лирикасининг етук даври олиб текширилади. Шоир ижодининг эволюциясини текшириш, унинг балоғат босқичига кўтарилгунга қадар босиб ўтган мураккаб илмий йўлини кузатиш, шоир ижодининг ҳар бир этапини махсус текшириш, унинг специфик хусусиятларини аниқлаш, ана шу босқичлар орасидаги умумий боғланишни ўрганишни тақозо қилади. Бу эса шоир ижодини унинг динамикасида текшириш, шу билан бирга, автор дунёқарашининг ўсиши, ўзгариши ва шаклланишини ҳам аниқлашга имкон беради.

Сўнги давларга қадар Навоий лирикасининг (умуман ижодининг ҳам) айрим бир даври махсус ўрганилмай келинганлиги ҳам объектив сабабларга эгадир. Бу сабаб шундан иборатки, Навоий шеърларининг лоақал умумий хронологияси ҳам мавжуд эмас эди. Бусиз эса шоир ижодини давларлаштириш ҳам мумкин эмас. Айрим илмий ишларда Навоий илк ижодининг ҳажми ва чегараси масаласида фақат баъзи бир тахминий фикрлар учрайди. Улардан айримлари, Навоийнинг ўз фикрларига асосланиб, «Ғароибус-сиғар» ва «Наводирушшабоб» девонидаги шеърларни шоирнинг илк ижодига нисбат берадилар⁶. Фақат марҳум профессор Бертельсина қисқа, лекин ҳақиқатга мос келадиган фикрни баён қилади. У, Навоий 24 ёшлик чоқларида кўчирилган ва ёш шоирнинг тўрт юздан

² Х. Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Дис-я на соискание ученой степени док-ра фил. наук, Ташкент, 1961.

³ Ойбек, Навоий ғазалиёти. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, № 2. 5.

⁴ М. Шайхзода, Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида («Ғароибус-сиғар» девони асосида). «Ўзбек адабиёти масалалари» тўплами, Тошкент. Узадабийнашр, 1959, 238—254-бетлар.

⁵ А. Ҳайитметов, Навоий лирикаси, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1961.

А. Sarafiddinov, Əlisər Navoiy, Toşkent, 1939, 17-bet.

ортиқ шеърини ўз ичига олган қўлёзма девон⁷ хусусида сўзлаб, шундай ёзади: «Бу девон Навоий йигирма тўрт ёшлик чоқда кўчирилган ва шундай қилиб, бу Навоийнинг қайси ғазаллари унинг дастлабки ижодига мансуб эканлигини аниқ тиклашга имкон беради»⁸. Проф. Бертельснинг бу фикри Ҳ. Сулаймоновнинг илмий тадқиқотлари натижасида тасдиқланди. Ҳ. Сулаймонов, Навоий лирикасининг Совет Иттифоқи ва жаҳон фондларида сақланаётган жуда кўп нодир қўлёзмаларини синчиклаб ўрганиш натижасида, навоийшуносликда биринчи марта Навоий лирикасини илмий асосда даврлаштирди ва Навоий шеърларининг хронологиясини аниқлади. Бу эса Навоий лирикасининг турли этапларини алоҳида ҳолда олиб текшириш имкониятини яратди.

Биз навоийшуносликнинг ана шу сўнгги ютуқлари заминда Навоийнинг илк лирикасини махсус ўрганшга киришдик.

Ўз текширишларимиз учун Навоийнинг илк девони (Ленинград, Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонаси, қўлёзма № 564)ни асос қилиб олдик. Мазкур девон Навоий 24 ёшда эканлигида (1465—66) Навоий ижодининг мухлислари томонидан тузилган бўлиб, Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган ва Навоийнинг илк ижодига мансуб туркий (Ўзбекча) шеърларнинг асосий қисмини ўзида қамраб олган. Бу нусха Навоий асарларининг бизга қадар етиб келган қўлёзмалари ичидagina эмас, шу билан бирга, машҳур хаттот Султон Али томонидан кўчирилиб, жаҳон фондларида сақланаётган қўлёзмаларнинг ҳам энг қадимийсидир. Унда шоирнинг 391 ғазали, 41 рубойиси, 1 мухаммаси ва 1 мустазоди мавжуд. Хати — йирик настаълиқ. Нуқталарнинг қўйилишида ягона принцип йўқ. Шеърлар алифбо тартибида икки устунда ёзилган ва олтин суви берилган жадвал ичига олинган. Хуросоннинг ипак қоғози. Саҳифаларнинг ҳошияси турли рангдаги гуллар билан нақшланган. Текст ёзилган қисмларга ҳар хил ранг берилган. Ҳар саҳифада 10, 11 байт жойлашган.

Боши:

الاها پادشاها كردكارا سنكا آچوغ نهان و آشكارا

Охири:

کیم حشردا مست اولای خراب ای ساقی
تا انکلامای ایتسهلار عزاب ای ساقی

⁷ Бу қўлёзма Ленинградда, С-Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонасида сақланмоқда. Инв. № 564.

⁸ Е. Э. Бертельс, Навои, М.—Л., 1948, стр. 109—110.

Колофон (тарих):

حرره العبد سلطان على المشهدى فى شهر سنه سبعين
ثمانائه فى ايام الشيب

Маълумки, Навоий ўз ижодини форс тилида бошлаган ва дастлабки пайтларда форс тилида кўпроқ машқ қилган. Шунинг учун ҳам биз, асосан, Навоийнинг туркий шеърлари устида илмий текшириш олиб борсак-да, Навоийнинг традицияга муносабати каби масалаларни ҳал этишда унинг форсий тилдаги шеърларига ҳам мурожаат қилиш зарур деб ҳисобладик ва шундай йўл тутдик.

Ҳар бир шоир ижодини у яшаган тарихий шаронддан ажратиб олиб ўрганиш мумкин эмас. Чунки ҳар қандай санъат ва адабиёт асари маълум бир даврнинг маҳсули бўлиб, унда ўша тарихий шароитнинг таъсири, излари у ёки бу даражада акс этади. Шунинг учун ҳам Навоийнинг илк шеърлари ҳақида фикр юритган вақтда бу шеърларнинг турли жойларда ва турлича шароитларда ёзилганлигини эсдан чиқармаслик лозим.

Навоийнинг илк шеърлари, асосан, 2 та шаҳарда: Ҳирот ва Машҳадда ёзилган. Навоий 1456 йилда Абулқосим Бобир хизматига киради. Бу вақтда унинг (Навоийнинг) «назмлари Хуросонда шуҳрат тутиб эрди»⁹.

Навоий 1456—57 йилларда Абулқосим Бобир билан бирга Машҳадга боради. А. Бобир вафотидан кейин ҳам у, ўқишни давом эттириш мақсадида, Машҳадда қолади. Навоий Машҳадда ёлғизликда моддий жиҳатдан қийинчилик билан кун кечиради. Ўз ватани, яқин кишиларидан узоқда моддий ва маънавий жиҳатдан қийналган шоирнинг кайфияти, кечинмалари унинг шу даврдаги лирикасида ўз аксини топган.

Қуйидаги байт ёш шоирнинг бекасликда гам-аламлар билан тўлиб-тошган қалбини анча тўғри ифодалайди:

Эл дарди ёрдин кам ўлур, менда ёр йўқ,
Кўнглумда юз туман гаму бир гамгусор йўқ¹⁰.

Навоий 1464 йилда Ҳиротга қайтиб келди. Бироқ унинг аҳволи бу ерда ҳам ўзгармади, балки янада оғирлашди. Подшоҳ Абу Саид Навоийга яхши муносабатда бўлмади. Улар ўртасидаги муносабат кескинлаша борди. Бунинг сабаби шундаки, тож-тахт орзусида Абу Саидга қарши кураш

⁹ А. Навоий, Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер. «Ўзбек адабиёти», Тошкент, Узадабийнашр, 1959, II том, 566-бет.

¹⁰ Қўлёзма № 564, 72а-варақ. (Бундан кейинги ўринларда қўлёзmannинг фақат инвентарь номери ва варағи кўрсатилади).

олиб бораётган Хусайн Бойқаро Навойнинг дўсти эди. Шунингдек, Навойнинг тогалари Ғарибий ва Қабулийлар Абу Саидга қарши кўтарилган бадахшонийлар қўзғолонида қатнашган эдилар. Шу билан бирга, Абу Саиднинг золимлиги, адолатсизлиги сабабли, Навой унга нафрат билан қарар эди. Шунинг учун ҳам Навой Ҳиротда фақат моддий жиҳатдангина сиқилиб қолмай, руҳий жиҳатдан ҳам эзилган эди. У ерда маънавий жиҳатдан қўллаб-қўлтиқлайдиган ҳамфикр дўстлар топа олмайди. Шаҳардаги бузуқликлар, адолатсизликларни кўриб азоб чекади. Бироқ у ҳақсизликлар қаршида жим тура олмайди, золимларга қўл қовуштиришни истамайди. Бунинг устига унинг ўқиши, ижод қилиши учун мутлақо шароит бўлмайди. Шундан сўнг Навой 1456 йилларда Самарқандга кетишга мажбур бўлади. У Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактубида ўзининг Самарқандга келиши сабабларини батафсил баён қилади¹¹.

Навойнинг қуйидаги байти ҳам унинг ўша пайтлардаги ҳолати, кайфиятига жуда мос тушадики, бу Самарқанд сафари олдидан ёзилган бўлса керак:

Кимки саркашроқ, ҳаводис ўқиға кўпрак ҳадаф,
Ушбу ҳолатни қабақ аҳволидин қилғил ҳисоб¹².

Мана бу байтларда эса ёш шоир фаолиятининг мазмуни, йўналиши аниқ акс этган бўлиб, буларда автор Абу Саидга киноя қилган бўлса ҳам ажаб эмас:

... Қўй дуру феруза бахтинким, нужуми чархн
Нилуфар барги уза шабнамча кўрмас ҳимматим.
Лаълдек бошим осулсун ғарқан хуноб ўлуб,
Лаъл тиккан салтанат тожиға бўлса рағбатим¹³.

Умуман, Навой илк лирикасининг ғоявий мотивларини баҳолашда шоирнинг ана шу шеърлар ёзилган даврдати шароити, кайфиятини назарда тутмоқ керак.

Маълумки, ҳар бир ёзувчи ёки шоирнинг традицияга бўлган муносабати — традицияга қай даражада боғланганлиги, ундан фойдаланиш усуллари, оригиналликка интилиши ва бошқалар — унинг илк ижодида очиқроқ кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам, Навойнинг илк лирикасини унинг ўз даври лирик традицияларига бўлган муносабати билан боғлиқ ҳолда олиб текшириш зарур. Навой лирикасида традиция ва новаторлик масаласи навоийшуносликнинг энг муҳим актуал проблемаларидан биридир. Бирсқ бу соҳада, Ҳ. Зари-

¹¹ Қаранг: Алишер Навоий, Хазойинул-маоний, I том («Ғаройбус-сиғар»), Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1959, 697-бет.

¹² 564, 216-в.

¹³ 564, 1066-в.

фов¹⁴, А. Ҳайитметов¹⁵ ва Н. М. Маллаевларнинг¹⁶ ишларини назарда тутмаганда, бирор махсус илмий тадқиқот иши ҳанузгача йўқ. Ваҳолонки, ана шу масала махсус илмий текширишни тақозо қилади. А. Ҳайитметов ўз асариди Навоий ижодида традициянинг роли масаласида, йўл-йўлакай бўлса-да, жиддий фикрлар баён қилади. Ҳ. Зарифов эса Лутфий ва Навоийнинг ижодий муносабатларини атрофлича чуқур таҳлил этади.

Н. Маллаев ўзбек газалчилигининг тараққлиети ва унда Навоийнинг роли масаласини ёритишга ҳаракат қилиб, «Навоий газалларининг бир қатор хусусиятлари ҳақида тезислар тариқасида»¹⁷ мулоҳаза юритади. Бироқ бу ишлар, катта илмий аҳамиятга эга бўлгани ҳолда, Навоий лирикасида традиция ва новаторлик масаласини атрофлича ҳал эта олмайди. Биз ҳам Навоийнинг илк лирикасини текшириш процессида ана шу масаланинг баъзи томонларини ёритишга ҳаракат қиламиз.

Шуни ҳам айтиш керакки, Навоийнинг илк лирикаси (барча шоирларда бўлганидек) шоир ижодининг кейинги этаплари билан туташиб кетиб, улар билан ички боғланишдадир. Шу нуқтаи назардан, Навоийнинг илк шеърларини уларнинг кейинги вариантлари ва умуман Навоий лирикасининг кейинги давлари билан қиёсий ўрганиш, шоир ижодини ривожланиш процессида олиб текшириш, унинг услуби, дунёқарашиди ўзгариш ва ривожланишни кузатишга имкон беради. Биз ҳам ушбу ишимизда, Навоий илк лирикасининг специфик хусусиятлари (илк лириканинг ғоявий йўналиши ҳамда поэтик хусусиятлари) ни очиб бериш билан бирга, унинг ўз даври лирик традицияларига муносабати ҳамда шоир услубиди сўнгги ўзгариш ва ривожланишнинг баъзи бир томонларини аниқлашни ўз олдимишга мақсад қилиб қўйдик.

Ушбу ишни амалга оширишда бевосита раҳбарлик қилган филология фанлари доктори Ҳ. С. Сулаймоновга ҳамда иш юзасидан ўзларининг қимматли мулоҳазалари билан ёрдам кўрсатган филология фанлари докторлари Н. М. Маллаев, Ғ. Абдурахмонов, филология фанлари кандидатлари Р. Мажидий, С. Муталлибов, А. Иброҳимов ва А. Ҳайитметовларга чуқур миннатдорчилигимизни изҳор қиламиз.

¹⁴ Ҳ. Зарифов, Лутфий ва Навоий. «Улуғ ўзбек шоири» (мақола-лар тўплами), Тошкент, ЎзФАН, 1948, 159—197-бетлар.

¹⁵ А. Ҳайитметов, Навоий лирикаси, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1961.

¹⁶ Н. Маллаев, Ўзбек адабиётида газал ва унинг ривожиди Навоийнинг роли. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, № 3, 3—13-бетлар.

¹⁷ «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, № 3, 12-бет.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ЎЗ ДАВРИ ЛИРИК ТРАДИЦИЯЛАРИГА МУНОСАБАТИ

Адабиёт майдонига кириб келаётган ҳар бир ёш таланти ўзига қадар яратилган, тўпланган адабий тажрибалардан маънавий озиқ олади, ўрганади; ана шу традициялар заминда камолга етади. Жаҳон адабиёти тарихида ўз миллий ва дунё адабиётининг кўп асрли традицияларидан фойдаланмаган бирорта ҳам улуг сўз санъаткорини учратиш мумкин эмас. В. Г. Белинский Пушкин ҳақидаги мақоласида шундай ёзган эди:

«Пушкиннинг музаси унинг салафлари ижодидан озиқланди ва вояга етди. Бундай дейиш ҳам етарли эмас: у (муза) салафлари ижодини ўзининг қонуний мероси сифатида қабул қилди, уларни дунёга янги, янада юксак кўринишда қайтарди. Державин, Жуковский ва Батюшковларсиз Пушкин ҳам пайдо бўлмаган бўлур эди, Пушкин уларнинг шогирди эди, деб айтиш ва исботлаш мумкин. Аммо Пушкин ўз устозларидан бирор нарсани айнан ўзлаштирган ёки бирор нарсада улардан беҳад юқори эмас деб айтиб ҳам, исботлаб ҳам бўлмайди»¹.

Умуман, ҳар бир ёш қаламкаш ўзига қадар тўпланган адабий традициялардан фойдаланади. Бироқ ҳаммаси ҳам бир хилда ва бир даражада эмас: бири адабий традициялар заминда тарбияланиб, ундан ижодий фойдаланиб, уни ривожлантириб, юқори босқичга олиб чиқса, бошқа бири ана шу традицияларнинг қули бўлиб қолади, уни давом эттира ва ривожлантира олмайди. Шунинг учун ҳам, адабиёт тарихида ҳар бир ёзувчининг ўрни унинг адабий традицияларга бўлган ижодий муносабати ва уни ўз даври талаблари асосида қай даражада ривожлантира олганлиги билан белгиланади.

¹ В. Г. Белинский, Собр. соч. в трех томах, т. III, М., ГИХЛ, 1948, стр. 334.

Традицияга муносабат масаласи у ёки бу ёзувчининг даври, дунёқараши ва синфий позицияси билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ҳар бир ёзувчи ўз ижодининг турли босқичларида адабий традициялардан турлича фойдаланади ва унга турлича муносабатда бўлади. Айниқса, ёзувчи ижодининг илк даврларида унинг адабий традицияларга бўлган муносабати (адабий традицияларга қай даражада боғланганлиги, оригиналликка интилиши) аниқроқ кўринади.

Шу жиҳатдан, биз Навоийнинг илк лирикасини текшираётган эканмиз, уни Навоийга қадар кўп асрли тажрибага эга бўлган Шарқ (форс-тожик ва ўзбек) адабиётининг бой традицияларидан узилган ҳолда олиб ўрганишимиз мумкин эмас. Навоийга қадар форс-тожик ва ўзбек ёзма адабиётида жуда бой тажриба тўпланган бўлиб, Навоий ўз ижодини ана шу заминда бошлади. Шуни айтиш керакки, ҳар бир ёш қаламкаш, адабий традицияларга маҳкам суянган ҳолда, ўзига қадар ўтган улуғ сўз санъаткорларидан бир ёки бир нечасини ўзига устоз сифатида қабул қилади, уларга эргашади, улар ижодидаги маълум томонларни ўзига сингдиради. Бу, албатта, ана шу ёш ижодкорнинг дунёқараши билан боғлиқ ҳодисадир. Чунки у ўз қарашлари ва интилишларига мос келадиган ҳамда ўз саволларига муносиб жавоб топа олган кишигагина эргашиши, ундан ибрат олиши мумкин. Шунингдек, ўтмишдаги буюк сўз санъаткорларининг ижоди ҳам халқма-хил руҳда ва бадиий савияда бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзидан кейин вужудга келадиган ижодкорлар учун ўз ижодининг маълум бир хусусияти билан таъсир этиши ва уларда ана шу томонга нисбатан қизиқиш уйғотиши мумкин. Шунинг учун ҳам, биз Навоийнинг лирикасидаги устозлари кимлар эканлиги, улар ижодидаги қайси томонлар Навоийнинг эътиборини ўзига тортганлиги ва Навоийнинг улар ижодига муносабатини аниқламоғимиз лозим.

Маълумки, ёш Навоий ўз ижодини аввало форс тилида бошлади. Бу демак у жуда ёшлигидаёқ форс-тожик адабиёти билан таниш бўлган, форс-тожик шеър тузилишининг қонуноқоидаларини ўзлаштирган. Табиийки, форс-тожик адабиётининг улуғ намоянадалари ижоди билан танишмай, улар традицияларини ўзлаштирмай, ана шу тилда шеър ёзиш мумкин эмас. Бироқ кейинроқ Навоий ўзбек тилида ижод қилар экан, форс-тожик адабиётидан олган билимларидан ташқари, бу соҳада бевосита ўзбек шеърятининг тажрибаларига суянди. Хоразмийдан бошлаб Лутфийга қадар ўзбек ғазалчилиги соҳасида анча бой тажриба тўпланган бўлиб, бу соҳада эришилган ютуқлар Навоий учун ўзбек шеърятини камолот босқичига кўтаришда асосий замин бўлди. Навоий, ана шу

традицияларга суюнган ҳолда, ўзбек тили ва шеърятининг тараққиёти учун курашди ва бу соҳада форс-тожик адабиётининг буюк намояндалари билан мусобақалашди.

Навоий форс-тожик ва ўзбек адабиётининг барча ютуқ ва тажрибаларини ана шу адабиётларнинг буюк вакиллари воқитаси билан қабул қилди ва ўз фаолиятининг ривожига ана шу асосга суюнди. Навоий ўзининг форс-тожик адабиётдаги салафлари (лирикада) ҳақида бир қитъасида шундай ёзади:

Ғазалда уч киши тавриду р ул навъ,
Қим андин яхши йўқ назм эҳтимоли:
Бири муъжиз баёнлиқ соҳири ҳинд,
Ки ишқ аҳлини ўртар сўзу ҳоли.
Бири Исо мафаслиқ ринди Шероз,
Фано дайрида масту луболи.
Бири қудси асарлик орифн Жом,
Ки Жоми Жамдурур сингон сафоли.
Навоий назмига боқсанг, эмастур
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи.
Ҳамона кўзгудурким, акс солмиш
Анго уч шўх маҳвашинг жамоли².

Кўриниб турибдики, Навоий форс-тожик адабиётининг уч буюк вакили — Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз ва Жомийларни ўзининг ғазалчиликдаги устози деб ҳисоблайди. Ўзининг ғазал соҳасидаги фаолиятида уларнинг таъсири борлигини эътироф этади. Шунингдек, бу қитъанинг муҳим аҳамияти яна шундаки, шоир ўз салафларининг номини тилга олар экан, улар ижодидаги ўзининг диққатини жалб қилган ва қизиқтирган энг муҳим ва характерли томонларни очиқ баён қилади. Бошқача қилиб айтганда, автор ана шу уч буюк генийнинг ҳар бири ўз ижодининг қайси томонлари билан ўзи учун ибрат ва устоз бўлганлигига ишора қилиб ўтади. Навоийнинг бу каби сўзлари унинг традицияга муносабати ва новаторлигини аниқлаш ва умуман шоир ижодининг етакчи хусусиятларини белгилашда жуда катта аҳамиятга эгадир. Чунки ҳар бир буюк ёзувчи бошқа ёзувчиларга ўзининг уни бошқалардан фарқ қилиб турадиган алоҳида ўзига хос томонлари билан таъсир этади. Юқоридаги қитъада ҳам ана шундай муносабатнинг излари яққол кўриниб турибди.

Биз Навоий ўзининг ғазалдаги устозлари сифатида форс-тожик адабиётда Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз ва Жомийларни эътироф этганлигини кўрдик. Энди улар ижодининг қайси томонлари Навоийга кўпроқ таъсир қилди ва бу таъсир вақтинча эдими ёки узлуксиз давом этдими, деган масала устида батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

² Алишер Навоий, Хазойинул-маоний, IV том («Фавойидул-кибар»), Тошкент, ЎзССР ФА нашриети, 1960, 731-бет.

Бизга бу соҳада Навоийнинг ўзи жуда катта имкониятлар яратади. Чунки у ўз салафларининг ижодий меросига бўлган қарашлари ва муносабатини ўзининг жуда кўп асарларида ихчам формада баён қилган. Биз ана шу фикрларни изчиллик билан текширсак, Ҳофиз, Хусрав Деҳлавий ва Жомий ижодининг Навоий ижодига бўлган таъсири ва бу таъсирнинг энг муҳим томони нимада эканлигини аниқлашимиз мумкин.

Аввало, Навоийнинг ана шу соҳадаги фикрларини биз унинг лирик шеърлари таркибида учратамиз. Навоий «Бадоеул-бидоя» девонининг дебочасида шундай ёзади: «Аммо ашъор тадвин қилгонлардин баъзеким бақо мулкида фоний-дурлар ва баъзеким ҳоло фано дайрида боқий дурурлар. Аввалги зумрадин бовужуд дард бешасининг газанфари ва ишқ оташгоҳининг самандари, жавоҳир маънавийси — амир Хусрав Деҳлавий... ва фано майхонасининг ринди хирқа чоки ва бало паймонасининг масти бебоки, ишқу муҳаббат асрори аминларининг ҳамрози — Хожа Ҳофиз Шерозий... Ва сўнги фурқадин қудс шабистонининг шамъи анвари ва унс гулистонининг андалиби суханвари, балоғат шаккаристонининг тўти ширин каломи — жаноб махдуми мавлоно Абдурахмон Жомий... девонлари ирода бўлгай»³.

Кўриниб турибдики, автор ўз салафларидан ҳар бирининг маълум томонларини таъриф этиб, асосий эътиборини ана шу жиҳатларга қаратмоқда. Яъни Хусрав Деҳлавийда — ишқни куйлашдаги самимийлик ва қалбдаги дард-аламларни ифодалашдаги жасорат, Ҳофизда — ринд табиатлилик, исёнкорлик, Жомийда эса руҳий поклик ва маънавий етуклик биринчи планда тасвирланган. Автор уларнинг ҳар бирини уларга хос ана шу хусусиятлар билан бир-биридан фарқлаган.

«Ғароибус-сиғар»да «эй ҳофиз» радифли бир ғазал бўлиб, у қуйидагича тугайди:

Магарки Ҳофизи Шерозсенки, бир соғар
Тутуб Навоийга қилдинг каромат, эй ҳофиз⁴.

«Бадоеул-васат» девонидаги 215-ғазал эса шундай тугайди:

Эй Навоий, сену Хусрав била Жомий таври,
Санъату рангни қўй, сўзда керак дард ила сўз⁵.

³ «Фавойидул-кибар», 763-бет («Бадоеул-бидоя»нинг дебочаси шу томга илова қилиб берилган).

⁴ «Ғароибус-сиғар», 305-бет.

⁵ Алишери Навоий. Хазойинул маоний, III том («Бадоеул-васат»), Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1960, 219-бет.

Муҳими шундаки, Навоий «Ҳазоинул-маоний»нинг тўрғала девонига ҳам 650 тадан ғазал киритган бўлиб, дастлабки учта девоннинг охириги (650) ғазалларини ўз салафларининг номини тилга олиш билан якунлайди. Ҳар бир девондаги ғазаллар хотимасида Ҳофиз, Хусрав ва Жомийлар номи тилга олиниши, албатта, тасодифий эмас. Бу ниҳоятда ўйлаб қилинган иш бўлиб, авторнинг ўз салафлари ижодига ва хотирасига катта ҳурмат билан қараганлигининг ёрқин ифодасидир. Бироқ ана шу ўринларда Навоий Хусрав, Ҳофиз ва Жомийларни фақат эслаб ўтмай, улар ижодининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб ўтади, ўзининг улар ижодига бўлган муносабатини ифода қилади:

Демангиз булбул Навоийни, самандар денгки, бор
Назми ичра шуълан Жомию сўзи Хусравий⁶.

Янаки нутқ илаю руҳ ила етурди анга,
Фуюз Орифи Жомию ринди Шерозий⁷.

Навоий фарду беҳуш ўлгонин деманг қачондиндур,
Ҳамондинким, анн маст этти ваҳдат жомидин Жомий⁸.

Бу байтларда ҳам, Хусрав — ишқнинг оташин куйчиси, Ҳофиз Шерозий — ринд, Жомий — етук олим ва файласуф сифатида талқин этилади. Автор «Ҳазоинул-маоний»нинг деб-бочасида ҳам: «Бири ўз асарида ганжи маънавий Мир Хусрав Деҳлавий дерларким»⁹, — деб ёзади. Бу ердаги Хусрав Деҳлавийга нисбатан қўлланилган «ганжи маънавий» ибораси бундан бир қанча вақт илгари ёзилган «Бадойеул-бидоя» деб-бочасидаги «жавоҳир маънавийси» иборасининг айнан ўзи бўлиб, бу Навоийнинг ўз салафлари ижодига берган дастлабки баҳосининг ҳали ўзгармаганлигини кўрсатади.

Навоий ўзининг лирикадаги салафларини фақат лирик шеърларидагина эслаб қолмайди. Балки у ўзининг бошқа адабий-илмий асарларида ҳам бирор муносабат билан уларнинг номини келтириб ўтади.

Ана шундай ўринларда ҳам уларнинг номини тўғридан-тўғри келтирмай, ўзининг уларга бўлган муносабатини билдиради, улар ижодидаги ўзига хос оригинал томонларни кўрсатиб ўтади.

Албатта, унинг адабий-илмий асарлари «Ҳазоинул-маоний» тузилгандан анча кейин ёзилган. Шу жиҳатдан Ҳофиз,

⁶ «Ғаройибус-сиғар», 668-бет.

⁷ Алишер Навоий, Ҳазоинул-маоний, II том («Наводируш-шабоб»), Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1959, 654-бет.

⁸ «Бадойеул-васат», 650-бет.

⁹ «Ғаройибус-сиғар», 11-бет.

Хусрав ва Жомий ҳақида ана шу асарларда айтилган фикрларни «Хазоинул-маоний»дан келтирилган фактлар билан қиёслаб ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Бу, Навоийнинг ўз салафларига (албатта, лирика соҳасида) нисбатан муносабати, улар ижодига берган баҳоси бир даражада турганлиги ёки ўзгариб борганлигини кузатиш ва аниқлаш ҳамда бу ҳақда ишончлироқ хулосага келиш имкониятини беради.

Навоий «Муҳокаматул-луғатайн» асарида ўзининг ёшлик йиллари ҳақида сўзлаб, шундай ёзади:

«...Ўқурига давовиндин бу фақир муголаасига кўп машғул бўлмагон девон оз эрмиш. Батахсис ишқ ва дард аҳлининг роҳбар ва пешрави Хусрав Деҳлавий девониким, ошиқлиқда дард ва ниёз ва сўз ва гудоз тариқин ул мунташир қилди ва онинг ишқи машъалидин бу партав олам тийра ҳокдонига ёйилди.

Яна ҳақиқат аҳлининг сархайл ва сарафроси хожа Ҳофиз Шерозий нуқат ва асроринки, анфоси руҳул-қудсдин нишон айтур ва руҳулло анфосидин асар еткурур.

Яна бу фақирнинг пири ва устози, тариқат аҳлининг соҳиби иршоди, жамий аҳлуллонинг муқтадо ва шайхулисломми... Мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг руҳпарвар латойифи ва руҳгустар заройификим, андин ҳар ғазал кал-ваҳйил-мунзал ва ҳар риссла кал-аҳодисин-набийи мурсал олийшон ва рафеъ макондурким, алардин ҳар лафз қийматда дурри саминдин обдорроқ ва ҳирқатда лаъли оташиндин барққирдорроқ. Ва иккаласи мазкур бўлгон ва азиз каломи муъжиз низомидин анда чошни ва насиб ва ўз ишқ ва камолоти ва ниҳояти ҳолоти мунга изофаки, ҳозо шайъун ажиб»¹⁰.

Худди шу асарнинг бошқа жойида Хусрав Деҳлавий ҳақида «ишқ оташкадасининг шуъла ангезидур ва дард ғариб-хонасининг ашкрези», Абдураҳмон Жомий ҳақида эса «камол авжининг меҳри ломиидур ва бўлгон азизлар ҳолатининг жамини»¹¹, деган таърифларни ишлатади.

Келтирилган мисоллардан Навоийнинг ўз салафларига берган дастлабки баҳоси асосан ўзгармай қолганлиги яққол кўриниб турибди. Фақат уларга айрм қўшимчаларгина киритилган, яъни Жомий ҳақида сўзлаганда ўзига устоз ва пир эканлигини қайд этади.

Навоий «Мажлисун-нафоис» асарида ҳам икки ерда Жомий ҳақида тўхтайти ва унинг фаолиятига анча юксак ва

¹⁰ А. Навоий, Танланган асарлар, III том, Тошкент, Ўздавнашр, 1948, 194-195-бетлар.

¹¹ Уша китоб, 200-бет.

атрофлича баҳо беради. Бу ердаги таъриф ҳам унинг аввалги фикрларига жуда мос ва ҳамоҳангдир.

Навоний «Мажолисун-нафоис»нинг кириш қисмида ўзига қадар тазкира ёзган кишилар ҳақида тўхталиб, шундай ёзади:

«Ул жумладин бирн Ҳазрати Махдумий Шайхул Исломиий Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий...дур.

Улким бу тўқуз фалакни ақл этса хаёл,
Дарёни улумиға топар қатра мисол.

То чашман табъ даҳр аро очти зулод,
Ҳайвон суйи бирла айлади молмомол»¹².

Навоний шу асарнинг III мажлисини Абдурахмон Жомий номи билан бошлаб, шундай ёзади: «... чун бу мухтасарда мазкур бўлгон жамоатнинг раъс ва раиси ул зоти нафис ва бу рисолада мазкур бўлгон гуруҳнинг муқтадо ва пешвон ул гавҳари яктодур, муборак исмлари бу авроқда сабт бўлурдин ва ёзилмаса, дилпазир эрмас эрди, журъат бўлди»¹³.

Навоний бу асарида ҳам Жомийни гениал шоир, ўз даврининг етук файласуфи сифатида таърифлайди ва унинг исмини мазкур рисолаи безатиб туриш учун келтирганлигини таъкидлайди. У ўз салафлари ҳақида турли вақтларда ва турли асарларида баён қилган фикрларини энг сўнгги асари «Маҳбубул-қулуб»да яна бир карра тасдиқ этади ва мустаҳкамлайди. Навоний «Маҳбубул-қулуб»нинг шоирларга бағишланган 16-фаслида ўзига қадар ўтган шоирларни, уларнинг ғоявий позициясига қараб, тўрт қисмга бўлади. Биринчи қисмга тасаввуф руҳида асарлар ёзган шоирлар-Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румийларни киритади.

Навоний Саъдий, Ҳофиз ва Деҳлавийларни мистик шоирлардан фарқлаб, иккинчи қисмга киритади ва улар ҳақида шундай ёзади: «Яна бир жамоадурларким, ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут қилибдурлар ва каломларин бу услубда марбут этибдурлар. Андоғки, маоний аҳлининг нуктапардозии Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий ва ишқ гуруҳининг покбози ва покрави Амир Хусрав Деҳлавий... Маъний адосиға лофиз Хожа Шамсиддин Муҳаммад-ал-Ҳофиз»¹⁴.

Шуниси муҳимки, Навоний Жомийни ҳеч қайси группага киритмай, унинг ўзини алоҳида кўрсатади ва Жомий ижодининг мураккаблиги, унда дунёвий мотивлар билан тасаввуф қараш-

¹² Уша китоб, 7—8-бетлар.

¹³ Уша китоб, 63-бет.

¹⁴ Alişer Navoiy, Mahbubul-qulub, Taşkent, 1939, 28-bet.

ларининг чатишнб кетганлигига усталик билан ишора қилади¹⁵.

Шунингдек, Навоий «Маҳбубул-қулуб»нинг «Ишқ зикрида» (11-қисм, 10-боб) деган бўлимида ҳам Хусрав, Ҳофиз ва Жомийлар ижоди устида махсус тўхталади¹⁶.

Навоийнинг ана шу фикрлари унинг бутун ижоди давомида баён қилинган. Буларда Навоий ижодининг илк давридан тортиб энг сўнги дақиқаларига қадар бўлган вақт ичида ўзининг лирика соҳасидаги салафлари ижодига бўлган муносабати ва баҳоси тўлиқ акс этган. Ана шу фикрлар бизга қуйидаги хулосаларни чиқариш имкониятини беради:

1. Навоий ўзининг лирика соҳасидаги (форс-тожик адабиётида) қонуний салафлари деб Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз ва Жомийларни ҳисоблайди. Бироқ бу, у бошқа шоирларни тан олмайди, улардан ҳеч нарса ўрганмаган дегани эмас. У кўп ўринларда Саъдий, Салмон, Камол Хўжандийларни ҳам хурмат билан тилга олиб, уларнинг шеърятдаги қобилияти ва газалчиликни ривожлантиришда катта роль ўйнаганликларини эътироф этади.

Масалан, Навоий соқийномаларидан бирини шундай ёзади:

... Саъдию, Хусраву, Салмону Камол,
Ким эди ҳар бири бешубҳа мисол...¹⁷

Бироқ Навоий форс-тожик адабиётида газалчиликни юқорн босқичга олиб чиққан, газалнинг мундарижа ва имкониятларини ҳар тарафлама кенгайтирган, бу соҳада энг унумли ижод қилган, шунингдек, ўзларининг оригинал услубларига эга бўлган буюк сўз санъаткорлари сифатида Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз ва Жомийларни алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Бу шоирлар ижоди Навоийни ҳамма вақт ҳаяжонлантирган, унга ижобий таъсир қилган.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, Навоийнинг Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз ва Жомийларни улуғлаши унга қадар ижод этган бошқа форс-тожик шоирлари ижодини, хизматини инкор этиш бўлмайди, чунки форс-тожик газалчилигини яратиш ва уни ривожлантиришда ана шу адабиётнинг барча вакиллари иштирок этган, озми-кўпми ўз ҳиссасини қўшган. Айниқса, бу соҳада Шайх Саъдийнинг роли буюкдир. Хусрав, Ҳофиз ва Жомийлар ўз ижодий фаолиятларини ана шу жуда катта ва бой заминга асосланибгина давом эттиришлари ва гуллатишлари мумкин эди. Ана шу замин бўлмаса, уларнинг ҳеч бири шу даражага кўтарила олмас эди.

¹⁵ Уша китоб, 28—29-бетлар.

¹⁶ Уша китоб, 47—48-бетлар.

¹⁷ «Фавойидул-кибар», 705-бет.

Демак, Навоий Хусрав, Ҳофиз ва Жомийлар ижоди воситасида бутун форс-тожик ғазалчилигининг тажрибаларидан баҳраманд бўлди ва уни ўзлаштириб, ана шулар сиймосида Рудакий, Саъдийлардан тортиб, шу адабий процесда яншироқ этган барча шоирларни ўлуғлайди.

2. Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз ва Жомийларнинг ҳар бири Навоийга ўз ижодининг маълум ўзига хос томони билан таъсир этган. Маълумки, форс-тожик адабиёти тарихида Хусрав Деҳлавий ўз ғазалларининг содда ва нозик лириزمи билан бошқалардан ажрланиб турса, Ҳофиз ғазалларининг исёнкор руҳи ва риндонга кайфияти унинг ринд лақабини олишига сабабчи бўлган; Жомий ижоди эса кўп хусусиятларга эга бўлган ҳолда, ўзининг фалсафий чуқурлиги ва етуклиги билан форс-тожик адабиёти тарихида ўзига хос юксак босқич ҳисобланади. Навоий Жомийнинг бир сифатида таниб, ўзини унинг муриди ҳисоблаганлиги исбот этилган фактдир. Шунингдек, Навоий ўз устоз ижодининг жуда мураккаб ва зиддиятли эканлигини яхши англаган ва шунинг учун ҳам ўз асарларида унга баҳо беришда эҳтиёткорлик билан ёндашган; Жомий ижодининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатишга интилган. Юқорида Навоийнинг ўз асарларидан келтирилган фактлардан маълум бўладики, Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз ва Жомийлар ижоди Навоийга ана шу ўзига хос томонлари билан таъсир қилган.

Навоийнинг шу масалага доир фикрлари қай даражада барқарор эканлигини унинг «Хамса»си мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Ҳофиз Навоийга фақат лирика соҳасида устоз бўлса, Хусрав Деҳлавий ва Жомийлар (Низомий билан бир қаторда) эпик жанр — «Хамса»чиллик соҳасида ҳам Навоийнинг салафлари ҳисобланадилар. Шунинг учун ҳам Навоий «Хамса»га кирган дostonларининг кириш қисмида Низомийдан сўнг, Хусрав ва Жомийларга ҳам мадҳиялар бағишлайди. Бу ерда ҳам Навоий, бошқа асарларида кўрганимиз каби, Хусрав ва Жомийлар фаолиятига баҳо беришда улар ижодига хос муҳим индивидуал хусусиятларни таъкидлаб ўтади.

Навоий «Фарҳод ва Ширин»нинг кириш қисмида ўз салафлари ҳақида гапириб, Низомийдан кейин Хусрав ва Жомийлар ҳақида ёзади.

Хусрав Деҳлавий ҳақида:

Киши мундоқ бўла олмас гуҳаррез,
Магар ул ҳиндувизоди шакаррез.
На ҳинду, тўтийи ширин мақол ул,
На тўти, булбули шўрида ҳол ул.
Тушуб оламга тўтидек баёни,
Етиб гардунга булбулдек фиғони...

Дема булбул, де они Қақнуси зор,
Топиб лаҳнидин онинг Қақнус озор...
Тили дурпош. ўзи покнза гавҳар,
Хирожии мулк, йўқким, реза гавҳар.
Не гавҳар, балки илму фазл кони,
Дема конким, дегил кўҳи маони¹⁸.

Жомий ҳақида:

Ики пил ўлса Хусрав ва Низомий,
Эрур юз пил чоғлиқ пили Жомий.
Мухаббат жомии дурд ошоми улдур,
Ҳамоно зиндапили Жомий улдур...
Узини худ бир жаҳони бекарси бил,
Камолотини ўзидек бир жаҳон бил.
Жаҳон ичра жаҳонким топди макнат,
Солиб икки жаҳон аҳлига ҳайраъ.
Замири лужжаи заххори маъни,
Каломии гавҳари шаҳвори маъни.
Узи дарё, сўзи дурдек муҳайё,
Яна маънидин ул дур ичра дарё...
Навоийким, муриду бандасидур,
Иродат йўлида афкандасидур¹⁹.

Худди шу мазмундаги сатрларни биз бошқа дostonларнинг муқаддимасида ҳам ўқишимиз мумкин.

Умуман, Навоийнинг Хусрав ва Жомийларнинг фаолияти ҳақида «Хамса»да баён қилган фикрлари унинг бошқа асарларидаги баҳолари билан айнан мос келади. Демак, эпик жанр соҳасида ҳам Хусрав Деҳлавийнинг оташини севгини куйлашдаги юксак маҳорати, ширин сўзлилиги, Жомийдаги маънавий баркамоллик, фалсафий руҳнинг кучлилиги Навоийнинг эътиборини қозонган.

Хусрав Деҳлавий, Хофиз ва Жомий асарларидаги ана шундай хусусиятлар билан Навоий, энг аввало, уларнинг лирик шеърлари орқали танишган ва шулар воситасида қабул қилган, албатта. Бу эса ўз навбатида Навоий лирикасида ана шу руҳдаги шеърларнинг яратилишига катта таъсир этган.

Навоий лирикасининг вужудга келиши ва ривожда жуда катта ва асосий роль ўйнаган замин унга қадар тўпланган ўзбек поэзиясининг бой тажрибаларидир. Чунки Навоийга қадар туркий тилда анчагина асарлар яратилган бўлиб, ўзбек дунёвий лирикасининг кўзга кўринган вакиллари етишиб чиққан эди. Навоий ўзбек тилида лирик шеърлар ёзишга киришар экан, ўзигача шу соҳада тўпланган тажрибаларга суянди. Навоий лирикасининг илдизлари ана шу миллий заминда тарбия топиб, ўсиб чиқди ва ўз тараққиётида, ўзбек оғзаки ва

¹⁸ А. Navoi, *Xamsa* (қисқартириб нашрга тайёрловчи С. Айши) Tashkent, 1940, 78-бет.

¹⁹ Уша китоб, 79—80-бетлар.

Ўзма адабиётининг тажрибалари билан бир қаторда, форс-тожик поэзиясининг ютуқларидан ҳам озиқланди, улардаги энг яхши традицияларни ўзида сингдириб, янги ва юқори босқинчга кўтарди.

Навоий ўзига қадар ўзбек тилида шеър ёзган шоирларни ҳурмат билан тилга олади, шунинг билан бирга, улар ижодига талабчанлик билан ёндашиб, холис баҳо беради. Уларнинг ўзбек тили ва шеърининг ривожлантиришда ўйнаган ролини, ўрнини белгилашга ҳаракат қилади.

Навоийнинг ўзбек шеърининг салафлари кимлар эди ва улар Навоий ижодининг тараққиётида қандай роль ўйнаган?

Биз бу ҳақдаги дастлабки маълумотларни Навоийнинг ўз асарларидан оламиз. Навоий ўзининг бир қатор асарларида ўзига қадар ўзбек тилида шеър ёзган шоирларнинг номини тилга олиб ўтади ва йўл-йўлакай улар ижодига ўзининг муносабатини ҳам билдиради.

Биз ана шу фактларни синчиклаб ўргансак, Навоийнинг ўзбек шеърининг салафлари ва уларнинг ҳар бири Навоий ижодига қай даражада таъсир қилганлигини аниқлашимиз мумкин.

Навоий «Бадоеул-бидоя»нинг дебочасида ёзади: «...Ва уйгур иборатининг фусаҳосидин ва турк алфозининг булагосидин мавлоно Саккокий ва мавлоно Лутфий раҳимаҳумаллоҳким, бирининг ширин абёти иштиҳори Туркистонда беғоят ва бирининг латиф ғазалиёти интишори Ироқ ва Хуросонда бениҳоятдурур ҳам девонлари мавжуд бўлғай»²⁰.

Бу дебочада фақат икки кишининг номи тилга олинган. Бунинг сабаби шундаки, бу дебоча ёзилган вақтда (1470 йиллар) Хуросонда Лутфий ва Самарқандда Саккокийнинг номи шуҳрат қозонган эди.

Навоий «Фавойидул-кибар»га кирган соқийномаларидан бирида Атоийнинг номини ҳам анча ҳурмат билан эслайди. Ўзининг баъзи бир талантли замондошларини Атоий билан тенглаштиради.

... Ким агар бордилар андоқ асҳоб,
Яна жамъ ҳам эрурлар аҳбоб.
Бириси Мир Атоий янглиғ,
Бири дарвеш Фаноий янглиғ...²¹

Навоий «Мажолисун-нафоис»да туркий тилда шеър ёзган 30 дан ортиқ кишининг номини келтиради. Шулар ичида кўзга кўринарли ва ўз девони билан шуҳрат қозонганлар Саккокий ва Лутфийдир. Булар ижодига Навоий танқидий ёндашиб,

²⁰ «Фавойидул-кибар», 763-бет.

²¹ «Фавойидул-кибар», 719-бет.

ўзининг халисона баҳосини беради. У Атойи ҳақида гапириб, шундай ёзади:

«... Туркигўй эрди. Ўз замонида шеъри атрок аросида кўп шуҳрат тутти. Бу матлаъ анингдурким:

Ул санамким, сув қирғоғида паритек ўлатурур,
Ғояти нозуклуғидин сув била ютса бўлур.

Қофиясида айбғинаси бор. Аммо мавлоно кўп турконо айтур эрди. Қофия ихтиётига муқайяд эмас эрди...»²².

Кўриниб турибдики, автор, Атойининг туркий тилда шеър ёзишини алоҳида бўрттириб кўрсатиш билан бирга, унинг ижодига хос бўлган типик камчиликни ҳам кўрсатиб ўтган.

Унинг ўз салафлари ижодига танқидий ёндашиб баҳо беришини Саккокийга бағишланган ўринларда ҳам кўришимиз мумкин. «Мавлоно Саккокий — Мовароуннаҳрдидур. Самарқанд аҳли анга кўп муътақиддурлар ва бағоят таърифни қилурлар. Аммо фақир Самарқандда эрконда муаррифларидин ҳар неча тафаҳҳус қилдимким, анинг натоийжи таъкидин бир нима англайин, таъриф қилғонларича нима зоҳир бўлмади. Барчадин қолса, сўзлари будурким, мавлоно Лутфийнинг барча яхши сўзи анингдур, ўғурлаб, ўз отига қилибдур. Ул ерларда бу навъ ўхшаши йўқ мазасиз муқобаралар гоҳи воқеъ бўлур, бори баъзиси таъриф қилибким ўқурлар бу матлаъни, анга иснод қилурлар:

Не нозу бу не шевадур, эй жоду кўзлук, шўхи шанг,
Кабки дарю товузда йўқ, албатта, бу рафтори нанг.

Қабри ҳам ул сари-ўқдур»²³.

Бу фактдан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

1. Навоий ёшлигидаёқ туркий шоирлар ижоди билан қизиққан, уларнинг асарларини қидириб топишга ва ўрганншга ҳаракат қилган.

2. Навоий Самарқандга боргунга қадар (1466—67 йиллар) Саккокий ижоди билан етарли даражада танишини имкониятига эга бўлмаган.

3. Саккокий ижодини шу мавжуд ҳолатида Лутфийдан юқори қўйиш ва ҳатто у билан тенглаштиришга қатъий қарши чиққан ва Лутфий ҳақидаги турлича фикрларни «ўхшаши йўқ, мазасиз» деб рад қилган.

Бироқ бу, Навоий Саккокий ижодини тан олмайди деган гап эмас. У Саккокийга ўзининг туркий поэзиядаги салафларидан бири сифатида қараб, уни Атойилар билан ёнма-ён қўяди. Фақат, Саккокий ижоди билан етарли даражада танишмай, уни ўрганмай туриб, у ҳақда айтилиб келинган турлича фикр-

²² А. Н а в о и й. Танланган асарлар, III том, 57-бет.

²³ Ўша китоб, 58-бет.

ларни қоралайди ва ўзи ҳам унинг ижодига баҳо беришда бирон кескин фикр айтмайди.

Навонийгача яратилган ўзбек дунёвий лирикасини ва ўзбек адабий тилини, айниқса, ўзбек адабиёти тарихида қасида жанрини ривожлантиришда Саккокийнинг ҳам маълум ҳиссаси ва роли борлиги шак-шубҳасиздир. Шу маънода Навоний Саккокийнинг ижодий тажрибаларидан бевосита ўзбек дунёвий лирикасининг умумий тажрибалари таркибида, ана шу оқимга қўшилган ҳисса сифатида фойдаланган.

Навоний баъзан шеърларида Саккокийнинг номини тилга олади, унга ўзининг лирикадаги салафи сифатида қарайди. Масалан, у «Наводируш-шабоб»га кирган ғазалларидан бирини шундай тугатади:

Навоний назм аро тийғи забонин уйла сурдиким,
Пичоқ топмас уятдин ўзини ўлтурмакка Саккокий²⁴.

Бу ерда автор сўз ўйини қилган: «саккок» араб тилида «пичоқчи» демакдир. (Саккокий, Хайём каби, ўзининг тахаллусини ста-боболарининг касби-ҳунарига нисбатан қўйган бўлса керак). Демак, бу байтдан «Навонийнинг тили шеърятда шу қадар ўткир бўлдики, ҳатто Саккокий, ўзи пичоқчи бўлсада, ўзини ўлдиришга пичоқ топа олмай қолди» деган маъно келиб чиқади.

Бу ерда Саккокийнинг номи сўз ўйини қилиш учун олинган бўлса-да, ҳар ҳолда, Навонийнинг ўзини у билан мусобақада кўрсатиши Саккокийнинг маҳоратини маълум даражада тан олишини кўрсатади. Чунки форс-тожик ва ўзбек адабиётининг улуғ вакиллари ўз ижодлари билан фахрланиб, мақтаган вақтларида кўпинча ўзларини улуғ сўз санъаткорлари билан қиёс қиладиларки, бу фахрия усули дейилади.

Навоний «Муҳокаматул-луғатайн» асарида ҳам Саккокийнинг номини ўзига қадар ўтган туркий шоирларнинг энг олдида қайд этади.

Умуман, Навоний «Муҳокаматул-луғатайн» асарида туркий тилда ижод қилишнинг ривожланиши, бунинг сабаблари ҳақида ёзар экан, ўзигача шу тилда ижод қилган шоирлардан Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Атойи, Муқимий, Яқиний, Амирий ва Гадойиларни кўрсатиб, Лутфий ҳақида шундай ёзади:

«... форсий мазкур бўлгон шуаро муқобаласида киши пайдо бўлмади бир мавлоно Лутфийдин ўзгаким, бир неча матлаълари борким, таъъ аҳли қошида ўқуса бўлур»²⁵.

²⁴ «Наводируш-шабоб», 588-бет.

²⁵ А. Навоний, Танланган асарлар, III том, 204—205-бетлар.

Навоий туркий шоирлардан Лутфий ижодини юксақ баҳолайдн, уни форс-тожик адабиётининг забардаст вакиллари билан мусобақалаша оладиган бирдан-бир туркий шоир деб ҳисоблайди.

Навоийнинг Лутфий ижоди билан қизиқиши қайси даврлардан бошланганлиги ва Лутфий ижодининг қайси томонлари уни кўпроқ ўзига жалб қилганлигини биз Навоийнинг ўз асарлари ва замондошлари асарларидаги кўпгина фактлар орқали аниқлашимиз мумкин.

Хондамир ўзининг «Мақоримул-ахлоқ» асарнда Лутфий билан Навоий ўртасида Навоийнинг «Оразин ёпқоч» деб бошланувчи байти муносабати билан бўлиб ўтган воқеани ҳикоя қилишга киришар экан, «Олий ҳазратнинг (Навоийнинг — *Ё. И.*) ёшлари эндигина тўлиб, нарсалар ҳақида фикрлар юргизаётган даврларнинг бошланишида, бир кун Лутфийнинг олдиға борди»²⁶,— деб ёзади. Хондамир бу воқеанинг аниқ вақтини айтмаган бўлса-да, ҳар ҳолда бу, бизнингча, 1456—57 йилларга қадар, Навоийнинг 14—15 ёшлик чоғларида бўлган бўлиши керак. Чунки, биринчидан, Лутфий умрининг сўнгги даврларини асосан Ҳиротда ўтказган. Навоий эса 1456—57—1464 йилларда Машҳадда турган. Лутфий билан, албатта, Машҳадда учрашмаган. Лутфий агар Машҳадда бўлиб, Навоий у билан шу ерда учрашган бўлса, Хондамир ҳам буни ёзарди. Чунки у ўз асарида кўпгина воқеаларнинг ўрнини аниқ кўрсатган. Шунингдек, Навоий ҳам «Мажолисун-нафос»да бу ҳақда бирор ишора қилган бўлур эди. Ҳар ҳолда, бу воқеанинг Машҳадда бўлмаганлиги аниқ. Машҳаддан Ҳиротга келганда Навоий 25 ёшлардаги етук йигит бўлиб, ўз шеърлари билан шуҳрат қозонган, турмуш тажрибаси ортиб, дунёқараши маълум даражада шаклланган эди. 1465—66 йилларда тузилган илк девоннинг шеърлари шундай фикр юритишга асос бўла олади.

Навоий билан Лутфий ўртасидаги бу воқеа Пушкин билан Державин ўртасида унинг «Царское село хотиралари» шеърини ўқиб бериши вақтида бўлиб ўтган воқеани эслатади. Қизиғи шундаки, бу даврда Пушкин ҳам 15 ёшларда эди. Державин Пушкиннинг шеърини эшитиб, ҳаяжонланиб кетган ва уни иккинчи Державин деб атаган эди. Бу ҳодиса Лутфийнинг Навоий байтига берган баҳосига жуда ўхшаб кетади. Икки халқнинг буюк миллий шоирлари ҳаётидаги бу умумийлик шуни кўрсатадики, уларнинг ҳар иккаласида ҳам ўз миллий тили ва адабиётини янги ва юқори босқичга олиб чиқиш учун зарур

²⁶ Хандәмир, Мақоримул-ахлоқ, Тошкент, 1941, 26-бет.

бўлган потенциал куч ва истеъдоднинг нишонлари жуда ёшлиқдан оқ кўрина бошлаган.

Навоий ўзининг «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» номли асаринда Абу Саид даврида Машҳадда эканлигида Паҳлавон билан дўстона муносабатда бўлганлигини баён қилар экан, ўзининг бир байти муносабати билан Паҳлавон ва ўзи ўртасида бўлиб ўтган бир воқеани ҳикоя қилади ва ўзининг ўша вақтда Лутфий ижодига бўлган қарашларини ифодалайди:

«Паҳлавон илтифот юзидан маъҳуд дастури билан эгнимни тутар эрди, муқаддима бунёд қилдиким:

— Сени бу кун дерларким, туркча шеърни яхши айтурсен ва туркча назм айтур элдин эшитиббизки, бу сўзни мусаллам тутарлар. Бизнинг бир саволимиз бор, жавоб бер,— деди.

— Билсам, жавоб берай. Сиз бори саволингизни айтинг.

Деди:

— Саволимиз будурки, туркигўй шуародин улча шеърлари рўзгор саҳифасида сабтдур, қайси яхшироқ айтибдурлар ва сенинг ақиданг анинг яхши айтмоқига бор ва сен беганурсен?

Фақир дедим:

— Барча яхши айтибдурлар, мен беганурмен.

Паҳлавон деди:

— Сен такаллуф ва касри нафси қўй, воқеъ юзидан сўз айтки, борини беганурмен дерсен. Борча худ бирдек эмас, албатта, тафовут бор. Фақир айттимким, мавлоно Лутфий ҳоло мусалламдурлар ва бу қавмнинг устоди ва маликул-каломадур.

Деди:

— Нечук Сайид Насимийни деманинг?

Фақир дедим:

— Хотирға келмади ва бартақдир келмак — Сайид Насимийнинг назми ўзга ранг тушубдур, зоҳир аҳлн шуаросидек назм айтмайдур, балки ҳақиқат тариқин адо қилибдур ва бу саволда сенинг гаразинг мажоз тариқиди айтур эл эрди...»²⁷

Бу факт қуйидаги хулосаларни чиқаришга асос бўлади:

1. Навоий Машҳаддалик даврининг бошларидаёқ, унинг туркий шеърятдаги таланти туркигўй шоирлар томонидан эътироф этилган.

2. У ёшлиқ даврларида ҳам ўз салафлари ва замондошлари ижодига уларнинг гоёвий мазмунига қараб баҳо берган ва шунга қараб уларни бир-биридан фарқ қилган. Унинг асосий эътибори дунёвий руҳдаги лирика тарафида бўлган.

3. Туркий шоирлар ичида Лутфийни биринчи ўринга қўй-

²⁷ «Ўзбек адабиёти», II том, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1959, 581-бет.

ган. Унинг маҳоратига юсак баҳо бериб, ўз даврининг «Маликул-каломн» деб атаган. Навоийнинг Лутфийга берган бу баҳоси унинг барча асарларида ўзгармайди. Масалан, ана шу баҳодан қарийб 30 йилдан ортиқроқ вақт ўтгач, «Мажолисун-нафонс» асарида шундай ёзади:

«Мавлоно Лутфий ўз замонининг маликул-каломн эрди, форсий ва туркийда назари йўқ эрди, аммо туркийда шуҳратн кўпроқ эрди ва туркча девони машҳурдур...»²⁸.

Шуни ҳам айтиш керакки, Навоий ўзига қадар ижод қилиб келган туркий шоирлардан бирортасининг ҳам шеърига назира ёки мухаммас боғламагани ҳолда, Лутфийнинг бешта ғазалидан учтасига мухаммас боғлаган ва иккитасини мусаддасга айлантирган.

Шу мухаммасларнинг биттасини у ёшлигида ёзган бўлиб, илк девонга киритилган. Ана шу мухаммас қуйидагича тугайди:

Ҳар гадо эгнида бўлса эски тўп ё чоки жайб,
Билмай асли ниятин қилмоқ ғалатдур шақку райб,
Эй Навоий, чун санга маълум эмасдур сирри ғайб,
Лутфийн майхонада ошуфта кўрсанг, қилма айб,
Ким бу мажнун ихтиёри зулфи қуллобиндадур.²⁹

Унинг қолган икки мухаммаси Лутфийнинг қуйидаги матлаълар билан бошланган ғазалларига боғланган:

1. Эй сочинг шайдо кўнгулларнинг саводи абзамн,
Ҳалқа-ҳалқа руҳнинг сарманэнлидур ҳар хами...³⁰
2. Кўктадур ҳар дам фиғоним кўргали ул моҳини,
Даъвийи меҳрингга тонуқ тортадурмен оҳни...³¹

Навоий Лутфийнинг қуйидаги матлаъли ғазалларини мусаддасга айлантирган:

1. Эй жамолинг лоязолу бебадал ҳуснунг жамил,
Ой юзунгдур ахсани тақвим учун равшан далил...³²
2. Эй қаднинг тўбню жаннат хадди гулгун устина,
Кўрмади даврон сенингдек ой гардун устина...³³

Кўрпниб турибдики, бу ерда ҳам Навоий Лутфийнинг дунёвий руҳдаги ғазалларига катта эътибор берган.

Мухаммас боғлаш фақат формал ҳодиса эмас. Бирор шоир иккинчи бир шоирнинг фақат ўзига маъқул тушган, яъни руҳи ва формаси билан ўзини мафтун қилган шеърларигагина мухаммас боғлаши мумкин. Шунингдек, Шарқ адабиёти-

²⁸ А. Навоий, Танланган асарлар, III том, 56-бет.

²⁹ 564, 138а-в

³⁰ «Ғаройибус-сиғар», 675—676-бетлар.

³¹ «Наводируш-шабоб», 661-бет.

³² «Бадойиул-васат», 663—664-бетлар.

³³ «Фавойидул-кибар», 665—666-бетлар.

даги бу усул устозлардан бадний маҳоратни ўрганишнинг бир формаси ҳамда ўзига хос йўлдир. Демак, Навоий туркий тилда шеър ёзган шоирлардан Лутфийни ўзининг қонуний устози деб ҳисоблаган. У Лутфий газалларини юксак санъат асарлари сифатида қадрлаган. Ўзбек газалчилигининг янги юқори босқичга кўтаришда ўзига қадар шу соҳада тўпланган тажрибалар ва ютуқларни ана шу ютуқларнинг энг юқори чўққиси ҳисобланган Лутфий ижоди орқали ўзига қабул қилган ва сингдирган. Ўзбек дунёвий лирикасини ривожлантириб, унинг имкониятларини кенгайтиришда Ҳофиз, Х. Деҳлавий ва Жомий асарлари билан бир қаторда, Атоийи, Саккокий ва айниқса Лутфий лирикаси асосий замин бўлиб хизмат қилган.

Бироқ Навоий Лутфийни қанчалик ҳурмат қилмасин, унинг маҳоратини қай даражада улуғламасин, ўзининг шоирларга баҳо беришдаги объектив позициясидан заррача чекинмайди. Ўрни келганда Лутфий ижодидаги камчиликларни ҳам очиб ташлайди. У «Мажолисун-нафонс»нинг VIII мажлисида Ҳусайн Бойқаро томонидан Лутфийнинг бир байтига қилинган жавоб устида тўхталиб, шундай ёзади:

«Маликул-калом мавлоно Лутфийнинг машҳур матлази жавобидаким:

Эй қадим тўбию жаннат ҳадди гулгун устина,
Кўрмади даврон сенингдек ой гардун устина

Бу матлаъ воқеъ бўлбтурким:

Хаттининг тори тушубтур лаъли майгун устина,
Уйлаким, жон риштаси бир қатраи хун устина.

Басират аҳли қошида зоҳирдурким, тафовут не чоғлиқдур. Невчунким, мавлоно юзни жаннатга ташбиҳ қилибдур ва ани туби устига эътибор қилибдур ва бу бағоят йироқдур. Бовужуд бу икки мисран бир-биринга марбут эмас ва жавоби бовужуди гаробати маъни, иккала мисраъ бир-биринга мувофиқ ва алфози бир-бирининг муқобиласида лойиқ воқеъ бўлбтур»³⁴.

Навоий бу ерда Лутфий байтидаги ўхшатиш мантиқан ҳаётга зид эканлигини ҳаққоний кўрсатган.

Традицияга муносабат, ундан фойдаланиш ёзувчи ижодий фаолиятининг ҳамма этапларида бир хилда намоён бўлмайди. Балки ижодкорнинг дунёқарашини ривожланиб, малакаси оша борган сайин, унинг традицияга муносабати ҳам ўзгариб, тобора ижодий тус ола бошлайди.

Ҳар бир ёзувчининг традицияга бўлган муносабати (онг-

³⁴ А. Навоий, Танланган асарлар, III том, 137-бет.

ли муносабат эмас, балки традиция нзидан борнш, унга эргашиш маъносида). яъни ўз фаолиятини ривожлантиришда традициядан қай даражада озиқланиши ва ана шу традициядан қай даражада фойдаланиш усуллари унинг илк ижодида бошқа этапларга нисбатан очикроқ ва тезроқ кўзга ташланади.

Традицияга муносабат онгли ёки стихияли равишда амалга ошириш мумкин. Традицияга онгли равишда ёндашиб, унинг тажрибаларидан ўринли фойдаланишнинг ўзи ёш ёзувчи ижодини новаторликка олиб борувчи имкониятлардан биридир. Чунки ана шу процессда ҳар бир ёш ижодкор ўз салафларининг тажрибалари билан танишиб чиқади, уларнинг ютуқ ва камчиликлари ҳақида маълум тасаввур ҳосил қилади, ўзига қадар шу соҳада нима қилинган ва ўзи яшаб турган давр яна нимани талаб қилмоқда, шунга қадар яратилган нарсаларнинг қайси бирлари ҳозирги давр талабларига жавоб беради-ю, қайси томонлари ўз аҳамиятини йўқотган, демак, давр талабларига жавоб бериш учун яна нима қилиш кераклигини англаб етади. Ўз ижодини ана шу давр талабларига бўйсундиришга интилади. Шу процессда ўзигача бўлган традицияларнинг ижобий томонларини ўз ижодига сингдириб, давр талаблари асосида, уларни ривожлантириб, бойитиб боради. Шу йўсинда илгор традициялар заминида ўзининг оригинал ижодини вояга етказилади.

Бироқ бу ниҳоятда мураккаб процесс бўлиб, ҳар бир ёзувчи фаолиятида, унинг дунёга қараши, маънавий тайёргарлиги ва шахсий қобилиятига боглиқ ҳолда, турли даражада амалга ошириш мумкин; бирида қисқа процессда, бошқа бирида жуда узоқ вақт давом этиши мумкин.

Ана шу мураккаб ижодий процессни муваффақиятли амалга ошира олган ёзувчигина ўзининг оригинал ижодини яратиши ва адабий процессда маълум роль ўйнаши мумкин. Шундай ёзувчининг ижодигина (яратган асарлари маъносида) ўтмиш адабиёти билан келажак адабиётини бир-бирига богловчи маълум босқич — ҳалқа бўлиб, адабиёт тарихида ўзига муносиб ўрин олади.

Алишер Навоийнинг ўзига қадар вужудга келган бой адабий традицияларга муносабати ҳам унинг илк лирикасида яққол кўзга ташланади.

Бироқ Навоий лирикасида традиция ва новаторлик масаласи жуда муҳим ва мураккаб масала бўлиб, биз ўз олдимизга ана шу масалани тўлиқ ҳал қилиш вазифасини қўймаймиз. Фақат Навоийнинг илк шеърларини кузатиш асосида унинг илк ижоди процессида традицияга бўлган муносабатининг айрим томонларинигина аниқлашимиз мумкин.

Навоийнинг илк лирикаси унинг ўн йилдан ортиқ давр ичида яратган лирик шеърларини ўз ичига олади. Бу шеърлар ўз мундарижаси ва бадий қуввати жиҳатидан турли савияда бўлиб, шоирнинг илк шогирдлик давридан то 24—25 ёшларга қадар, яъни оригинал шоир сифатида шўҳрат топунига қадар бўлган даврдаги дунёқараши, маҳорати, традицияга муносабати ва новаторлигини ўзида акс эттиради. Албатта, Навоийнинг традицияга муносабати ёшлик давридан то 24—25 ёшгача бўлган ижоди процессида бир хилда бўлган эмас. Унинг дунёқараши шаклланиб, ўз оригинал услубига эга бўлиб борган сайин, традицияга ёндашиши ҳам бошқача мазмун ва формага эга бўла бошлаган. Бошқача қилиб айтганда, Навоийнинг 1454—55 йиллардаги традицияга муносабати билан олтинчи ва ундан кейинги йиллардаги муносабати бир хил эмас. Бироқ биз Навоийнинг ана шу йиллар ичида традицияга бўлган муносабатини бутун жонли динамикасида олиб текшира олмаймиз. Чунки Навоий ўз шеърларининг ёзилган йилини кўрсатган эмас, яъни Навоийнинг илк шеърлари 1465 йилга қадар яратилгани умуман аниқ бўлса-да, аммо ҳар бир шеърнинг ёзилган йили маълум эмас. Шунинг учун ҳам, биз Навоийнинг ўз асарларида илк шеърлари ҳақида ўзи томонидан баён қилинган айрим фикрларига асосланиб, унинг традицияга муносабатини ривожланиш процессида олиб текширишга ҳаракат қиламиз.

Навоий дастлаб ўз шеърларини форс тилида ёзганлиги учун ҳам, унинг дастлабки ижодига форс-тожик шоирларининг таъсири кўпроқ бўлган бўлиши табиий. Навоий ижодининг илк даврида унинг традицияга бўлган муносабати ҳақида энг қимматли маълумотни биз унинг ўз асарларидан топамиз. Навоий «Муҳокаматул-лугатайн»да илк ижодининг дастлабки этапи ҳақида сўзлаб, ана шу босқичнинг асосий хусусиятларини баён қилади:

«Умрум гулшанининг тоза баҳорининг тароват чоги ва ҳаёт равзасининг наврас сабзаворининг назоҳати вақтиким, ўн беш ёштин қирқ ёшқадурки, инсон хайлининг таъби булбули ҳар гул жамолига шефта ва руҳи парвонаси ҳар шамъ ҳуснига фирефта бўлур, вақт бу авқотдур... Ўқурига давондин бу фақир мутолаасиға кўп машғул бўлмагон девон оз эркин... Барчасиға кўп қатла ўтупмен, балки кўпин ёд тутубмен ва қасойид ва ғазалиётларининг гариб ва латофатин билибмен, балки ғариброқ ва латифроқлариға татаббуъ доғи қилибмен»³⁵.

³⁵ Ўша китоб, 194—195-бетлар.

Навоийнинг ўз салафлари шеърларига татаббуъси кўпроқ қайси тилдаги шеърларида содир бўлганлигини ҳам биз шу асар орқали биламиз. У ўзининг форсий тилдаги шеърлари ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Яна форсий газалиёт девони Хожа Ҳофиз тавридаким, жамнъ сухан адолар ва назм тиролар назарида мустаҳсан ва матбуъдур, тартиб берибманким, олти мингдан абётн алади кўпракдурки, кўпрак ул ҳазрат шеърнга татаббуъ воқеъ бўлубтур. Ва баъзи ҳазрати Шайх Муслиҳиддин Саъдий (қуддиса сирруҳу) гаким, газал таври мухтариидур. Ва баъзи Мир Хусравгаким, ишқ оташкадасининг шуъла ангеъндур ва дард гарибхонасининг ашкреси. Ва баъзи ҳазрати Махдум Нурангаким, камол авжининг меҳри ломинидур ва мазкур бўлгон азизлар ҳолатининг жаминки, бу девон халойиқ орасида шойиъдур ва рўзгор аҳлининг таъблари ул сари рожиъ ва анда кўп турлук дилкаш адолар ва дилпазир маънолар воқеъдурким, тафсилли бу факирдин муносиб эрмас»³⁶.

Навоийнинг ўз сўзига кўра, унинг форс-тожик адабиётидаги салафларининг шеърларига татаббуъ қилиши, асосан, форс тилидаги шеърларида воқеъ бўлган. Навоийнинг ўз оғзи билан айтган фикрларини унинг форсий девони ҳақиқатан ҳам тасдиқ этади. «Девони Фоний»га кирган шеърларнинг анчагина қисми Саъдий, Хусрав, Ҳофиз ва Жомийларнинг шеърларига татаббуъ бўлиб, шулар орасида энг кўпи Ҳофизга қилинган татаббуъдир. Мазкур шоирларга қилинган татаббуъ жамн 349 та бўлиб, жумладан Саъдийга 23 та, Ҳофизга 243 та, Х. Деҳлавийга 36 та ва Жомийга 47 тадир³⁷⁻³⁸. Мухими шундаки, автор ҳар бир шеърнинг устига кимга татаббуъ қилганлигини сарлавҳа тарзида ёзиб қўйган.

Татаббуъ (тақлид эмас) қилиш ҳар бир шоир ижодида содир бўладиган ҳодисадир. Бу ёш шоирлар ижоди учун кўпроқ характерли бўлиб, ёш талантнинг ижодий изланишини ўзида акс эттиради. Бу приём Шарқ адабиётида анча кенг тарқалган бўлиб, кўпгина улуғ санъаткорларнинг ижодий ўсишида маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилган. Бироқ бу ёзувчи ижодининг дастлабки даврида кўпроқ намоён бўлса-да, ижодий процесснинг кейинги ва ҳатто камолот даврида ҳам қўлланishi мумкин. Ҳар бир ёзувчи бошқа бирор ёзувчининг ўзига маъқул тушган асаридан илҳомланиб, унга татаббуъ қилиши мумкин. Ҳатто кейинги татаббуъ дастлабки оригиналдан ҳам ўтиб тушиши, унга қараганда муваффақи-

³⁶ Уша китоб, 200-бет.

³⁷⁻³⁸ «Девони Фоний», Франция Национал библиотекаси, қўлёзма № 285.

ятли чиқиши мумкин. Шунингдек, татаббуъ қилиш ҳар бир ёзувчи ижодида, унинг ғоявий позицияси, маҳоратига боғлиқ равишда, турли шакл ва ҳар хил даражада амалга ошади. Татаббуъ Навоий тушунчасида оддий эргашиш эмас, балки анча кенг ва ижобий хусусиятларга эгадир. У кўпгина асарларида ўз ижоди ёки бошқа ёзувчилар ижоди ҳақида фикр юритганда, гап татаббуъ устига келиб тақалар экан, бу усулга бўлган ўз қарашини, муносабатинини бевосита бўлмаса-да, билвосита ифода қилади.

Навоий «Ҳайратул-аброр»нинг кириш қисмида Низомий ва Х. Деҳлавий асарлари («Хамса»лари) ҳақида сўзлаб келиб шундай ёзади:

Кўп киши ҳам қилди татаббуъ ҳавас,
Сарву гул ўтрусига келтурди хас...³⁹

Автор бу байтда Низомий ва Х. Деҳлавий асарига жуда кўп шоирлар татаббуъ қилганлиги, бироқ ҳеч ким уларнинг даражасида тура оладиган асар (бу ерда ҳали Жомий ҳақида гап бормади) ярата олмаганлигини таъкидлаб ўтмоқда.

Худди шунга яқин бўлган фикрнинг «Мажолисун-нафонс» асарининг Лутфийга бағишланган саҳифаларида ҳам ўқиниш⁴⁰.

Навоийнинг ана шу фикрларидан келиб чиқадиган хулоса шундан иборатки, татаббуъ оддий эргашиш эмас, балки бошқа бирор шоир асарига татаббуъ қилмоқчи бўлган ҳар бир шоир ўз асарини ўша шоирнинг асаридан ўта оладиган қилиб ижод қилиши, ҳеч бўлмаганда, ўша даражасида тура оладиган асар яратиши лозим.

Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонининг хотимасида шундай ёзади:

... Алар ўтрусида мен ҳам чекиб тиг,
Чекарга сўз синонини қилганим бил.

Вале ҳақ лутфиға элтиб паноҳи,
Шаҳ иқболидин истаб такъяғоҳи.

Деолғайменки, кўп айлаб тазарруъ,
Буларга айлай олғаймен татаббуъ...⁴¹

Кўриниб турибдики, автор ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонини ўз салафлари Низомий ва Хусрав асарларига

³⁹ А. Навоий. Хамса, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1960, 30-бет.

⁴⁰ «... Охир умрида радиф «офтоб» шеър айттиким, замон шуароси барча татаббуъ қилдилар — ҳеч қайси матлаъини онча айта олмадилар»...

مجاليس النفايس، عليشير نوايي Тошкент, 1961, 73-бет.

⁴¹ «Хамса», 335-бет.

(«Хусрав ва Ширин», «Ширин ва Хусрав») қилинган татаббуъ деб ҳисоблайди. Ваҳолонки, Навоий шу дostonининг кириш қисмида, Низомий ва Хусрав дostonидан илҳомланганлигини айтиш билан бир қаторда, улар асарларидаги асосий камчиликларни кўрсатиб, ўз салафларини танқид қилиб ҳам ўтади ва ана шулар йўл қўйган камчиликлардан холи бўлган оригинал асар яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйганлигини таъкидлайди.

Шунингдек, Навоий «Хамса»нинг хотимасида ҳам ўз асари ҳақидаги баҳосини Низомий тилидан шундай баён қилади:

...Ажаб иш бу ишда санга берди даст,
Ки эл назмига берди назминг шикаст.
Ки қилдинг сўз ичра татаббуъ манга,
Не истарда эттинг тазарруъ манга...⁴²

Хуллас, Навоий «Хамса»сини ўзининг салафлари (Низомий, Хусрав) асарларига қилинган татаббуъ деб ҳисоблайди. Навоий «Хамса»си эса (улардаги образларнинг номини ҳамда айрим композицион хусусиятларни сақлаган ҳолда) Низомий ва Хусрав асарларидан илҳомланиб ёзилган, ғоявий-бадний жиҳатдан тамоман оригинал юксак асардир.

Демак, Навоий ижодида (ва умуман ўзбек ва форс-тожик классик адабиётида) татаббуъ оддий ва пассив эргашиб бўлмайд, балки бир шоирнинг иккинчи бир шоир асарининг ғоявий-бадний хусусиятларидан илҳомланиб, унинг асаридаги баъзи бир воситалар (қофия, радиф, вазн)ни сақлаб ва ундан фойдаланиб, худди шу соҳада у билан (ўзи илҳомланган асарнинг авторини билан) ижодий мусобақалашиб усулдир.

Навоий ўзининг бутун ижодий фаолияти давомида бу усулга тез-тез мурожаат қилган ва бундан ўзининг юксак ғоя ва мақсадларини ифодалашда усталик билан ижодий фойдаланган. «Хамса» фикримизнинг ёрқин далили бўла олади. Шунингдек, Навоийнинг форсий девонидан ҳам бу соҳага доир жуда кўп мисолларни учратамиз. Биз ана шу усул Навоий ижодининг дастлабки этапида қандай даражада бўлганлигини «Девони Фоний»даги 1—2 шеър мисолида кўришимиз мумкин.

Навоий Ҳофизнинг қуйидаги машҳур газалига татаббуъ қилган:

Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.
Бидеҳ, соқий, ман боқий, ки дар чаннат нахоҳӣ ёфт,
Канори оғи Ружнободу гулгашти Мусаллоро.
Фигон, к-ин лўлиғи шўхи ширинкори шаҳрошўб,

⁴² «Хамса», 850-бет.

Чунон бурданд сабр аз дил, ки туркон хошн Яғморо.
 Эи ишқн нотамоми мо чамози ёр мустағнист,
 Ба обу, рангу, холу хат чи ҳочат рӯи зеборо?!
 Ман аз он ҳусни рӯзафзун, ки Юсуф дошт, дониستم
 Ки ишқ аз пардан исмат бурун орад Зулайхоро.
 Ҳадис аз мутрибу май гӯву рози даҳр камтар чу,
 Ки кас накшуду накшоёд ба ҳикмат ин муамморо.
 Насиҳат гуш кун, чоно, ки аз чон дӯсттар дорапл,
 Чавонони саодатманд панди пири дооро.
 Бадам гуфтию хурсандам, афоковло, накӯ гуфти,
 Чавоби талх мезебад лаби лаъли шакархоро.
 Газал гуфтию дур суфти, бнӯву хуш бихон. Ҳофиз,
 Ки бар назми ту афшонад фалак нади Сурайёро⁴³.

Навоида:

Татаббуъ Хўжа Ҳофиз

1. Гар он турки хитой нӯш созад чоми саҳборо,
Наҳуст орад сун мо турктози қағду яғморо.
2. Рухаш дар нозуки барбод дода сафҳан гулро,
Қадаш дар чобуки бар хок шонда сарви раъноро.
3. Баманъи бӯси он лаб ду сад тираст аз он мучгон,
Ки дар хотир тавонад роҳ додан ин таманноро.
4. Баҳори оразашро тоза гулҳон ажаб бишқуфт,
Худоро, муддан, монёъ машав як дам тамошоро.
5. Ману кӯн муғону он муғбача, к-аз лаъли чонпарвар,
Банукта карда зин дайри кӯҳан берун Масиҳоро.
6. Чу дар кӯн хароботаш баяк соғар намегиранд,
Бар оташ афканам беҳ ин либоси зуҳду тақворо.
7. Чу пӯшонам з мардум к-оташи ишқу ман равшан,
Эи чоки сийна зоҳир кард сирри махфин моро.
8. Бигу к-оранд Чоми чам з махзан, эи шаҳи динӣ,
Ки бинмоям ба шоҳон бевафонҳои дунёро.
9. Газал гуфтан мусаллам шуд ба Ҳофиз, шояд, эи Фои,
Намоӣ чошни дарӣӯза зон назми чаҳоноро⁴⁴.

(Таржимаси: 1. Агарда у хитойлик турк гўзали май жомини сумурса, энг аввало, қатл ва яғмо (талон-торож) ҳужумини бизнинг томоғга бошлайди.

2. Юзи назокатда гулнинг япроқларини йўққа чиқаради, бӯи латофатда сарв ниҳолини тупроқ билан тенг қилади.

⁴³ Ҳофиз Шерозӣ, Мунтахаби девон, нашр. Дав. Точ., 1957, саҳифа 33—34.

⁴⁴ «Девони Фои», Франция национал кутубхонаси, қўлёзма № 285.

3. Лабларидин бўса олишни ман этиб, унинг кўзлари юзлаб киприк ўқларини ҳозирлаб турибди, бу орзунни (бўса олишни) ким ҳам хаёлига келтира олади.

4. Юзининг баҳорида ажойиб тоза гуллар очилибди; худочун, эй муддаи, бир пас томоша қилншга монелик қилма.

5. Менинг матлубим муғлар ва ул муғбачанинг кўйи дур. Чунки унинг жон берувчи лаъли лаби позик ва маъноли сўзлари билан Исони бу эски дунёдан чиқариб юборди.

6. Майхона аҳли зухду тақво либосини бир коса майга алиштирмаса, ўтга ташлаганим яхшироқ.

7. Халқдан ҳар қанча яширсам ҳам, ишқ ўти билан менининг шуъласи барча махфий сирларимни кўкрагимнинг чокидан юзага чиқарди — ошкор этди.

8. Эй дин шоҳи! Буюргин, хазинадан Жамшид жомини олиб келишсин — мен у орқали подшоҳларга дунёнинг бевафликларини кўрсатай.

9. Ғазалхонлик Ҳофизга мусаллам бўлди, эй Фоний, зора дунёни безаган ана шу шеърятдан тиланчилик қилиб баҳра олсанг).

Навойи бу ғазалида, асосан, Ҳофиз ғазалининг руҳини, унинг услубини сақлаган. Иккала ғазалининг ҳам асосини лирик қаҳрамоннинг ишқ ва майга муносабати ташкил этади. Навойи ғазалининг матлаъ ва мақтаъи Ҳофизиникига жуда яқин турса-да, бироқ ғазалининг қолган қисми бутунлай мустақил ижод маҳсулидир. Фақат ўзининг ғоявий йўналиши ва услуби билангина бу икки ғазал бир-бирига яқин туради. Ҳатто, Навойи ғазали ижтимоий-сиёсий моҳияти жиҳатидан Ҳофизиникига нисбатан ўткироқ чиққан (Навойи ғазалининг 8-байтига диққат қилинг). Навойи, Ҳофиз ғазалининг вазни, услуби ва айрим образларидан ўз фикри ва ички кечинмаларини ифодалашда бир восита сифатида фойдаланган.

Навойи Жомийга ҳам кўпгина татаббуъ қилган. Ана шулардан бири билан танишиб ўтамиз.

Жомийнинг ғазали:

Баҳамдиллоҳ, ки бозам дийда равшан шуд ба дидорат,
Гирифтам қути чон аз ҳуққан лаъли шакарборат.
Ғубор олуда меою чарх ин орзу дорат,
К-аз оби чашмаи хуршид шуд гарди рухсорат.
Қулоҳи дилбарн кач неҳ, саманди ноз чавлон деҳ,
Қи бошад ҳиммати некон зи чашми бад ниғаҳдорат.
Қаманди чаъд хам дар хам гар инсон афкани, бинам
Ҳама гарданкашонн мулкро охир гирифторат.
Чй ҳоҷат посбон гирди дару боми ту гардиан,
Чу рўзе равшанат аз шуълаи оҳам шаби торат.
Агар чун офтобам нест раҳ дар равзанат, ин бас,
Ки рўзе соявор аз ро дарафкан зерн деворат.

Чу мурғони хазондида хамуш буд аз сухан Чомий,
Вале дар гуфту овард бозаш бӯи гулзорат⁴⁵.

(Таржимаси: Баҳамдиллоҳки, сенинг дийдорингни кўриб, кўзларим яна ёришди; шакар каби ширин қип-қизил лабларингдан жонга озиқ олдим.

Чангу тўзон билан келасан ва фалакнинг бирдан бир орзуси — чеҳрангдаги чанглари қуёш чашмасининг суви билан ювиб тозаланоқдир.

Дилбарлик дўпписини чеккага қўндириб, нозу истиғно отида жавлон ур; сени яхшиларнинг ҳиммати ёмон кўздап асрасин.

Агарда ҳалқа-ҳалқа зулфинг тузоғини ташлагудек бўлсанг, мамлакатнинг барча озод кишиларини сенинг бандингда кўришимиз шубҳасиз.

Менинг оҳим шуъласидан тун кундуздек ёп-ёруғ бўлган бир пайтда қоровулнинг сенинг ҳовлинг атрофида посбонлик қилишининг нима ҳожати бор!

Агар қуёш каби бўлганимда ҳам, туйнугингдан мўралаш учун менга йўл йўқ экан, кундуз куни деворинг остида соя каби ёстаниб ётсам ҳам етарли.

Жомий сўзда ўлган қушлар каби хомуш эди, бироқ гулзоринг иси уни яна тилга киритди).

Навоий ғазали:

Татаббуъ Махдум [Чомий]

Зиҳй аз тоби май гул-гул шигуфта боғи рухсорат,
Зи ҳар гул хор-хоре дар дили ушшоқи беморат.
Бадон рухсору қомат гар намоён чилва дар гулшан,
Қиёмат уфтад аз қомат, офат аз рафторат.
Бадоми зулф ҳар сӯ донаи холат, ачаб набвад,
Агар мурғони боғи қудсро сози гирифторат.
Бадонсон ҳусну истиғнои хўбӣ гар ниғаҳдори,
Ҳақи ёрӣ, умидам ин, ки бошад ҳақ ниғаҳдорат.
Маро шуд ишқу май қисмат, туро зуҳду риё, эй шайх,
Ба кори ман маро бигзору ту ҳам рав пан қорат.
Барун аз даврат, эй гардун, муҳаққар кулбае дорам,
Ки меборад ғубори дарду ғам аз тоқи заркорат.
Дарам бикшой, пирӣ дайр, к-инак омадам сархуш,
Ба узри тавбаю тақви ба гардан баста зуннорат.
Гадои ишқро андак тафаққур гар куни имрӯз,
Бувад, эй подшоҳи ҳусн, фардо ачз бисёрат.
Ту, эй Фонӣ, ки дар сар ҳар чи будат, раҳни май қардӣ,
Учб набвад, ки сар мони кунун, чун нест дасторат⁴⁶.

⁴⁵ کلیات جامی Тошкент, 1325, 127-бет.

⁴⁶ «Девони Фонӣ», Франция Национал библиотекаси, қўлёзма № 235.

(Таржимаси: Майнинг таъсирдан юзнинг богида гуллар очилди, ҳар бир гулдан бетоб ошиқларнинг қалбига ҳисобсиз тиканлар санчилди.

Ана шу юз ва қомат билан агарда гулшанда жилва айланган, қоматингдан қиёмат бўлиб, юришингдан офат кўзғалади.

Зулфинг тузоғи ва холларинг допаси билан поклик қилларини ўзингга асир этсанг, ажаб эмас.

Шу қадар латиф истиғно билан агар менга назар ташланган, дўстлик ҳақи, умидим шуки, худо ўзи сенга ҳимоячи бўлсин. Менинг қисматим ишқ ва май бўлди, сенга эса зуҳдуриё, эй шайх, менинг қилмишим учун мени кечир, сен ҳам ўз ишингдан қолма.

Эй фалак, сенинг даврингдан ташқарида бир хароба кулбам борки, сенинг заркорлик гунбазингдан доимо дарду ғамчанги ёғилиб туради.

Эй дайр пири, бир нафас эшигингни очгил, қилган тавба ва тоатларим узри учун сенинг олдинга мана энди маст ҳолда бўйнимга зуннорингни осиб келдим.

Эй ҳусн шоҳи, ишқ гадосига бугун бир оз меҳрибонлик кўргузсанг, эртага бунинг эвазига жуда кўп мукофот олгунг.

Эй Фоний, бошингда борини май учун гаровга қўйдинг, энди бошингни ҳам қўйсанг, риёкорлик бўлмайди, чунки бошингда салланг йўқ).

Бу иккала ғазал ўртасида умумийлик бўлиши билан бирга, баъзи тафовутлар ҳам мавжуд. Булар ўртасида умумийлик қуйидагича:

Биринчидан, ҳар иккала ғазал ҳам бир вазнга, бир хил услубга эга; уларнинг қофия системаси ҳам, асосан, бир хил. Иккинчидан, иккала ғазалда ҳам асосий эътибор маъшуқанинг гўзаллигини тасвирлашга қаратилган.

Навоий ғазали ўзининг қуйидаги жиҳатлари билан Жомийникидан фарқ қилади: биринчидан, ўз структураси билан: Жомийнинг ғазали — 7 байт, Навоийники эса — 9 байт. Иккинчидан, Жомий ғазалида ган фақат ёрнинг гўзаллиги ва ошиқнинг ички кечинмалари ҳақида боради, лирик қаҳрамон фақат ёргагина мурожаат қилади; Навоий ишқ темасига боғлиқ ҳолда, лирик чекинши сифатида, май темасига ҳам мурожаат қилади. Навоийнинг лирик қаҳрамони фақат ёргагина эмас, шунинг билан бирга, шайхга (1 байт), дайр пирига (VII байт), гардун — фалакка (VIII байт) ҳам мурожаат қилади; шайхнинг зуҳдуриёсига май ва ишқни қарама-қарши қўяди, майхона бошлиғи (дайр пири)га ўз ихлосини изҳор қилади ва фалақдан норозлигини баён қилади. Шунингдек, Навоий ғазалининг бошидаёқ май образи киритилган бўлиб, ғазалининг ҳулосаси ҳам май темаси билан тугайди.

Келтирилган мисоллар шуни кўрсатадики, Навоий татаббуъ усулига ижодий муносабатда бўлган. У Ҳофиз, Жомий ва бошқа салафларининг энг яхши шеърларидан илҳомланиб, ана шу шеърларнинг баъзи бир гоёвий мотивлари, вазни ва услубини сақлаган ҳолда, ўзи мустақил ғазаллар яратган ҳамда уларда ўзининг индивидуал ички кечинмаларни ва қарашларини баён қилишга интилган.

Бу Навоий ўз ижодида татаббуъ усулидан маҳорат мактаби сифатида фойдаланганлигини кўрсатади.

Навоийнинг илк лирикасини ўрганар эканмиз, унинг традицияга муносабати доим ривожланиб, ижодий тус ола борганини кўрамиз. У ижодий эволюцияси даврида ўз салафларининг поэтик меросидан, имкони борича, ўрни билан фойдаланди. Фақат уларнинг шеърларига татаббуъ қилибгина қолмади, балки кўпроқ ўзи оригинал шеърлар яратди.

Навоийнинг илк ижоди процессида традицияга бўлган муносабати бир қанча формаларда намоён бўлади. Шулардан бири биз юқорида кўриб ўтган татаббуъ формаси эди. Иккинчи хил усул қуйидагичадир:

Навоий салафларининг шеърларидаги баъзи бир радиф, қофия бўлиб келган сўзни олади ва худди шу радифда ёки қофияда ўзи оригинал шеър ёзади. Баъзан улар ижодидаги айрим образлар, иборалардан ўз шеърларинда фойдаланади. Бироқ бу ҳол тасодифий содир бўлган формал ҳодиса эмас. Шоир ўзининг диққатини тортган, ўзининг маълум ғоясини ифодалаш учун хизмат қила оладиган сўз ёки образнигина олади ва ундан ўз кайфияти, кечинмаларининг айрим томонларини акс эттиришда фойдаланади.

Атойининг қуйидаги шеъри билан Навоий ғазали ўртасида услуб жиҳатидан яқинлик бор:

Бовужуди оразинг барги самандин ким десви,
Лоладин ким сўзласин ҳам настандин ким десун...⁴⁷

Навоийда:

Жилван қаддинг кўруб, сарви равондин ким десун,
Жавҳари лаълинг боринда нақди жондин ким десун...⁴⁸

Бу иккала шеър ҳам традицион кўтаринки услубда ёзилган бўлиб, умумий руҳи, радифи бир-бирига яқин бўлса-да, бироқ ҳар иккиси ҳам ўз-ўзича оригинал ижод маҳсулидир.

Навоий Атойи шеърида радиф бўлиб келган иборадан ижодий фойдаланиб, ҳажм жиҳатдан ҳам (Атойида VII байт, Навоийда VIII та; кейинча яна битта қўшилиб, 9 байт бўлган),

⁴⁷ Атойи. Танланган асарлар, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1958, 135-бет.

⁴⁸ 564, 1146-в.

мазмуни жиҳатидан ҳам (Навоий лирик чекинш сифатида еттинчи байтда замон ва замон аҳлидан шикоятни ҳам тилга олади) Атоий шеърига нисбатан анча юқори бўлган оригинал газал яратган (шу радифда кейинчалик Муқимий ҳам ёзган).

Навоий илк ижоди процессида ўз устозларининг шеърларидаги баъзи бир сўз, образлардан, шунингдек, уларнинг услубидан фойдаланганлиги шубҳасиз. Бунга Навоийнинг илк шеърларидан етарли далиллар келтириш мумкин. Бироқ Навоий ва Жомий, Навоий ва Лутфий ижодий муносабатларини текширган вақтда ана шу масалага жуда эҳтиёткорлик билан ёндашишга тўғри келади. Бу ҳақда конкретроқ хулоса чиқариш учун услуби ва баъзи бир образлар, иборалари жиҳатидан бир-бирига яқин турган шеърларининг ёзилган вақтини, яъни уларнинг қайсиниси олдин, қайси бири кейин ёзилганлигини аниқламоқ керак.

Чунки Навоий ёшлик пайтидаёқ Жомий ва Лутфий билан шахсан танишгани, ўзининг поэтик маҳорати билан уларни қойил қолдирганлиги ҳақиқатдир. Яъни улар ўртасидаги ижодий ҳамкорлик жуда эрта бошланган. Бу ижодий процессда Навоий, ўз устозларидан кўпгина нарса ўрганиб, уларнинг шеърларидаги баъзи бир элементлардан ўз шеърларида фойдалангани каби, улар ҳам Навоийнинг баъзи бир образлари, оригинал тасвирий воситалари ҳамда ифода услубидан фойдаланган бўлишлари мумкин. Чунки Навоий ўз шеърларини доим Лутфий ва Жомийлар назаридан ўтказиб турганлигини очиқ эътироф этади. Шунинг учун Навоий билан Лутфий ва, айниқса, Жомий ўртасида ижодий муносабат масаласи жуда мураккаб бўлиб, атрофлича илмий текширишни талаб этади. Улар асарларида учрайдиган баъзи бир текстуал ўхшашликлар масаласи ана шу умумий масаланинг бир томони ҳисобланади ва тадқиқотчидан синчиклаб ўрганишни ҳамда хулоса чиқаришда катта масъулият талаб этади.

Аввало, Навоий ва Жомий шеърларида учрайдиган шу соҳага доир баъзи бир фактлар билан танишиб ўтамиз.

Жомий газалининг матлаъи:

Дўш бар ёди ту чашмам дам-бадам хун мегирист,
Сўзи ман медин шамъу аз ман афзун мегирист...⁴⁹

(Тун бўйи кўзларим сенинг ёдинг билан дам-бадам қон йиғлар эди. Меннинг ўртанганимни кўрган сайин шамъ мендан баттарроқ йиғлар эди).

Навоий газалининг матлаъи:

⁴⁹ А. Жомий, Интихоб аз асарҳо, нашр. Дав. Точ., 1956, саҳифа 316.

Ўўқки ёмгурдин менинг ҳолимга даврон йиғлағай,
Кўргузуб гулгун булут истар магар, қон йиғлағай...⁵⁰.

Бу иккала шеър ўзининг услуби, радифи, қофия системаси билан ҳамда баъзи бир бошқа образлари (иккаласида ҳам шамнинг йиғлаши — ёниши, лирик қаҳрамон ҳолатини кўриб, ёмгур кўз ёшларини тўкиши ва бошқалар) билан бир-бирига яқин туради. Бироқ ким кимдан таъсирланганлиги, ана шу элементларни ким кимдан олганлиги ҳақида тўғри хулоса чиқариш учун фақат ана шу ғазалларнинг ёзилш вақтини аниқлаш зарур. Бунис бу ҳақда объектив хулоса чиқариш асло мумкин эмас. Қуйидаги матлаъли ғазаллар ҳам ана шу тилдадир.

Жомийда:

Эй туро қад хубу, абру хубу, зулфу чеҳра хуб,
Бар забони аҳли дил номи ту маҳбуб-ул қулуб...⁵¹

(Таржимаси: Эй, сенинг қоматинг гўзал, қошнинг ҳам, гажанинг ҳам, юзинг ҳам гўзал, шу сабабли қалб эгалари тилида сенинг исминг қалбларнинг севганидир.)

Навоийда:

Эй сенга юз хубу, лаб хубу лабингдин чеҳра хуб,
Ҳар неким воқеъ булур сендин, кўзумга осру хуб...⁵².

Бироқ Навоий ва Жомий девонларида ўзининг темаси, гоёвий йўналиши ва услуби жиҳатидан бир-бирига яқин турган шундай ғазаллар ҳам мавжудки, булардаги ўхшашликнинг асосий хусусиятлари ҳамда сабаблари ҳақида маълум хулоса чиқариш мумкин. Жомий девонида ҳам, шунингдек, Навоийнинг илк девонида ҳам рўза ҳақида ёзилган ғазал бор. Ана шу иккала ғазални тўлиқ келтириб, улар ҳақида айрим мулоҳазалар юритамиз.

Жомий ғазали:

Нашояд, Эй маҳн хуршидруҳ, туро рўза,
Ки нест бар Маҳу Хуршед ҳеч чо рўза.
Тани ту қоҳаду қони ҳазор сўхта-дил,
Макун, макун, ки набошад туро раво рўза.
Басе намонд, ки созад чу моҳи нав борик
Маро фироқи чамоли туву туро рўза.
Зи рўза хурдани моҳе мадор бими гуноҳ,
Ки мо баройи ту дорем солҳо рўза.
Зи ҳар чй ғайри ту-бастем роҳи дидаву дил,
Ки нест беҳтар аз ин дар тариқи мо рўза.
Чу нест бар шакараш дастрас туро, Ҷомий,
Ба оби дидаву хуни чигар кушо рўза⁵³.

⁵⁰ 564, 129а-в.

⁵¹ کلیات جامی 82-бет.

⁵² 564, 23а-в.

⁵³ А. Ҷомий, Интиҳоб аз асарҳо, саҳифа 417.

(Таржимаси: Эй офтоб юзли моҳтоб, сенга рўзанинг нима ҳожати бор, чунки Қуёш билан Ойга ҳеч ерда рўза йўқ.

Сенинг баданинг қоҳиш тортадию меннинг куйган жоним ва дилим азоб чекади.

Қўй, қўй, тутма, рўза тутиш сенга раво эмас.

Мени сенинг жамолинги фироқию сени рўза азоби янги ойдек ингичка қилди.

Сен бир ой рўза тутмасликнинг гуноҳидан қўрқма, чунки биз сенинг учун йиллар рўза тутамиз.

Сендан ўзга ҳамма нарсадан кўз ва кўнгил йўлини болаганмиз. Чунки бизнинг тариқатимизда бундаи яхшироқ рўза йўқ.

Эй Жомий! Ернинг шакар лабларига етишини учун қўлинг қисқалик қилар экан, кел рўзангни кўз ёшию жигар қони билан очгил.

Навойи газали:

Сарвинозим, йўқ ажаб, гар рўзадин топмиш малол,
Ким сув ичмасдин топар бар муждалиг нозик ниҳол.
Йиллар оғзимким қурутмишсен зилоли васл учун,
Билдинг эркин шамаким, саъб эркандур бу ҳол.
Кун туш ўлмай рўзаю иссиғдин ул ой қилди заъф,
Не ҳароратдур қуёш, ё рабки, топқайсен завол.
Рўза заъфидинки чиқмас уйдин, ўлмиш моҳ нав,
Заъф кўргилким, тўлун ойимни айлабтур ҳилол.
Рўза муҳри соғиниб дерменки, олсам тишлабон,
Ҳар қачон кўрсам онинг ширии дудоғи узра хол.
Шарбатин дермен эзай жон ширасидин, қил мадад,
Зулматингдин тийралик, эй Хиэру чашмангдин зулол.
Элга шом ўлмиш, Навойига юзунгдин субҳ эрур,
Ким соғинсин рўза шомин, ёригач субҳи висол⁵⁴.

Бу икки шеър тематикаси, мотивлари жиҳатидан бир-бирига яқин туради. Ҳар икки автор ҳам лирик қаҳрамон характери очишда бир хил йўл тутган, битта воситадан — рўзадан фойдаланган. Ҳар иккала шoirнинг ҳам асосий мақсади ўз севгилисига нисбатан меҳрибонлигини, ғамхўрлигини изҳор қилишдир. Ана шу мақсадни рўёбга чиқаришда улар рўза воқеасига мурожаат қиладилар.

Шунга қарамай, ҳар икки газал ўз-ўзинча оригинал бўлиб, бир-биридан тафовут қилувчи томонлари мавжуд. Буни биз Навойи газалининг қуйидаги байти мисолида кўришимиз мумкин:

Кун туш ўлмай рўзаю иссиғдин ул ой қилди заъф,
Не ҳароратдур қуёш, ё рабки, топқайсен завол.

Бу байтдан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин: биринчидан, Навойи бу шеърни ёзган вақтда рўза ёзини иссиқ

⁵⁴ 564, 92 б-в.

ойларига тўғри келган. Чунки шоир маъшуқа заифлашишининг асосий сабаби қилиб рўза ҳамда иссиқнинг таъсирини кўрсатмоқда. Бу сабаб ниҳоятда реалистик асосга эга бўлиб, ҳаёт ҳақиқатига асослангандир. Ҳатто, авторнинг ана шу фикрига асосланиб, шеърнинг ёзилган вақтини тахминий аниқлаш мумкин. Навоийнинг ёшлик йилларида рўза ёзнинг қуйидаги ойларига тўғри келади:

б о ш л а н и ш и	о х и р и
1456 йилда 3 август — 1 сентябрь	
1457 йилда 23 июль — 21 август	
1458 йилда 13 июль — 11 август	
1459 йилда 2 июль — 31 июль	
1460 йилда 20 июнь — 19 июль ва ҳ. к.	

Ҳар ҳолда, бу ғазал рўзанинг иссиқ кунларида ёзилганлиги аниқ. Шоирнинг қуёш ҳароратидан беихтиёр шикоят қилиши ҳам (2-мисра) буни яққол кўрсатиб турибди. Иккинчидан, автор фақат маъшуқага меҳрибонлик изҳор қилибгина қолмай, шу билан бирга, ўзининг рўзадан шикояти, норозилигини ҳам баён қилган. Умуман, Навоий бу ғазалини Жомийдан таъсирланиб эмас, балки ҳаётнинг ўзидан таъсирланиб ёзган. Унинг қалбида қарама-қарши кайфиятларни туғдирган нарса Жомийнинг ғазали эмас (эҳтимол, Жомий ўз ғазалини Навоийдан кейин ёзгандир; эҳтимол, Навоийнинг ғазали Жомийга таъсир этгандир), балки ҳаётнинг ўзидир. Шунинг учун ҳам Навоийнинг ғазали турмушга анча яқин туради, бу яқинлик, ҳаёт билан бевосита боғланиш унга маълум даражада конкретлик ва жонлилиқ бахш этган.

Навоийнинг кейинги давр лирикасида ҳам ана шундай ҳолни учратиш мумкин.

Масалан, Навоийнинг «Бадоеул-васат»га кирган «қиш»⁵⁵ радифли шеъри билан Жомийнинг «сафед» (оқ)⁵⁶ радифли шеъри ғоявий тематик жиҳатдан бир-бирига жуда ўхшаб кетса-да, буларнинг ҳар иккаласи ҳам бевосита ҳаётни ҳодиса таъсирида ёзилган. Яъни ҳар икки шоирни ҳам илҳомлантирган нарса қишнинг ўзига хос манзарасидир. Бироқ Жомий ғазалида қишга хос умумий хусусиятлар тасвирланса, Навоий ғазалида айрим конкрет тафсилотлар ҳам мавжудки, бунда шоир ўзи тасвирлаётган қишнинг бошқа қишлардан фарқини, ўзига хос томонини кўрсатиб ўтади:

Гарчи Ҳиндистонда қор ўлмас вале оқ рахтин
 Ёйди Ҳиндистон киби бу тунда номақдур қиш.

⁵⁵ «Бадойиул-васат», . 270-бет.

⁵⁶ А. Қомий, Интиҳоб аз асарҳо, саҳифа 355.

Демак, қишнинг одатдан ташқари келиши (ўша кенда қор жуда кўп ёққан) Навонийни шу шеърни ёзишга илҳом тантиради.

Биз Навоний билан Лутфий муносабатларининг текширганимизда ҳам юқоридаги каби ҳолатга дуч келамиз. Чунки Навоний илк шеърларини ёзган вақтда, Лутфий ҳам тирик эди. У Навонийнинг кўпчиликлари шеърлари билан таниш бўлган. Шунинг учун уларнинг ғазалларида учрайдиган баъзи бир текстлар ал ўхшашликлар ҳақида у ёки бу шоир фойдасига бирор аниқ хулоса чиқариш жуда қийин. Ана шундай фактларнинг бир-иккитаси билан танишиб ўтамиз.

Лутфийда:

Ростлиқ ҳаққи, муҳолиф бўлмадим ҳеч, эй ниғор,
Най бикин бағрим тешиб инграмма менн зор-зор.

Хизматингда боғладим белимни бормоқ кўз уза
Мен қабул эттим нафас ҳар неча бўлсам хор-хор.

Чангдек қаддим неча жаврунг элидин бўлди ҳам,
Нола йўқ, аъзам уза гар бўлса ҳар раг тор-тор.

Ул турунжи габгабу бодом кўнунг ҳурматин,
Олма душман сўзину қўнглум элига солма нор.

Ит бўллуб нокас рақибу тош бўлди ўрнумиз,
Эшикингда итча ҳам бўлмади бизга эътибор.

Эшқингиз тупрогиндин гард бўллуб учсун танним,
Мендин ўлтурғунча нозук хотирингизга губор.

Ҳар жафоким келса сендин Лутфийга миннат вале
Қилмаган ёзуқни кечруб, қилгани андин даргузор⁵⁷.

Навонийда:

Дўстлар, мен телба аҳволига йиғланг зор-зор,
Ким солодур гаҳ-гаҳ ўт кўнглумга тушган хор-хор.

Истамас бўлса сабо бир-бир кўнгул жамъ айламак,
Нега зулфунгни паришонлигин айлар тор-тор.

Сен қуёш бирла муносибсен ўюнда, хўблар
Икки-икки чунки киргайлар отошиб ёр-ёр.

Кўрқарамким, бўлмагай озурда нозик қоматинг,
Энгинга хуш хушке солмиш жаъди анбарбор бор.

Ҳалқа-ҳалқа бўйнума солмиш таноби зулфини,
Журми ишқимга магар ҳукм айлади дилдор дор.

⁵⁷ Лутфий, Танланган асарлар, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1958, 36-бет.

Ишқ эрур ондоқ мураббийким, қилур етгач асар,
Булбул ўлгай, очса юз бир сарви гулрухсор, сор.

Эй Навоий, бўлди ул бут кофири оташпараст,
Не ажаб, ваҳ-ваҳ, гар урса жошнга зуннор нор⁵⁸.

Бу икки шеър қофия системаси билан бир-бирига яқин тургандай туюлади. Лутфий ғазалининг дастлабки уч байтида қофия бўлиб келган сўзлар Навоий ғазалида ҳам ишлатилган. Бироқ Навоий ғазалида қофия бошдан охирига қадар ягона бир усулда давом этиб, шеърда изчиллик сақланганки, бу Навоийнинг сўз бойлиги ва маҳоратидан далолат қилади. Лутфийда фақат дастлабки уч байтгина бир хил қофияланган бўлиб, кейинги байтларда бу принципга риоя қилинмайдди. Бироқ биз ана шу ғазал қофиясидаги баъзи ўхшаш томонларни ҳисобга олиб, Навоий шу ғазални ёзишда Лутфий ғазалидан илҳомланган деб айта оламизми? Йўқ, албатта. Чунки, аввало, бу ғазалларнинг қайси бири олдин, қайси бири кейин ёзилганлиги аниқ эмас. Навоий ғазалининг бадий изчиллигидан шу нарса кўриниб турибдики, Навоий бу ғазални маҳорати анча ошиб, камолга етган даврларда, яъни илк ижодининг охириги этапларида (60-йилларда) ёзган. Шунингдек, Навоий ёшлигиданоқ халқ орасида бўлган, унинг ҳаёти, урф-одатларини яхши билган, халқ тили бойликларини кунт билан эгаллаган, унинг ажойиб сўз ўйинларини яхши билган. Мазкур ғазалдаги «зор-зор йиғламоқ» халқ орасида кенг ишлатиладиган ибора бўлса, «ёр-ёр айтиб кириш» халқ орасида асрлар бўйи сақланиб келаётган маросим қўшиғига ишорадир. Бас, шундай экан, Навоий ўз ғазалини ёзишда халқ қўшиқлари, халқ тилининг кўп қиррали томонларидан илҳомланмадимикин? Бизнингча, шундай бўлса керак, чунки ҳақиқий шоир ижодининг асосий манбаи халқ ҳаёти, унинг лексик фондидир. Шунинг учун, Лутфий ва Навоий асарларидаги айрим текстурал ўхшашликларни олиб, Навоий ва Лутфийнинг ижодий муносабатлари ҳақида тўғри ва мукамал бир хулосага келиш мумкин эмас. Албатта, бир шоир иккинчи бир шоирнинг оригинал ифода ва образларидан таъсирланиб, улардан ўз ижодида фойдаланиши мумкин. Бироқ улардан қайси бири иккинчи биридан фойдаланганлиги масаласини ҳал этишда ўхшаш томонлари мавжуд бўлган асарларнинг ёзилган вақтини, ўша ёзувчиларнинг бир-бирининг ижоди билан қай даражада танишлигини аниқламоқ зарур. Ана шундагина ижодий ҳамкорликнинг маълум бир томонини ҳал этмоқ мумкин.

⁵⁸ 564, 48а-в.

Умуман, Лутфий лирикаси Навоий лирикасига жуда катта таъсир этди ва Навоий лирикасининг ривожига асосий заминлардан бири бўлиб хизмат қилди. Бу, айниқса, Навоийнинг илк лирикасида кўзга яққол ташланади.

Лутфий лирикасининг Навоий учун ўрнатилган асосий хусусиятларидан бири — унинг халқ жонли тилига яқинлиги, халқ мақол ва ибораларига бойлигидир. Навоий Лутфийнинг лирикада халқ оғзаки ижодиёти материалларидан фойдаланиш усулларидан ибрат олди. Шунинг учун ҳам Навоий илк ижодида ўзининг турли ғояларини ифодалашда халқ оғзаки ижодиётининг хилма-хил элементларидан усталик билан фойдаланди. Умуман, халқ оғзаки ижоди Навоийнинг илк лирик шеърларига ижобий таъсир этиб, уларнинг халқчиллиги, бадиийлигини кучайтиришга хизмат қилади.

Навоийнинг илк девонига кирган кўпгина шеърлар ўз услубининг равон ва енгиллиги, шўх ва жонлилиги билан халқ қўшиқлари ҳамда Лутфий шеърларига яқин туради. Ана шундай шеърларда халқ оғзаки ижоди ҳамда Лутфий поэзиясининг бевосита таъсири сезилиб туради. Қуйидаги матлаълар билан бошланган газаллар худди ана шу типдадир:

Қародур холу, хатту, кўзу қошинг,
Магар борини кўйдурмиш кўёшинг...⁵⁹

Эй чучук жоним сенинг ширин лабниг,
Меван жоним турунжи ғабғабинг...⁶⁰

Ёр лаби акси тушуб жом аро,
Бодаға жон таъми берур ком аро...⁶¹

Ул ой қасдима тиғи буррон чекиб,
Мен оллида шукронаға жон чекиб...⁶²

Қўнгулниг хонумонин берди барбод,
Ғами ишқингки, хонумони обод...⁶³

Лутфий газалларининг характерли хусусиятларидан бири — халқ мақолларининг байтларга усталик билан сингдириб, едириб юборилишидир. Бу соҳада ўзбек адабиёти тарихида Лутфий ўзига хос ўрин тутди. Навоийнинг илк шеърларидаёқ Лутфий ижодига хос ана шу хусусиятнинг ижобий излари кўзга ташланади.

⁵⁹ 564, 75а-в.

⁶⁰ 564, 76а-в.

⁶¹ 564, 9а-в.

⁶² 564, 29а-в.

⁶³ 564, 40а-в.

Лутфий:

Аёғингга тушар ҳар лаҳза гесу,
Масалдурким, «чироқ туби қоронғу».

Тутарман кўз, ки кўрсам оразингни,
Ки дерлар: «оққан ориққа оқар сў».

Юзунгни туттум ортуқ ою кундин,
«Кишининг кузидур, оре, тарозу»...⁶⁴

Навоий:

....Ҷхшар ахлоқинга ҳуснунгни, эрур
Яхшлик лозимаси яхши қилғи...

Ҳуснунга ўхшади жонбахш сўзунг,
Қимки бор ўзи силиғ, сўзи силиғ...⁶⁵

Бу иккала шеър услуб жиҳатидан бир-бирига жуда яқин туради. Лутфий ҳам, Навоий ҳам тасвирда бир хил йўл тутган. Яъни байтнинг биринчи мисраида баён қилинган фикр иккинчи мисрада келтирилган халқ мақоллари ёки идиома-лари билан исботланиб, тасдиқланиб боради.

Лутфий лирик қаҳрамон характери ни очиш, унинг хатти-ҳаракатларини асослашда, умуман, бадий тасвирда халқ орасидаги урф-одатлардан ҳам тасвирий восита сифатида фойдаланади. Бу усул шеърнинг ғоявий ва бадий жиҳатдан оригинал ҳамда халқчил бўлишини таъмин этади. Бу приём Навоийнинг илк ижодидаёқ кенг томир ёйиб, унинг кейинги ижодий эволюцияси даврида тобора мустақамланиб, ривожланиб боради. Навоийнинг илк девонидан бунга доир мисолларни истаганча топиш мумкин.

Бироқ Навоийнинг этнографик характердаги материаллардан фойдаланиш усули ўз ҳажми ва хусусиятлари билан Лутфийникига нисбатан бирмунча юқори туради.

Биринчидан, Лутфий шеърларида этнографик материаллар сийрак учрагани ҳолда, Навоий ғазалларида бу материаллар ниҳоятда кўп; иккинчидан, Навоийнинг илк шеърларидаги этнографик материаллар бой ва ранг-баранг бўлиб, турмушнинг турли соҳаларига тааллуқлидир. Учинчидан, Навоий ана шу материаллардан жуда усталик билан фойдаланган, уларнинг этнографик характери ни биринчи қарашдаёқ сезиб олиш мумкин.

Умуман, Навоий Лутфий ижодининг бу хусусиятига ҳам ижодий ёндашиб, уни бойитган ва ривожлантирган. Навоийнинг илк девонидан шу соҳага доир баъзи мисоллар келтира-миз:

⁶⁴ Л у т ф и й, Танланган асарлар, 95-бет.

⁶⁵ 564, 70а-в.

Кўнгулни қон ёшу гоҳи юзум бирла овутурмен,
Сарик, қизил била андоқки халқ тифлиш овутмнш...⁶⁶

Чун сиришким кўрди — маълум этти ишқим ҳосилин,
Дона бирла, уйлаким, эл нақднин айлар ҳисоб...⁶⁷

Жон сотармен хоки пойингга, неднким, аҳли байъ
Тутқурурлар сотқучи бирла харидор илкнин...⁶⁸

Лутфий халқ тилининг бой хазинасидан унумли фойдаланиб, ўз газалларни ажойиб халқ иборалари, идиомалар билан безайди. Навоий бу соҳада ҳам Лутфий изидан бориб, халқ тилининг ранг-баранг формаларидан бадий тасвирда тобора кўпроқ фойдаланишга интилган. Масалан, Лутфийда:

Куйган кўнгулни хом таъма қилмас эди ёр,
Кўз учидни карашмаси гоҳ-гоҳ бўлмаса...⁶⁹

Симтек янгоқнинг дедим ўпармен,
Айтур: «Хаёлни эрур бари хом»⁷⁰.

Навоийда:

Қим айласа соқийи гуландом тамаъ,
Илгидин оининг соғари гулфом тамаъ,

Оидин сўнг агар тақвию ислом тамаъ
Айлар эса, ул мардак эрур хом тамаъ⁷¹.

Лутфийда:

Лутфини ким қаргади «ё раб, балога учра» деб,
Ким сенингдек тош бағрлик дилрабога учради⁷²

Навоийда:

Чу ёр кўнглида бўлсам, бало менга ёрумас,
Бу вайҳдинки, темурдин бўлур хисор манга⁷³.

Лутфийда:

Бўйнулда қоним, ки бизни, эй кўз,
Хўблар била ошна қилурсен...⁷⁴

Навоийда:

Бир гўшада май ичмаса, ўз буйнида қони,
Гар бўлса даме кимсага дилдор мусоҳиб...⁷⁵

⁶⁶ 564, 596-в.

⁶⁷ 564, 21а-в.

⁶⁸ 564, 1316-в.

⁶⁹ Л у т ф и й, Танланган асарлар, 20-бет.

⁷⁰ Уша китоб, 73-бет.

⁷¹ 564, 1416-в.

⁷² Лутфий, Танланган асарлар, 101-бет.

⁷³ 564, 326-в.

⁷⁴ Л у т ф и й, Танланган асарлар, 91-бет.

⁷⁵ 564, 326-в.

Кўриниб турибдики, Лутфий ҳам, Навоий ҳам халқ тилида кенг қўлланувчи «хом тамаъ», «хом хаёл», «тош кўнгул», «бағри тош», «қоним бўйнида» каби иборалардан жуда ўринли фойдалана олган. Бироқ Лутфий ана шу ибораларни ўзгартирмай, айнан қўлласа, Навоий, кўпинча, ижодий фойдаланади. Масалан, Навоий маъшуқани тўғридан-тўғри «тош кўнгул» демай, шу маънони бошқачароқ йўл билан ифодалайди. Албатта, бу каби ибораларни Навоий Лутфий асарларидан эмас, балки халқ тилининг луғат фондидан олган. Бироқ халқ тили ва халқ оғзаки ижодидан фойдаланиш соҳасида Лутфий унга катта таъсир этган ва устозлик қилган.

Лутфийнинг Навоийга таъсири, унинг ижодий эволюциясида ўйнаган роли бу билангина чекланмайди (биз бу ҳақда кейинроқ фикр юритамиз). Фақат, Навоий ва Лутфийнинг ижодий муносабати ҳақида гап борар экан, бу икки санъаткор асарларида учрайдиган текстуал ўхшашликлар ҳақида гап борганда, уларнинг асл манбаини чуқур текширмай туриб Навоий Лутфийдан олган деган хулосага келмаслик керак.

* * *

Ҳар бир ёш ижодкорни ёзувчи сифатида шакллантирадиган, ёзувчи ижодининг бутун мундарижасини белгилайдиган асосий куч у яшаб ижод қиладиган воқеликдир. Бироқ бу воқелик, ҳаёт ёзувчининг руҳий фаолиятига бевосита ва билвосита («Китобий манбалар» орқали) етиб бориши, сингиши мумкин.

Баъзан шахсий турмуш тажрибаси йўқ ёш ёзувчилар ўз тажрибаси чегарасидан чиқа оладиган фикрларни китобий манбалардан ўрганиб айтадилар. Жумладан, ёш Навоийнинг дастлабки форсий шеърлари ана шу типда бўлиб, бу шеърларида Навоий ўз салафлари — Саъдий, Хусрав, Ҳофиз ва Жомийлар изидан боради, уларга ғоявий ва услуб жиҳатидан татаббуъ қилади. Бироқ Навоий жуда тез шахсий турмуш тажрибасига эга бўлди (Машҳадда мусофирликда яшаши, Ҳиротга қайтиб, қийинчилик билан ҳаёт кечириши, сўнгра Самарқандга кетиши ва бошқалар). Унинг китобий билмлари шахсий тажрибалари билан қўшилиб, ёш шоирнинг маънавий дунёсини бойитди.

Навоий илк лирикасининг тематик шаклланишида, унинг шахсий турмуш тажрибалари билан бир қаторда, унга қадар мавжуд бўлган лирик традицияларнинг роли каттадир.

Биз, Навоийнинг илк лирикаси билан танишар эканмиз, у ўз салафлари Саъдий, Хусрав, Ҳофиз, Жомий, Атойи, Сак-

кокий ва Лутфий газаллари учун характерли бўлган етакчи темаларни ўз газалларида давом эттириб, уни ҳар томонлама ривожлантирганлигини кўрамиз.

Навой илк газалларининг асосий етакчи темаларида унинг салафлари ижодининг роли ва таъсирини очиқ кўриш мумкин. Ана шундай етакчи темалардан бири газал жазирининг бош темаси — ишқдир. Форс-тожик адабиётида Х асрдан бошлаб ишланиб келинган бу тема Навойга қадар Шарқ поэзиясининг етакчи темаси бўлиб қолган. Ана шу тема Навой илк газалларининг асосини ташкил этиб, ишқ масаласини талқин этишда у ўз салафларининг традицияларини сақлайди. Умуман, ишқ масаласининг қўйилиши ва ечилиши, лирик қаҳрамон — ошиқ характерини очиш усуллари жиҳатидан Навой ва унинг салафлари ўртасида умумийлик мавжуд.

Навойга қадар ижод қилган форс-тожик ва ўзбек шоирлари газалларида бўлганидек, Навойда ҳам ошиқ образи — оташин севги эгасигина эмас, балки ўз севгилисига садоқатли бўлган пок қалб эгаси сифатида талқин этилади. Лирик қаҳрамон — ошиқ фақат бир кишинигина севади, шунга етишиш учун ҳаракат қилади; бошқа бирор кишига кўнгил қўйишни қоралайди. Умуман, ишқ юксак маънавий фазилат сифатида талқин этилади...

Хусрав:

... Ба як дилдор бас кун ҳамчу Хусрав,
Набандад ҳеч ошиқ чо ба чо дил⁷⁶.

(Хусрав каби фақат битта дилдор билан чеклан, чунки ҳақиқий ошиқ ҳеч қачон ҳар кимга кўнгил бермайди).

Навой:

Файрдин сафҳангни қилгил пок, яъни айлама
Хотиринг лавҳини ҳар хат бирла маъюб, эй кўнгул⁷⁷.

Ҳофиз:

Мабин ҳақир гадоёни ишқро, к-ин қавм
Шаҳони бекамару Хусравони бекулаҳанд⁷⁸.

(Ишқ гадсларини бунчалик тубан ҳисоблама, чунки бу гуруҳ камар боғламаган ва тож киймаган подшоҳлардир.).

Навой:

Ошиқ эрсанг, кўрмагил, эй шоҳ, гадоларни ҳақир,
Ким балолиғ ишқ фарқ этмас гадою шоҳини⁷⁹.

⁷⁶ Хусрави Дехлавӣ, Мунтахабот, нашр. Дав. Точ., 1960, саҳифа 327, 564, 886-в.

⁷⁷ Ҳофизи Шерозӣ, Мунтахаби девон, саҳифа 218.

⁷⁸ 564, 1366-в.

Ғазал жанрида ишқ билан маҳкам боғлиқ ҳолда келадиган темалардан бири — май темасидир. Навоийнинг илк ғазалларида ҳам ана шу иккала тема параллел келади. Май темасини ишлашда ҳам Навоий ўз салафларининг энг муҳим традицияларини давом эттиради.

Май темаси Хайём ва Ҳофиз ижодида ҳар томонлама кенг ва чуқур ишланган бўлиб, уларда май, асосан, реал ҳаёт ва хурсандлик символи, диний таассубларга қарши кураш воситаси сифатида талқин этилади. Май темаси Навоийнинг илк лирикасида ҳам ўзининг ана шу хусусиятларни билан намоён бўлади. Навоий ўзига хитоб қилиб, шундай ёзади:

Эй Навоий, Қаъба тут ё дайрким, аҳли жаҳон
Журму ғамдин бу ики манзилни моман қилдилар⁸⁰.

Ҳақиқатан ҳам, Навоийнинг салафлари ана шу икки йўлдан бирини — майхонани танлаганлар. Буни Ҳофизнинг қуйидаги байтларида аниқ кўриш мумкин:

Дар хароботи муғон мо низ ҳамманзил шавем,
Қ-ин чунин рафтаст дар аҳди азал тақдирн мо.
Мо муридон рӯ ба сӯи Қаъба чун орем, чун
Рӯ ба сӯи хонан хаммор дорад ири мо⁸¹.

(Биз ҳам муғлар хароботи (майхона) да ватан тутамиз, чунки қадимда бизнинг тақдиримиз шундай битилган экан. Бизнинг пиримиз майхонага юз тутган бир пайтда биз муридлар қандай қилиб Қаъба томонга юз бурамиз.)

Еш Навоий ҳам май темасига бўлган муносабатиде ўз салафларига содиқ қолади. Масалан, қуйидаги байтлар ғоявий мазмуни жиҳатидан бир-бирига ҳамоҳангдир.

Хайём:

در دل نتوان نشان اندوه نشانند
همواره کتاب خرمی باید خوانند
من باید حورد و کام دل باید راند
پید است که چند در جهان باید ماند

(Дилга ғам тамғасини босиш ярамайди. Муттасил хурсандлик китобини ўқимоқ керак. Доимо май ичиш ва кўнгул орзусини ушатмоқ лозим. Чунки дунёда қанча вақт яшашинг маълум эмас)⁸².

⁸⁰ 564, 456-в.

⁸¹ Ҳофиз и Шероэӣ, Мунтахаби девон, саҳифа 35.

⁸² رباعیات. م., Изд. вост. лит-ры, 1959, стр. 73.

Ҳофиз:

Дило, чому соқийи гулрух талаб кун,
Ки чун гули замона бақое надорад⁸³.

(Эй кўнгил, май жомию гул юзли соқийни иста, чунки очилган гуллар сингарн, замона ҳам ўткинчидир).

Навий:

Соқие, жом айла дойирки, галимагдур ҳаёт,
Тутқусидур чун ажал косини даврон оқибат⁸⁴.

Бундан ташқари, май образи ғам-ғуссадан қутулиб, хурсандчиликка эришиш воситаси, зоҳид шайхларга қарши кураш қуроли сифатида қўлланилади.

Ҳофизда:

Шодни ёри паричеҳра бидеҳ бодан ноб,
Ки ман лаъл давои дили ғамгин омад⁸⁵.

(Пари юзли ёрнинг хурсандлиги учун тиниқ май тут, чунки қизил май ғамгин дилнинг давосидир).

Навийда:

Оқизғил бода селобини, эй соқийки, ҳижрондин
Кўнгул даштида бўлмиш корвони дарду ғам пайдо⁸⁶.

Ҳофизда:

Туву тубиву мову қомати ёр,
Фикри ҳар кас ба қадри ҳиммати ўст⁸⁷.

(Сенинг истагинг — Туби дарахти, менинг матлабим эса ёрнинг қомати. Дарвоқе, ҳар кимнинг фикри унинг ҳимматиға боғлиқ).

Навийда:

Мену муг дайри аро муғбача бошида гулу,
Сену зуҳд аҳли била масжиду меҳроб тўло⁸⁸.

Хусравда:

Ало, эй соқин фориғдилон, ҳам май бадин сон деҳ,
Ки ман бо рўзгорн хештан хунхорне дорам⁸⁹.

(Эй, хушнудлар соқийси, бу тарафга ҳам май сўн; чунки огир шароитим мени қон ютишга мажбур этмоқда).

⁸³ Ҳофиз Шерозӣ, Мунтахаби девон, саҳифа 197.

⁸⁴ 564, 356-в.

⁸⁵ Ҳофиз Шерозӣ, Мунтахаби девон, саҳифа 212.

⁸⁶ 564, 18а-в.

⁸⁷ Ҳофиз Шерозӣ, Мунтахаби девон, саҳифа 56.

⁸⁸ 564, 17а.

⁸⁹ «Мунтахабот», саҳ. 338.

Хайёмда:

Ичавер, май ичган мангулик яшар,
Дунё лаззатининг барисин ошар.
Май деган қайғунин оловдек ўртаб,
Оби ҳаёт каби жўш уриб, ташар⁹¹.

Жомийда:

Агар зи дарди сари хеш ранҷайи, май иўш,
Ки нест ранҷи туро шарбате баробарн май⁹¹.
(Агар бош оғригинг азоб берса, май ич; чунки сенинг
азобингга май билан тенг келадиган шарбат — даво йўқ).

Ҳофизда:

Ба ним чав нахарам тоқи хонақоҳу работ,
Маро, ки мастаба айвончу пок хум танабист⁹².
(Работ ва хонақоҳ меҳробини яримта арпа донасига олмайман;
менинг айвоним майхона, меҳмонхонам эса хумнинг остидир).

Навойда:

Навойи ғуссадни махлас тиларсан, масту беҳуд бўл,
Ки даврон дарду ранҷига даво бу бўлди, то бўлди⁹³.

Ёки:

Навойи ўлди чу бу соқий илғидин сархуш,
Не айб, дайрга масжиддин айласа оҳанг⁹⁴.

Умуман, Навоий лирикасида ишқ ва май темаларининг ишланиши традиция билан узвий боғланган. Бироқ ана шу темадаги ғазалларда шоирнинг ўзига хос овози, услуби кўзга яққол ташланиб туради. Ишқ ва май темасидаги шеърларнинг асосий қисмида Навоийнинг индивидуал ички кечинмалари ифодаланган, унинг шахсияти кўпроқ акс этган. Авторнинг умумлашма даражасига кўтарилган индивидуал ички кечинмалари, ҳис-туйғуларининг ифодаланиши унинг ғазалларини бошқаларникидан фарқлайди, уларнинг оригиналлигини таъминлайди.

Навоийнинг қуйидаги ғазали ана шу фикрнинг ёрқин далили бўла олади. Бу ғазалда ишқ ва май темалари бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолда келган бўлиб, ана шу темаларни ёритишда авторнинг тутган йўли — тасвирлаш услуби, фик-

⁹⁰ «Рубоийлар», 167-бет.

⁹¹ «Интиҳоб аз асарҳо», саҳ. 432.

⁹² «Мунтахаби девон», саҳ. 86.

⁹³ 564, 130а.

⁹⁴ 564, 82а.

рининг мантиқий изчиллиги ва ўзига хос ички кечинмаларни, хуллас, унинг оригиналлиги тўлиқ намоён бўлган.

Ҳаво хуш эрдию илкимда⁹⁵ бир қадаҳ май ноб,
Ичар эрдим вале гамдин қадаҳ-қадаҳ хуноб.

Ки ҳозир эрди ўшул сарву наргиси махмур,
Валек рагмима этмас эди қадаҳга шитоб.

Манга не захрае улким, десам қадаҳ май ич⁹⁶,
Не онсиз ичкали майини қарору тоқату тоб.

Бу ғусса бирла ичим бўллуб печукки қадаҳ,
Кўзумга бир нафас ашк эврулур мисоли ҳубоб.

Чу оншладикки, борур ихтиёр илкимдин.
Куллуб қадаҳ киби лутф айладию қўйди штоб.

Қадахни ичтию юз лоба бирла тутти манга,
Ки онинг ичкави-ўқ қилди мани масту хароб.

Чу соқий этти қадаҳ кўзгусида жилван ҳусн,
Не анб, ошиқи майхура кунгли булса кабоб.

Навоий, васл биҳиштида шукр қил бу нафас,
Ки она чекмагасен ҳажр дўзахинда азоб⁹⁷.

Навоийнинг традицияга ижодий ёндашиб, оригиналликка интилиши ҳамда унинг ижодида новаторлик элементларининг кучая ва шакллана бориши ишқ темаси билан боғлиқ бўлган бошқа масалаларни ҳал этишда ҳам кўзга яққол ташланади. Маълумки, классик поэзияда ишқ темаси анча кенг имкониятга эга бўлиб, улуғ сўз санъаткорлари ана шу темага боғлиқ ҳолда ўзларининг ҳаётга ва замонга бўлган муносабатларини баён қилганлар. Лирнкага (ғазалга) ижтимоий-сиёсий масалалар ҳам ишқ темаси орқали кириб келган. Ғазалга ижтимоий масалаларни олиб киришда Лутфий бошқаларга қараганда анча илгари кетди. У айрим байтларда ўз даврининг баъзи томонларидан норозилигини баён қилиб ўтади:

...Айтгимки, бу Лутфийга жафо қилма, вафо қил,
Айтурки, бизнинг даврда ул расм қолибтур⁹⁸.

...Жон топти иморат қадингиз тузлуки бирла,
Маъмур бўлур адл ила ҳар қайда вилоят...⁹⁹

⁹⁵ «Хазойинул-маоний»да: «оллимда». Қаранг: «Ғаройибус-сиғар», 64-бет.

⁹⁶ «Хазойинул-маоний»да: манга не захраи улким, десамки, бир қадаҳ ич. «Ғаройибус-сиғар», 64-бет.

⁹⁷ 564, 216—22а-в.

⁹⁸ Лутфий, Танланган асарлар, 33-бет.

⁹⁹ Уша асар, 27-бет.

Лутфий ўз ижодининг ана шу хусусияти билан Навоийга жуда катта таъсир кўрсатди. Навоий ёшлигиданоқ, Лутфийдан ўрнак олиб, лирикага ижтимоий ҳаёт масалаларини олиб киришга ҳаракат қилди. У ишқий темада ёзган ғазалларида, ёрдан шикоят қилиш билан боғлиқ ҳолда, ўз замонасига, ўша давр ижтимоий тузумининг айрим томонларига нисбатан муносабатини ифодалади:

Кўнгулни зулм ила бўздунг. бале, бўлур маъмур,
Шаҳеки мулкида эҳсон билан адолати бор¹⁰⁰.

Бироқ Навоий илк ижодидаёқ бу соҳада Лутфийга нисбатан анча юқори кўтарилди: Лутфийда бу масала бошланғич ҳолда бўлиб, айрим байтлардагина (лирик чекиниш сифатида) учрайди. Навоийда эса бу масала анча кенг қўйилган бўлиб, ўзининг ҳажми ва моҳияти жиҳатидан бирмунча кескин ва конкретдир. Ҳатто шундай ўринлар ҳам борки, ёрнинг зулмидан, ҳажридан (тор маънода) шикоят билан умуман даврдан ва ҳижрондан (кенг маънода) шикоят параллель ҳолда тасвирланади ва авторнинг ўз давридан норозилиги, ундан шикояти биринчи планга чиқиб қолади. Буни қуйида яққол кўриш мумкин:

Ҳар ёрнинг аҳволигадур ёр мулоҳиз,
Оз ҳам хуш эрур. бўлмаса бисёр мулоҳиз.

Бу даврда ёр уйладурур ёрға душман,
Ким тутмас ўзин ончакки ағёр мулоҳиз.

Давр аҳлига соқий не мулоҳиз бўла олғай,
Невчунки эмас гушбази даввор мулоҳиз...¹⁰¹

Онча даврон бирла кўрдум аҳли даврондин жафо,
Ким кўзумга тўтнёдек бўлди жонондин жафо.

Бу жафо дафъин не янглиғ англагайменким, етар
Айласам кимдин жафо манъин тамаъ, ондин жафо.

Сайиддекким, чиркада юзланса ҳар ён келғали,
Аҳли даврондин келур кўнғудумға ҳар ёндин жаво...

Не мусулмонлиғ бўлур ушбуки, даврон бошма
Ёткурур ҳар дам яна бир номусулмондин жафо...¹⁰²

Кимса ҳаргиз кўрмади чун аҳли даврондин вафо,
Улки даврон офатидур, не тамаъ ондин вафо...¹⁰³

¹⁰⁰ 564, 536-в.

¹⁰¹ 564, 65аб-в.

¹⁰² 564, 176—18а-в.

¹⁰³ 564, 136-в.

Муҳимн шундаки, бу газалларни автор «даврон бирла аҳли даврондан» шикоят қилиш билан бошлайди. Демак, авторнинг диққат марказида турган биринчи масала ўз давридан норозилигини ифодалаш, ундан шикоят қилишдир. Ердан шикоят эса ана шу ғояни, фикрни ифодалашда бир фон бўлиб хизмат қилади.

Навоий илк лирикасининг тематикаси анча кенг ва хилма-хилдир. Унинг лирик қаҳрамони фақат садоқатли ошиқ ва риндгина бўлмасдан, шунинг билан бирга, ўз даврининг етук мутафаккири сифатида ҳам гавдаланиб, борлиқнинг турли-туман масалалари устида фикр юритади. Навоийнинг ана шу темадаги газалларида ҳам унинг салафлари таъсирини сезиш қийин эмас. Хусусан, бу соҳада Хайём ва Саъдийнинг таъсири бошқаларга нисбатан каттароқдир.

Хайёмда:

Кечаги кунингни айламагил ёд,
Эрланг келмай туриб, этма кўп фарёд.
Ўтган келмаганга қайгурмоқни қуй,
Қувноқ бўл, умрингни қилмагил барбод¹⁰⁴.

Навоийда:

Олам асбоби учун гам емагил,
Арзимас мунчага олам гўё...¹⁰⁵

Саъдийда:

Фарқи шоҳию бандаги бархост,
Чун қазон навишта омад пеш.

Гар касе хоки мурда бозканад,
Нашиносат тавонгару дарвеш¹⁰⁶.

(Ўлим вақти етганда, подшоҳ билан қул орасидаги тафовут йўқолади. Агарда кимки ўликнинг қабрини очиб қараса, барибир, унинг бой ёки камбағал эканлигини ажрата олмайди.)

Навоийда:

То тириктур шаҳга кўпрактур гадодин дарди сар,
Чун ўлум вақти етар, тенгдур гадо, гар шоҳдур¹⁰⁷.

Умуман, Навоий илк ижодида ўзига қадар форс-тожик ва ўзбек лирикасида ишланган асосий темаларнинг энг муҳим хусусиятларини сақлаб, давом эттирди, ана шу темалар-

¹⁰⁴ Умар Хайём, Рубоийлар, Тошкент, Узадабийнашр, 1958, 39-бет.

¹⁰⁵ 564, 116-в.

¹⁰⁶ گلستان سعدی М., 1959, стр. 102.

¹⁰⁷ 564, 466-в.

ни, ўз даврининг муҳим талабларни заминда, ўзининг ҳаётий тажрибалари билан янада ривожлантирди ва кенгайтди.

Ғазалнинг асосий тематикасини (ишқ, май) ишлашда Навоий билан унинг салафлари орасида умумийлик мавжуд. Бунинг асосий сабаби шундаки, биринчидан, ғазал пайдо бўлишиданоқ, унинг асосий темаси муҳаббат (шунга боғлиқ ҳолда май) бўлган¹⁰⁸. Шунинг учун ҳам Шарқ адабиётидаги ғазалчиликда кўп асрлар мобайнида ана шу темани қуйлашда умумий бир традиция вужудга келган. Навоий ҳам ўзига қадар мавжуд бўлган ана шу традиция изидан боради. Иккинчидан, Навоий ва унинг салафлари, асосан, бир хил тарихий шароитда — феодализм даврида ижод қилдилар. Тарихий шароитнинг умумийлиги тема ва ғояларнинг умумийлигини вужудга келтириши табиийдир. Навоий ҳам, ўзининг салафлари каби, асосан, романтик шоир бўлиб, тарихни ҳаракатлантирувчи куч сифатида яхшиликни ва ёмонликни тушунар эди. Шунинг учун Хайём, Саъдий, Хусрав Деҳлавий. Ҳофизларнинг баъзи бир ғоя ва фикрлари (лирикада, албатта) Навоий учун (умуман, Навоий даврида) ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Бироқ Навоийнинг ишқий темадаги ғазаллари янги даврининг (умуман, феодализм бўлса-да) — феодализм гуллаган (XV асрнинг иккинчи ярмидаги Ҳирот назарда тутилади)¹⁰⁹ даврининг маҳсули бўлиб, ижтимоий-сиёсий фикрларни ўзида қамраб олиши билан унга қадар яратилган ғазаллардан устун туради.

Умуман, юқорида баён қилинган фикрларни шундай хулосалаш мумкин:

1. Навоий ғазалчиликда (умуман, лирикада ҳам) ўзбек ва форс-тожик ёзма адабиётининг ўзига қадар тўпланган бой традицияларига суянди, улардан озиқланди. Ана шу традициялар Навоий газалиётининг пайдо бўлиши ва ривожиди замин бўлиб хизмат қилди. Бироқ Навоий ғазалчилик традицияларини давом эттирибгина қолмай, балки ғазал жанрини муваффақият билан янги ва юқори босқичга олиб чиқишга интилди ва бунга эришди. У ўз ғазалларининг ўзига қадар яратилган бошқа ғазаллардан асосий фарқини «Бадоеъул-бидоя» девонининг дебчасида шундай кўрсатиб ўтади:

¹⁰⁸ Қаранг: رودكى وانكشاف غزل در عصرهای V—XV عبدالغنى — Тожикдавнашр, 1957; А. Ҳайитметов, Навоий лирикиси, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1961, 68-ва кейинги бетлар.

¹⁰⁹ Қаранг: Я кубовский, Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои. Сб. «Алишер Навои», М.—Л., 1946, стр. 22, 23, 24...

«Яна буким, сойир даовинда расмий газал услубидин-
ким шойиъдурур, тажовуз қилиб, махсус навъларда сўз
арусининг жилвасига намойиш ва жамолига оройиш бермай-
дурурлар. Вагар аҳёнан майлан махсус навъида воқеъ бўл-
са, ҳамул матлаъ била итмом хилъатин ва анжом кивватин
кийдурмайдурурлар, балки тугагунча агар бир байт мазму
л еисоли баҳорида гулоройлик қилса, яна бири фироқ хавонида
хорнамойлик қилибдур. Бу сурат доғи муносабатдин йироқ
ва мулояматдин қироқ кўрунди. Ул жиҳатдин саъй қилинди-
ким, ҳар мазмунда матлае воқеъ бўлса, а к с а р (таъкид ме-
ники — **Е. И.**) андоқ бўлмайким, мақтаъгача сурат хайсияти-
дин мувофиқ ва маъни жонибидин мутобиқ тушгай:

Ҳар ерда баҳор ўлса, чаман бўлса керак,
Ҳар ерда чаман-гулу саман бўлса керак.
Ҳар қайда ҳазон бўлса, тикан бўлса керак,
Ҳар қайда тикан-ранжу микан бўлса керак.
Зохид хуш эрмастур харобот ичра,
Фосик не тилар аҳли муножот ичра.
Гурбатки ҳетик бўлутбур, оми боре халқ,
Будурки, тушар киши сурук ёт ичра¹¹⁰.

Демак, Навоийнинг аксар газаллари, уларда ҳар бир те-
манинг тугал ва тадрижий равишда ифодаланиши ва байт-
ларининг мантиқий нзчиллиги билан унга қадар яратилган
(ўзбек ва форс-тожик адабиётидаги) газаллардан фарқ қи-
лади, ўзбек газалчилигининг энг олий нуқтаси ҳисобланади.
Бу хусусият Навоийнинг илк лирикасидаёқ кенг томир отган
бўлиб, унинг кўпгина газаллари ана шундай типдаги шеър-
лардир¹¹¹.

2. Навоий газалчиликда форс-тожик шоирларидан Хус-
рав Деҳлавий, Ҳофиз ва Жомийларга, ўзбек шоирларидан
эса Лутфийга (Атойи ва Саккокийларнинг ўзбек газалчили-
гини ривожлантиришда ўйнаган ролини ҳам улуғлайди) таъ-
беради, уларни ўзининг қонуний устозлари деб ҳисоблайди.
Бунинг энг муҳим сабаби — улар ижодининг ҳаётини ва халқ-
чиллигидадир. Навоий форс-тожик ва ўзбек газалчилигининг
барча ютуқ ва тажрибаларини ана шу шоирлар ижоди орқал-
ли қабул қилиб, ўзига сингдиради. Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз
ва Жомийларнинг ҳар бири Навоийга ўз ижодининг ўзига.

¹¹⁰ «Фавойидул-кибар», 469-бет.

¹¹¹ Саъдий, Ҳофиз, Жомий газаллари орасида ҳам шу типдаги айрим
шеърлар учрайди. Бироқ бу хусусият улар ижоди учун типик ҳол эмас.
Шунинг учун ҳам Навоий мазкур дебочада уларни тилга олмаган.

хос айрим томони билан ўрнак бўлган. Ҳофиздаги ринд образи, Хусрав Деҳлавийдаги лирик самимият ва ширин тиллилик ва Жомийдаги фалсафий руҳ Навоийга кўпроқ таъсир этган.

3. Навоий ўзбек дунёвий лирикасининг тажрибаларини Атоий, Саккокий ва, хусусан, Лутфий ижоди орқали қабул қилди. Лутфий ижоди ўзининг қўйидаги томонлари: ўзбек тилида бадий асарлар яратиш, она тилнинг мавқен ва тараққиёти учун кураш; ўзбек дунёвий лирикасини ривожлантириш, уни янги босқичга олиб чиқиш учун интилиш; лириканинг халқчиллиги учун кураш: лирика тилини халқ жонли тилига яқинлаштириш, бадий тасвир воситаларининг содда ва табиилигига эришиш, услубнинг енгил ва раволиги учун кураш; лирикага (хусусан, ғазалга) ижтимоий ҳаёт масалаларини олиб кириш ва бошқалари билан Навоийга ўрнак бўлди.

4. Навоийнинг лирик традицияларга муносабати Навоий илк ижодининг турли босқичида турлича шаклда намоён бўлади: дастлабки босқичда Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз ва Жомийларга татаббуъ қилган. Сўнгра ўзининг мустақил ижодида уларнинг шеърларидаги баъзи бир формалар, образлардан (кенг маънода) фойдаланган; улар билан муносабалашган.

5. Навоий илк лирикасининг тематик шаклланиши ва ривожиди, асосий воқелик билан бирга, лирик традициялар ҳам катта роль ўйнади. Хусусан, ишқ, май темаларини ишлашда Навоий ўз салафлари Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз, Жомий, Атоий, Саккокий ва Лутфийлар изидан боради. Бироқ ғазалнинг асосини ташкил этган муҳаббат темасининг имкониятлари ва мазмунини анча кенгайтирди. Ана шу тема воситаси билан у ғазалга ижтимоий масалаларни кенг миқёсда олиб киришга интилди. Илк давр лирикасида ҳижрон мотивлари кучли бўлиб, замондан, даврдан шикоят даражасига кўтарилган.

6. Навоий илк шеърларининг унинг салафлари ғазалларидан фарқ қиладиган энг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, буларнинг аксариятида авторнинг ўз шахсияти акс этган; лирик қаҳрамон шоирнинг ўзи бўлиб, у ўз ҳаётининг турли давридаги турлича кайфияти ҳамда воқеликка бўлган муносабатини ифодалаган. Албатта, буларнинг барчаси бадий умумлашма даражасига кўтарила олган.

Шоирнинг шахсияти қанчалик кучли ва ёрқин акс этса, унинг асарлари шунчалик оригинал бўлади. Бу ҳақда В. Г. Белинский шундай ёзган эди: «Шоир ижодий фаолия-

тининг манбаи унинг шахсида ифодаланган руҳидадир. Битнобарин, шоир руҳининг ва унинг асарлари характерининг дастлабки изоҳини унинг шахсидан қидирмоқ лозим... шеър ёзувчи ҳар қандай киши ҳам ўз шахсини ифодалай бермайди: бунга фақат шоир бўлиб туғилган кишигина қодирдир. Шунинг учун ҳам, «шоирнинг шахсияти қанчалик чуқур ва кучли бўлса, у шу қадар чинакам шоирдир»¹¹².

Навойнинг илк газалларида авторнинг шахси қай даражада намоён бўлганлигини унинг шеърларини таҳлил қилганда очиқроқ кўрамиз.

¹¹² В. Г. Белинский, Собр. соч. в трех томах, т. III, М., 1948, стр. 374.

НАВОИЙ ИЛК ЛИРИКАСИННИНГ АСОСИЙ МОТИВЛАРИ

Биз бундан олдинги бобда Навоий илк лирикасининг тематик шаклланишида традициянинг катта роль ўйнаганлигини айтиб ўтган эдик. Бу Навоийнинг илк шеърлари билан унинг салафлари асарлари ўртасида тематик яқинлик, ўхшашлик бор демакдир. Бироқ бир хил темада жуда кўп киши ишлаши мумкин ва уларнинг ҳар бири ана шу темани, ўзининг дунёқарashi, гоъвий позициясига боғлиқ ҳолда, ўзига хос ҳал этиши мумкин. Уларнинг асарларини бир-бирдан фарқ қиладиган ва оригиналлигини кўрсатадиган асосий белги гоъвий ва бадий хусусиятлардир. Шунингдек, айрим бир ёзувчи ўз ижодининг турли этапларида, турмуш тажрибасининг ортиши, дунёқарашининг ўсиши, ўзгариши натижасида, маълум бир темага турли нуқтаи назардан қараб, уни ҳар хил ҳал этиши, талқин этиши мумкин. Бу, албатта, ёзувчининг ижодий эволюцияси билан боғлиқ масаладир.

Шуни айтиш керакки, бирор санъаткорнинг ижодий эволюциясини кузатиш ана шу санъаткор ижодининг ҳамма босқичларини тадрижий равишда синчиклаб ўрганиш, уларнинг энг муҳим ва етакчи хусусиятларини аниқлаш ва қиёслашни тақозо қилади. Шу жиҳатдан Навоий илк лирикасининг энг муҳим гоъвий ва бадий хусусиятларини аниқлаш Навоий лирикасини ва, умуман, Навоийнинг ижодий эволюциясини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Навоийнинг илк шеърлари жанр хусусиятлари жиҳатидан унчалик бой эмас. Унинг асосий қисмини ғазал ташкил қилади (41 рубой, 1 мухаммас, 1 мустаоз). Маълумки, ғазалнинг асосий мавзуларидан бири ишқдир. Ғазал пайдо бўлгандан тортиб Навоийга қадар (кейин ҳам) ишқ темаси ғазалнинг мундарижасини ташкил қилиб, бошқа ҳар қандай мотивлар ана шу темага боғлиқ ҳолда ифодаланган. Шунинг учун ҳам, табий равишда, Навоий илк шеърларининг асосий қисмини ишқий ғазаллар ташкил этади.

Навоий ёшлигиданоқ ишқ масаласига объектив фалсафий

категория сифатида қарайди, унинг энг муҳим хусусиятларини кўрсатишга интилади. Навоийча, ишқ — инсондаги барча хусусиятларни тарбиялайдиган, уларни тоблаб, интиқосига етказадиган «мураббий»:

Ишқ эрур андоқ мураббийким, қилур етгач асар.
Булбул ўлгай, очса юз бир сарви гулрухсор, сор¹.

Шоир «ишқ» радифли шеърида ишқнинг турли хусусиятларига тўхталиб, шундай хулоса чиқаради:

Ҳажру дарду сабрсизлиг келдилар қотил бари,
Мек бу фан ичра бордур борчага устод ишқ².

Шуни айтиш керакки, «ишқ»нинг радиф бўлиб келиши шоирнинг асосий диққати ана шу масалага қаратилганлигини, унга қатта урғу берганлигини кўрсатиб турибди.

Навоий (илк ижоди назарда тутилади) ишқнинг таъсир кучига юқори баҳо беради. Инсондаги энг олий фазилатлар — ишқ ва ақл (хирад) бир-бирига қарама-қарши қўйилган. Бу билан у ишқнинг қуввати, таъсирига ҳеч нарса тенг кела олмайди, деган тезисни олға суради:

Ақлким барча хирад аҳлига эрди устод,
Бўлди ишқ абжоди таълимида тифли мактаб³.

Эй Навоий, ишқ аро ком истасанг, девона бўл.
Бу шарафни толмагунг, ҳамроҳинг ўлса то хирад⁴.

Оқибатда шоир қуйидагидек содда ифодаланган, бироқ чуқур ва объектив хулосага келади:

Бўлмаини бегона ёру ошнодан чора йўқ,
Хоҳ бўл бегонага, хоҳ ошнога мубтало⁵.

Навоийнинг ишқий газаллари орасида, реал инсоний севги ва ҳис-туйғулар акс эттирилган шеърлар билан бирга, тасаввуф руҳидаги символик газаллар ҳам учрайди. Ана шундай руҳдаги шеърларни шоирнинг дунёвий руҳдаги газалларидан фарқлаш ва ана шу икки группага доир шеърларнинг салмоғини белгиламоқ лозим. Бусиз шоир ижодига объектив баҳо бериш мумкин эмас. Бу ҳақда Навоийнинг ўзи ҳам «Бадоеъул-бидоя» девонининг дебчасида шундай ёзади: «Яна бир буким, гўйинё эл ашъор таҳсилидин ва давовин такмилидин ғараз мажозий ҳусн ва тавсифи ва мақсуди зоҳири хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдулар.

¹ 564, 486-в.

² 564, 71а-в.

³ 564, 32а-в.

⁴ 564, 436-в.

⁵ 564, 12а-в.

Девон топилгайким, анда маърифатомез бир ғазал топилма-
гайким, анда мавъизатангез бир байт бўлмағай. Мундоқ
девон битилса, худ усру беҳуда заҳмат ва зоеъ машаққат
тортилгон бўлғай. Ул жиҳатдан бу девонда ҳамд ва наът ва
ва мавъизадин бошқа ҳар шўрангез газалдинким, истимон
маҳвашларга мужиби саркашлик ва ғамкашларга мужиби
мушаввашлик бўлғай, бирор -иккирор насиҳаторо ва мавъи-
затосо байт иртикоб қилиндиким, аларнинг ламъан рухсори
иффат бурқаъидин кўл ташқари ломий бўлмағай, то булар-
нинг вужуди хирмани ул барқ эҳрокидин билкўл зоеъ бўлма-
ғай, йўқким, бу ғазаллар ғазолалари жилвагарлик соз, бал-
ки пардадарлик оғоз қилсалар, бу байтлар насиҳатсоз вонза-
лари ва мавъизапардоз носихлари монез бўлғайлар»⁶.

Демак, Навоий девонларида реал ишқ тавсифидан таш-
қари, тасаввуф руҳидаги символик шеърлар ҳам бор. Бироқ
бундай шеърларни автор ўз даврининг девон тузиш тради-
циялари изидан бориб ёзган. Иккинчидан, ана шу руҳдаги
шеърлар кўп эмас, балки девонга киритилган ғазалларнинг
озчилигини («бирор-иккирор») ташкил этади.

Академик Ойбек «Навоий ғазалиёти» номли мақоласида
шундай ёзади: «XV асрда Эрон ва турк халқлари адабиёти-
да тасаввуф шу қадар маҳкам ўрнашган, ҳоким синф идео-
логиясининг айрилмас бир узви бўлиб қолган эдиким, ўз
давридаги илмларнинг ҳаммасини яхши эгаллаган, мада-
нийат ва санъатни ўстиришда тиришган, амалий чоралар-
кўрган буюк мутафаккир шоир Навоий ҳам ўз ижодиётида
ундан қутула олган эмас»⁷.

Навоий илк ижоди даврида ўз даврининг традициялари
билан боғланганлиги шубҳасиз, шунинг учун ҳам унинг илк
девонида тасаввуф руҳидаги шеърларни учратамиз. Мазкур
девон қуйидаги ғазал билан бошланади:

Илоҳо, подшоҳо, кирдикоро,
Санга очуг индону ошкоро...⁸

Умуман, девоннинг бош қисмида ҳамд ва наът формаси-
даги бир неча ғазал жойлаштирилган.

Сўфиёна шеърлар девоннинг бошқа ўринларида ҳам уч-
райди, бироқ ҳамма ерда эмас. Ҳар бир ҳарфга мансуб
шеърларнинг дастлабки бир-икки ғазали ана шундай шеър-
лардан иборат. Навоий кейинча ўзи тузган девонларида ҳам
ўз даврида мавжуд бўлган ана шу традицияга қаттиқ амал

⁶ «Фавойидул-кибар», 769-бет.

⁷ Ойбек, Навоий ғазалиёти. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари»,
1961, № 5, 25-бет.

⁸ 564, 16-в.

қилганлигини «Бадоеъул-бидоя» девонининг дебوحасида эътироф этади:

«Муқаррардурким, ҳар амрда бир лаҳза ҳақ субҳонаҳу ва таоло ҳамдидин ё расулалайҳиссалом наътидин, ё бу икки ишга далолат қилурдек бир амрдин гофил бўлмағлиқ ноқисдурур. Агар ҳар лаҳза бу саодат муяссар бўлмаса, ҳар мутаайян амр ифтиҳоҳида не навъ тағофил ва тақосил раво кўрилгай... Бу навъ хаёл хотирга келган учун ҳам ҳарф ғазалиётнинг аввалги газалин ё тенғри таоло ҳамдидин билла мувашшаҳ ё расулалайҳиссалом наъти билла муфаттаҳ, ё бир маъвиза биллаким, бу икки иштин бирига дол бўлгай, муваззаҳ қилннди»⁹.

Сўфиёна шеърлар дунёвий руҳдаги ғазаллардан ўз мазмунини — мундарижасин билангина эмас, балки формасини — бадийий воситаларини, махсус терминларини ҳамда услубини билан ҳам ажралиб туради. «Поэтик ижодга мавзун бўлган тасаввуф натижасида поэзияда маълум мистик маънони, мистик кечинмаларни ифодаловчи рамзлар, ишоралар, таъбирлар системасини яратилади. Поэзия умуман символик характер касб этади. Сўфий поэзиясида ифода воситаларини — ўхшатишлар, истиоралар, мажозлар ортиқ ишланган, шаклга кирган бўлиб, улар белгилни сўфий тушунчаларинини ифода қилнши керак»¹⁰.

Навоий илк девонидан келтирилган қуйидаги ғазаллар юқоридаги фикрнинг тасдиқини бўла олади:

Равшандурурки, меҳр юзундин олур сафо,
Пуқса, не влжҳ ила қамар ондин толар энё.
Ғарқи муҳити ишқинг эди жон ила кўнгул,
Ул дамки руҳ эмас эди тан бирла ошно.
Гулда юзунг латофатидин ранг кўрмаса,
Булбулга не эди бу фиғон бирла бу наво.
Бир зарра огзи рамзини ҳар кимки онглади,
Пўли адам тарқидуру зоди роҳ фано.
Ул зиндадил ҳаёти абад васлдин топар,
Қим неши гамни нўш деру дард бедаво.
Ломеки васл аёнига ётмиштүр иттисол,
Ул ломдурурки, ўртага олмиш они бало.
Ўздин қутул, Навою мақсадга етки, қуш
Етмас чаманга, бўлса қафас ичра мубтало¹¹.

Навоийнинг ёшлиқда сўфизмнинг бирор мазҳабини расмий равишда қабул қилганлигини аниқ эмас. Бироқ ўз дав-

⁹ «Фавойидул-кибар», 768—769-бетлар.

¹⁰ Ойбек, Навоий ғазалиёти. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, № 5, 19-бет.

¹¹ 564, 4б-в.

рининг фарзанди бўлган ва ёшлигида ноқ ўша даврнинг тарбиясини олган ёш шоир — Навоий ўз даври традициялари изидан бориб, сўфиёна шеърлар ижод қилганлиги шубҳасиз. Бу фикрнинг исботи шундан иборатки, биринчидан, сўфийлик характеридаги шеърлар, асосан, девоннинг бош қисмида ҳамда кўпинча ҳар бир ҳарфдаги газалларнинг бошланишида мавжуд (бу, албатта, девон тузиш традицияларидан келиб чиқадн, гарчи девонни бошқа кишилар тузган бўлса-да). Шунингдек, сўфиёна шеърларнинг барчаси ўзига хос традицион услубда ёзилган бўлиб, уларнинг мураккаб символик характери ёш шоирнинг бу соҳада тайёр традиция пзидан борганлигини исботлайди. Бироқ бу, Навоий ёшлигида сўфизмга мойиллик кўрсатмаган, ундан узоқ турган деган хулосага олиб келмайди. Чунки Навоий ёшлигида ноқ, дунёвий руҳдаги асарлар билан бир қаторда, мистик шoirларнинг асарларини ҳам кўплаб ўқиган, ҳатто уларнинг кўпчилигини ёддан билган (Атторнинг «Мантиқуттайр»и). Шунингдек, ўша давр мактаблардаги ўқитиш системасида ҳам диний асарлар қатта ўрин тутган.

Ёш Навоий дунёқарашига ана шу муҳитнинг таъсири бўлганлиги шубҳасиз. Бу эса унинг илк шеърларида анча тўлиқ акс этган. Навоийнинг илк шеърларига асосланиб, унинг дунёқарашига (илк даврдаги) етакчи хусусиятлар ҳамда унинг сўфизмга муносабати (гарчи бу даврда у бирор мазҳабни расмий қабул қилмаган бўлса-да) ҳақида баъзи бир хулосаларни чиқаришимиз мумкин.

Профессор Е. Э. Бертельс ўзининг «Навоий» монографиясида Нақшбандийлик мазҳаби XV асрнинг II ярмида қандай характерда бўлганлиги ҳақида анча батафсил фикр юритган. Унинг кўрсатишича, бу мазҳаб кўпроқ практик характерда бўлиб, пайғамбар (Муҳаммад)нинг даъватларига қаттиқ риоя қилган ҳолда, унинг асосий йўл-йўриқларини турмушга татбиқ этишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган. Нақшбандийлар пайғамбарнинг ҳаётини ўзлари учун намуна деб билдилар ва унга амал қилишга ҳаракат қилиб, ўз эътиқодлари асосига фақр (ўз хоҳиши билан камбағал, фақир бўлиб яшаш)ни қўядилар. Бу, ишламай, бировлар ҳисобига яшаш дегани эмас, балки ҳар ким ўз қўл кучи билан топган нарсаси ҳисобигагина яшаши керак, деган маънони билдиради.

Ана шу мазҳабга мансуб кишилар ўзларининг бир парча ерларига бугдой, мош сингари нарсалар экиб, шунинг орқасида тирикчилик қилганлар. Уларнинг уй шароитлари ҳам ҳар қандай жиҳозлардан холи, оддий бўлган ва ҳеч қандай хизматкор тутмаганлар. Умуман, нақшбандийлик мазҳаби

дарвишлардан жамиятда ажралш, яккаликка берилиши талаб қилмаган.

Унингча, дарвиш «жамиятга аралашини, ватан ҳақида қайғуриши, зоҳирда кишилар билан, ботинан худо билан бўлиши керак». Яъни киши, жамиятдан ажралмаган ҳолда, шундай яшаш керакки, гўё у ҳар донм худо билан бирга тургандай бўлсин, ўз ватанида ўзини мусофир ва муваққат келгинди деб ҳисобласин. Кишининг бош вазифаси бировнинг мазорига бориб, яккаликда ётиш эмас, балки ўз яқинларига хизмат қилишдир. Бу эса нақшбандийликнинг бошқа фанатик мазҳаблардан тубдан фарқ қилишини кўрсатади¹².

Навойий даврида нақшбандийлик мазҳабининг энг буюк вакилларидан бири Абдурахмон Жомий бўлган. Навойий 1476—1477 йилларда расмий равишда Жомийни ўзинга пир деб, унга қўл беради.

Албатта, бу ҳодиса биз текшираётган илк девон кўчирилгандан (1465—66 йилда кўчиралган) ўн йилча вақт ўтгач воқе бўлган.

Бироқ шунини айтиш керакки, Навойий Жомийнинг қарашлари, у мансуб бўлган мазҳаб билан танишиб: унга ўша заҳоти қўл берган эмас, албатта. Чунки бу ёзувчининг дунёқараши билан боғлиқ ҳодиса бўлиб, унинг узоқ вақтлар давомида олиб борган кузатиши ҳамда турли оқим ва мазҳабларни атрофлича ўрганиб, улар борасида қилган мулоҳазаларининг бевосита якуни — ҳулосасидир.

Навойий, гарчи Жомий билан танишиб¹³, унга кейинроқ қўл берган бўлса-да, бироқ у ёшликданоқ ўз даврининг буюк сиймоси бўлмиш Жомий асарлари билан, шунингдек, нақшбандийликнинг асосий хусусиятлари билан таниш бўлган ва таниша борган. Унинг 1476—77 йилларда Жомийга қўл бериши эса ёш Алишер эътиқодидаги узоқ эволюциянинг расмий натижасидир.

Илк девон шеърлари орасидаги айрим деталлар, ҳатто, айрим тўлиқ газаллар Навойийнинг илк ижодида нақшбандийликнинг таъсири анча сезиларли бўлганлигини ҳамда шу даврда ёш шоирнинг ана шу мазҳабга мойиллиги анча кучли эканлигини кўрсатади. Қуйидаги газал ана шу руҳда ёзилган бўлиб, биз унинг айрим байтларини келтирамиз:

¹² Е. Э. Бертельс, Навои. Опыт творческой биографии, М.—Л., 1948, стр. 142—144.

¹³ Навойийнинг Жомий билан биринчи марта қачон учрашганлиги номаълум. Проф. Е. Э. Бертельс Навойий ва Жомийнинг биринчи учрашиб, танишгани 1469 йилдан кейин, яъни Навойий Самарқанддан Ҳиротга келгач содир бўлган, деб тахмин қилади. Қаранг: Е. Э. Бертельс, Навои, стр. 148.

Ҳар гадоқим, бурён фақр эрур қисват анго,
Салтанат зарбафтидин ҳоҷат эмас хилъат анго...

Шаҳ юриб олам очар, дарвеш оламдин қочар,
Ҳам ўзунг инсоф бергилқим, бу не нисбат анго.
Ҳар не шаҳ мақсудидур, дарвешнинг мардудидур,
Кўр: не ҳимматдур мунга, не навъ эрур ҳолат анго.
Фақр куйн туфроғин шаҳ мулкига бермас фақир,
Мулк курқим, тенг эмас туфроғ ила қиймат анго.
Шаҳ синоҳ чекса, фақир аҳволнга етмас футур,
Бу вале чеккач нафас, барбод ҳўлур ҳашмат анго...
Шоҳга шоҳлиг мусалламдур, агар бўлгай мудом,
Шоҳлиг тарқии қилиб, дарвеш ўлур ният анго.
Мумкин эрмас шоҳлар ичра бўйла ниятлиг магар
Шоҳ гозинқим, муяссар бўлди бу давлат анго.
Шоҳлар дарвешню дарвешлар шоҳики, бор
Шоҳлиг сурат анго, дарвешлик сийрат анго.
То шаҳу дарвеш бўлгай, айлағил, ё раб, аён
Шоҳдин хиёмат мунга, дарвешдин ҳиммат анго...¹⁴

Бу ғазалнинг ҳар бир байти ёш Навоийнинг нақшбандийлик мазҳабининг (ўз давридаги, албатта) моҳиятини тушуниб етганлиги ва ўзи ҳам ана шу позицияда туриб, унинг муҳим ғояларини шеърини йўл билан тарғиб ва ташвиқ қилганлигини яққол кўрсатиб турибди.

Умуман, Навоий илк ижоди даврида (25 ёшга қадар) нақшбандийликнинг етакчи хусусиятлари билан танишиб, унга эътиқод қўйган. Навоийнинг нақшбандийлик позициясини маълум даражада қабул қилганлиги унинг илк лприкасида қисқа, бироқ анча ёрқин акс этган.

Проф. А. Кримскийнинг кўрсатишича, «гарб-ислом оламида «тасаввуф» сўзн остида мистицизм, шарқ-ислом оламида эса пантеистик плоҳиёт кўзда тутилади»¹⁵.

Шунинг учун Навоий дунёқарашида (илк даврда, албатта) сўфизмнинг қайси томонлари асосий ўрин тутганлигини қисқача бўлса-да, ёритишга тўғри келади.

Биз юқорида Навоийнинг илк шеърларида нақшбандийликнинг таъсир ва унга мойиллик мавжудлигини маълум даражада кўрсатиб ўтдик. «XV асрда теурийлар давлатларида кенг ёйилган нақшбандия ва ҳуруфия оқимлари пантеистик қарашларга эга эдилар. Буларнинг ақидасига кўра, коинот яралмасдан илгари бор бўлган азалий вужуд-мутлақ (тангри) дир. Бу олам унинг жилвасидан пайдо бўлди (тажалли ёки эманация назарияси). Бутун ашъё ва махлуқлар ва шу жумладан инсонлар вужуди мутлақнинг тимсолидир. Аммо худо

¹⁴ 564. 26, 3а-в.

¹⁵ Бу цитата М. Шайхзоданинг юқорнда зикр этилган ишдан олинди. «Улуғ ўзбек шоири», 147-бет.

инсонни энг мукаммал ўлароқ ва ўзига ўхшатиб яратгани учун у «ашрафул махлуқот» (яъни махлуқларнинг энг шарафлиси)дир»¹⁶. Илк девондаги шеърлар орасида ёш шоирнинг пантеистик қарашларини акс эттирган байтлар анчагина учрайди. Мана бу байтларда шоир дунё ва ундаги сон-саноксиз ҳамда турли-туман сифатга эга бўлган мавжудотнинг паёдо бўлишини тангрига боғлайди ва буларнинг барчаси ана шу вужуди мутлақнинг турли формада жилваланиши деб қарайдики, бу тажалли назариясининг айнан ўзидир:

...Асли бир зот келиб чунки маротибга ўтуб,
Бениҳоят бўлуб ижоду сифат ичра адад.
Бирдурур асли адад, кимки ҳақиқатбиндур,
Гар адад, юз туман ўлса, тузатур бирга санад.
Эй Навоий, десанг ихлос ила бу сирни билай,
Қулхуоллоху аҳад, сўнградур оллоху самад¹⁷.

Ёш Навоийча (умуман, пантеистларча), оламда ягона гўзаллик мавжуд. У ҳам бўлса вужуди мутлақ-тангридир. Оламдаги барча гўзалликлар ана шу вужуднинг турли мавжудотлар сифатида кўриниши, жилва қилишидир. Жаҳонни ёритувчи Қуёшнинг нури ҳам, чамандаги гулларнинг латофати ҳам, инсон гўзалликлари ҳам ундан—вужуди мутлақдандур. Демак, гарчи илоҳийлашган бўлса-да, табиатни, борлиқни, демак, инсонни севиши, ундан лаззатланиши мумкин. Бу эса Навоий пантеизмига оптимистик тус беради:

Равшандурурки меҳр, юзунгдин олур сафо,
Йўқса не важҳ ила қамар ондин толар зиё...
Гулда юзунг латофатидин ранге кўрмаса,
Булбулга не эди бу фиғон бирла бу наво¹⁸.

Бироқ Навоий пантеизмида (илк даврда) мистик сўфизмнинг кўрinishлари ҳам мавжуд—у баъзи бир байтларида ёрваслига (бу ерда оллоҳ назарда тугилади) етишиш учун ўзлукдан қутулиб, фано (йўқлик) касб этиш лозим, ҳақиқий ва абадий ҳаёт ана шудир, деган фикрларни ҳам баён қилади:

...Ул эннадиқ ҳаётни абад васлидин топар,
Ким неши ғамни нўш деру дардни даво...
Ўздин қутул, Навою мақсадга етки, қуш
Етмас чаманга, бўлса қафас ичра мубтало¹⁹.

Яна:

Эй Навоий, бергил ўзлук нақдину касб эт фано,
Ким алар суд айладиларким, бу савдо қилдилар²⁰.

¹⁶ М. Шайхзода, Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳақида, «Улуғ ўзбек шоири», 147—148 -бетлар.

¹⁷ 564, 42а-в.

¹⁸ 564, 4б-в.

¹⁹ 564, 4б-в.

²⁰ 564, 46а-в.

Бироқ бу хилдаги байтлар ниҳоятда озчиликни ташкил қилиб, традиция изидан бориб ёзилган ғазаллар таркибида учрайди.

Бу, албатта, ёш Навоий дунёқараши ва ижодига Аттот ва Румий каби файласуфлар ижоди ўтказган таъсирнинг маълум изларидир.

Навоий ана шу таъсирдан бу даврда (1465—66 йилларга қадар) тўлиқ қутула олган, деб айтиш нотўғри бўлур эди. Лекин шуни айтиш керакки, Навоий илк ижоди давридаёқ пантеистик позицияда турган бўлиб, унинг илк шеърларида Навоий ижоди учун хос бўлган оптимистик пантеизмнинг контурлари маълум даражада кўришиб қолган эди.

Бироқ Навоий илк лирикасининг муҳим хусусияти шундаки, ёш шоир ижоди ва дунёқарашининг асосий томонларини акс эттирувчи дунёвий шеърлар орасида сўфийона шеърлар жуда озчиликни ташкил этади. Илк девондаги ишқий шеърларнинг асосий қисми дунёвий руҳда бўлиб, уларда инсонга хос бўлган реал кечинмалар ва хусусиятлар акс этган.

Навоий дунёвий ишқ куйланган илк шеърларида севги масалаларига жиддий ёндашади, унга чуқур фалсафий мазмун бериб, ишқни объектив категория сифатида талқин этади. Шунинг учун у, ишқда шоҳу гадо баравар дейди.

Бу тезис чуқур фалсафий мазмунга эга. Чунки у ишқни инсоннинг табиий ва олий хусусияти деб билади, ишқни сунъий вужудга келтириш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам у шоҳ билан гадони фарқ қилмайди. Бу фикр Навоийнинг юксак гуманизмидан келиб чиқади. У инсоний фазилатларни ҳамма нарсдан юқори қўяди. Шунингдек, автор ўз замонасидаги ҳукмрон гуруҳларнинг хотин-қизларга бўлган муносабатига усталик билан киноя қилиб ўтади.

Ишқ дайрида гадогур шоҳлар,
Киргали бизга не ёр густоҳ^{21—22}

Бу фикр унинг «Хамса»сида тантанали равишда эълон қилинган «Деди: ишқ ичра тенгдур шоҳу дарвеш» деган тезисининг дастлабки асосидир. Бу Навоий ёшлигидаёқ ишқ масаласига баҳо беришда қанчалик мустаҳкам позицияда турганлигини кўрсатади.

Навоийнинг лирик қаҳрамони — ошиқ юксак инсоний фазилатларга эга бўлган олижаноб шахс сифатида гавдаланади. Вафодорлик, соф қалблилик — унинг энг муҳим фазилатларидан бири. У ана шу фазилатларни ўзининг энг зарурий хусусияти деб билади. Унингча, ошиқнинг тили билан дили бир

^{21—22} 564, 386-б.

бўлиши керак. У жисмоний ва маънавий гўзаллик гармония-
сини куйлайди:

Соф қил хотирки, солғай аке ул юз, яхшиким
Кургузур юзни, қачонким равшан ўлди кўзгу, хўб.
Эй кунгул, борсам ул ой наззорасига, зиндор
Ашк бирла кўзларингдин гайрининг нақшин ю хўб²³.

Навоий ўзининг бу фикрини қарийб ўттиз йилдан кейин
ёзилган «Хамса»нинг «Ҳайратул аброр» дostonида яхлит ва
ихчам формада қуйидагича ифодалайди:

Ошиқ син билки, эрур дарднок,
Ҳам тилу, ҳам кўнглию, ҳам кузн пок²⁴.

Мухими шундаки, Навоий бундан беш юз йил муқаддам
улуг рус ёзувчиси Чеховнинг «Қишида ҳамма нарса гўзал бў-
лиши керак: юзи ҳам, кийим-кечаги ҳам, қалби ҳам, фикр-
лари ҳам» деган фикрига айнан ҳамоҳанг бўлган фикрни да-
диллик билан баён қилган. Икки халқнинг бу икки санъат-
корини бир-биридан тўрт асрга яқин узоқ давр ажратиб турса-
да, уларнинг эстетик қарашлари мана шу нуқтада бир-бирига
жуда яқин келади.

Ошиқ—шоир фақат бир кишини севиш ва у билан боғланш
тарафдори. Бу билан у ислом динининг айрим томонларига
зимдан қарши туради. Чунки ислом кўп хотинлиликни расман
ҳимоя қилади. XV асрда (умуман, феодал жамиятида) фео-
дал ҳукмдорлар, исломнинг ана шу соҳага доир қондаларига
суянган ҳолда, кўплаб хотин олар, хотин-қизларнинг ҳақ-ду-
ққини, уларнинг пок инсоний фазилатларини оёқ ости қилар
эдилар. Ана шундай шароитда ёш шоирнинг севги ва яқка
никоҳни тарғиб этиши, шубҳасиз, прогрессив ҳодиса ҳисобла-
нади. У ошиқдан ўз севгилисига (фақат ўз севгилисига) пок,
холис муносабатда бўлишинигина эмас, балки севгида ҳар икки
томоннинг (ошиқ ва маъшуқанинг) ҳам садоқатини талаб
этади. У шундай ёзади:

Ё раб, ул ой ҳуснин эл фаҳмига номафҳум қил,
Буйла мавжуд этмасанг ўл, мени маъдум қил.
Барча юздин, уйлаким, кўзумни маҳрум айладинг,
Барча кўзни ул париваш юзидин маҳрум қил.
Бўлса ишқимда қусуре, кўнглини мендин совут,
Ишқим ар пок ўлса, тошдек кўнглин онинг мум қил...
То кўзум қутлуғ юзидин ўзга сори тушмади,
Ҳар не кўз кўргай, менинг бахтимга они шум қил.
То тирикмен ишқи ҳарфидур ичимда, эй рафиқ,
Ўлсам, они-ўқ мазорим бошида марҳум қил..²⁵

²³ 564, 236-в.

²⁴ А. Навоӣ, Хамса, Тошкент, 1940, 48-бет.

²⁵ 564, 906-в.

Навоийнинг бу фикри унинг бутун ижоди даврида ўзгармайди. Масалан, шоирнинг кейинчалик ёзган қуйидаги ғазали фикримизнинг муносиб далили бўла олади:

Қўнглум ўртансун, агар ғайрингга парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳамким, сенинг шавқингни пайдо айласа²⁶.

Шунингдек, Навоийнинг бутун лирик асарлари бўйлаб қил ипдек ўтган ана шу олижаноб фикр «Хамса»да Ширин тилидан қуйидагича мағрур ва самимий жаранглайди:

Менга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам, ушбу басдур²⁷.

Улуғ ҳинд классиги Рабиндранат Тагорнинг «Ҳалокат» романида шундай сатрлар мавжуд: «Фақат муҳаббатгина нуқсон, хато ва ғалат товушлардан қувонч топа олади»²⁸. Чиндан ҳам, ҳақиқий ошиқ учун ўз севгилисининг ҳар бир ҳаракати, қилиғи, ҳаттоки нуқсони ҳам гўзал ва ёқимли туюлади, унга қувонч бағишлайди. Бу фикр севги қиссасини озгина бўлса-да, ўз бошдан кечирган ҳар бир инсон учун аксиомадир. Шу жиҳатдан, Навоийнинг ёшлигида ёзган қуйидаги байтлари ўзининг табиий ва самимийлиги билан ишқий фалсафанинг ўзгармас формуласи бўла олади:

Толиб эрсанг қатлима, жоно, санга жоним фидо,
Не санга матлуброқ, улдур манга матлуброқ...²⁹

Токи севдим сени, жаврингни доғи севмишмен,
Ҳар не маҳбуб қилур, бордурур ул ҳам маҳбуб³⁰.

Энди Навоийнинг қуйидаги байтига назар ташлайлик:

Гар ўлса аҳли муҳаббат Навоий, эй ҳамдам,
Вафо керак анга, қилгон сойи жафо маҳбуб³¹.

Ошиқ—шоир севгилининг ҳар бир зулмини қабул қилишга тайёр; унинг жабрларига ўз вафо ва садоқати билан жавоб беришни ўйлайди. Бошқача қилиб айтганда, бу байтда ошиқ—шоир Шарқнинг ишқий лирикасида традиция бўлган «ёр жафо қилса ҳам, сен вафо қил; унинг ҳар қандай ҳақорат ва зулларини миннатдорлик билан қабул қил» деган фикрнинг тарғиботчиси бўлиб майдонга чиққан. Бу ерда ёш шоирнинг традиция изидан борганлиги равшан. Бироқ Навоий шу давр лирикасидаёқ ана шу масалага бошқачароқ ёндашади: ёрнинг

²⁶ «Ғаройибус-сиғар», 43-бет.

²⁷ «Хамса», 153-бет.

²⁸ Р. Тагор, Ҳалокат, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1958, 58-бет.

²⁹ 564, 726-в.

³⁰ 564, 31а-в.

³¹ 564, 33а-в.

жабр-зулмп ҳам маълум чегара доирасида бўлиши керак. Поклик, вафо масаласида эса маъшуқа ҳам ошиқ билан баббаравар масъулиятга эга. Бу эса Навоий ишқий лирикасининг новаторлик белгиларидан бири бўлиб, унинг ҳаётини ва табиийлигини белгилайди:

Бир гул ғамидин қўяй дедим бағримга доғ,
Бергайму дебон атри думоғимга фароғ.
Баргин чу мулаввас айлади бум ила зог,
Эмди они исламоққа юз хайф думоғ³².

Бу рубоийнинг энг муҳим томони шундаки, бунда лирик қаҳрамон фақат самимий ва оташин ошиқ сифатидагина эмас, шунингдек, ёмон ва ифлос хусусиятлардан жирканувчи жонли, табиий инсон сифатида гавдаланади. Демак, ошиқ—шоир фақат қаттиқ севингина қолмай, шу билан бирга, қаттиқ нафратлана олади ҳам. Ҳақиқатан, ҳақиқий табиий севги ўткир нафратни ҳам тақозо қилади. Нафрат ва рашк — олижаноб инсоний севгининг доимий йўлдоши. Навоий илк ишқий шеърларининг муҳим фазилатларидан бири ҳам ана шунда.

Навоий ишқий шеърларининг асосий хусусиятларидан бири шундаки, буларнинг баъзиларида севги, тор донрадан чиқиб, кенг маъно касб этади; лирик қаҳрамоннинг фақат севгилисигагина эмас, балки умуман ҳаётга бўлган муҳаббатини ифодалайди. Шунингдек, «ёр» ҳам кенг маънода ишлатилади. Масалан:

Гул керакмастур манга мажлисда саҳбо бўлмаса,
Найлайин саҳбони, бир гул мажлисоро бўлмаса.
Базм аро хуштур қадаҳ-кавкаб вале эрмас тамом,
Мутриби хуш лаҳжаю хуршид сиймо бўлмаса.
Меҳру, моҳу, муштарию Зуҳра чун қилди тулуъ,
Ҳеч нахс ахтар тулуъи анда қатъо бўлмаса,
Мунча бўлса ҳам муяссар, жамъ эмас хотир ҳануз,
Токи муғ куйида бир маҳфуз маво бўлмаса.
Чун бу ерда ичкаридин рост боғланди эшик,
Одам эрмас ул кишиким, бода паймо бўлмаса.
Хуштурур бу навъ аминият вале оқшомғача
Гар фалакдин бир хиёнат ошкоро бўлмаса.
Ҳар кишига умрида бу навъ бир кун берса даст,
То абад, ғам йўқ, агар бўлса яна ё бўлмаса.
Умр базмида нишот асбоби дилкашдур, баса,
Гар ҳаводис шахнасидин онда яғмо бўлмаса.
Эй Навоий, гар насибангдур абад умри, керак
Хотирингда ёрдин ўзга таманно бўлмаса³³.

Бу ғазалда шоирнинг реал ҳаётга, унинг базм-ишратларига нисбатан қараши ва орзуси ўз ифодасини топган. У ҳаёт базмини қуруқ ўз ҳолича эмас, фақат инсон (ёр) бўлган тақдирдагина гўзал деб ҳисоблайди. Реал ҳаётнинг марказий фи-

³² 564, 1416-в.

³³ 564, 106-в.

гураси инсон ҳисобланганидек, бу шеърнинг марказида ҳам инсон ва инсон характери туради. Шоир қора муҳитнинг зулмларидан бир нафас бўлса-да, узоқда туриш ва уларни унутишни орзу қилади. Шунинг учун ўзига муносиб ёр қидиради. Бу ерда «ёр» кенг маънода — дўст, улфат маъноларида келганидек, ошиқ-шоирнинг ўз севгилисига бўлган муҳаббати унинг дўстларига ва умуман ҳаётга бўлган муҳаббатининг таркибий қисми сифатида намоён бўлади. Зотан, классик ишқий лириканинг аҳамияти ҳам унинг феодал фанатизми кучайган даврда ёрга бўлган муҳаббатни куйлаш орқали, умуман, кишиларда инсон ва реал ҳаётга бўлган муҳаббатни уйғотиши ва тарбиялашидан иборатдир. Навоийнинг илк лирикаси ҳам ўзининг ана шу фазилати билан ажралиб туради. Бироқ шу нарсани таъкидлаб ўтмоқ керакки, ошиқ-шоир ҳаёт ва унинг гўзалликларини куйлар экан, донмо унинг диққат марказида инсон образи (ёр-тор ёки кенг маънода) туради. Усиз ҳаёт гўзал ҳам эмас, усиз ошиқ-шоир ҳаётдан лаззатланмайди ҳам:

Кимки олам богида бир сарви гулрухсори бор,
Бог сайридин фароғу сарву гулдин ори бор.

Гул била майни нетар девонаким, кўнглида
Бир париваш лаълидин май, ҳуснидин гулзори бор.

Гул насими атридин мумкин эмас топмоқ илож,
Кимки бир гулчеҳра хори ҳажридин озори бор...³⁴

Унингча, ёр (инсон) — ҳамма нарсадан юқори, ҳаётда севимли бўлган нарсаларнинг энг олий чўққиси, барча гўзалликни ўзида бирлаштирган нуқта. Шунинг учун у бўлмаса, гул ҳам, сарв ҳам, май ҳам — ҳеч нарса инсонга хурсандлик бағишлай олмайди.

Демак, Навоий илк ижоди давридаёқ, буюк гуманист сифатида, инсонга юксак баҳо беради, ўз шеърларида инсоний ҳис-туйғу ва фазилатларни куйлайди. Унинг ишқий шеърларининг аксарига инсон характери марказий ўринни эгаллайди.

Навоий илк лирикасидаги дунёвий руҳда ёзилган ишқий ғазаллар ўзининг икки хусусияти билан ажралиб туради:

1. Ишқий ғазалларнинг бир қисмини шоир тайёр традиция изидан бориб ёзган. Бундай шеърлар абстракт характерда бўлиб, ўзининг шаблон ифода воситалари ҳамда услуби билан ажралиб туради.

2. Аммо кўпчилик ишқий ғазаллар ҳаётий характерда бўлиб, шоирнинг реал ҳис-туйғулари ифодаланган. Бундай шеърларда авторнинг шахси ҳаммадан кўпроқ акс этиб туради.

³⁴ 564, 44а-в.

Бу ҳол шеърларнинг услуби ва тасвирий воситаларига ҳам таъсир этиб, уларнинг табний ва ҳаётӣй бўлиб чиқишига сабаб бўлган.

Ишқӣй газаллар ораснда шундайларни ҳам борки, уларда лирик қаҳрамон бевосита шоирнинг ўзи бўлиб, уларнинг кўчилиги биографик характерга эгадир. Булардан баъзиларнинг кўриб ўтайлик:

Чарх ойирди тез этиб ноламни ҳам, оҳимни ҳам,
Меҳрибон шоҳимни ҳам, номеҳрибон моҳимни ҳам.

Ҳар киши дилхоҳу дилжуйим эди, солди йироқ,
Шоҳи дилжуйимни доғи моҳи дилхоҳимни ҳам...

Ойтмон шоҳимни ё моҳимни еткур бошим,
Ҳам моҳи гофилвашимни, шоҳи огоҳимни ҳам.

Жонда шоҳим ёди — кўнглум нчра моҳим фурқати,
Денг анга қуллуг — бу барча шайалиллоҳимни ҳам.

Эй фалак, шоҳу моҳим шамъи руҳидин ғам туши
Ерутиб уй, йўлга келтур бахти гумроҳимни ҳам.

Эй Навоӣй, шоҳим айвони, моҳим ҳуснин кўруб,
Жон тарабгоҳимни топса, кўз назаргоҳимни ҳам^{35—36}.

Маълумки, Абулқосим Бобир вафотидан кейин Ҳусайн Бойқаро тахт орзусида қўшин тўплаш учун Машҳаддан кетади. Навоӣй эса ёлғиз қолади. У 1464 йилларда Ҳиротга боргач, у ерда ҳам ёлғизликда моддий ва маънавий жиҳатдан қийинчиликлар тартади. Бу шеър ёш шоирнинг ана шу даврдаги (1457—64 йиллардаги) оғир руҳӣй кечинмалари ва орзумидларининг ифодаси бўлса керак. Шу жиҳатдан газалдаги «шоҳ» ва «моҳ» сўзлари ҳаётӣй, реал кишилар бўлса керак.

Мана бу газал ҳам бевосита ҳаётӣй воқеа таъсирида ёзилгандай туюлади:

Қилғон эрмиш иотавон сарви равонимни мараз,
Зор ўларменким, қилибтур зор жонимни мараз...

Садқаси айланг мени мардудни, эй дўстлар,
Ким заиф этмиш улустин тонлагонимни мараз.

Дардлик кўнглум ҳалокин истарамким, кўйида,
Йиқмиш ул оворай бехонумонимни мараз.

Юз тумон мендек гаҳи бир ўлса, онинг садқаси,
Қилмасун озурда, ё раб, навҷувонимни мараз.

То мараз ўлмиш ниғорим, қон тўкар гирён кўзум,
Эй Навоӣй, дей олурмен: тўкти қонимни мараз³⁷

^{35—36} 564, 1106-в.

³⁷ 564, 64а-в.

Бу шеър традицион ишқий ғазаллардан тубдан фарқ қилади:

биринчидан, традицион ғазалларда маъшуқа золим, шўх, жафокор сифатида тасвирланса, бу ерда унга нисбатан «оворан бехонумон», «навжувон» сингарн сифатлар берилмоқда; иккинчидан, бу ғазал даблабали риторикадан узоқ бўлиб, ошиқ-шоирнинг кечинмалари мумкин қадар самимий, содда ва равон ифодаланган;

учинчидан, шеърнинг бошидан охирига қадар бетоб маъшуканинг ҳолати ва лирик қаҳрамоннинг ички кечинмаларини очиш авторнинг диққат марказида туради. Бу мақсад яхлит бир шеърда изчиллик билан амалга оширилади. Қуйидаги байт эса юқоридаги ғазалнинг бевосита давоми, яъни оғир жудоликнинг ифодасидек туюлади:

Чу сенсиз тирик қолмишам, яхшироқ
Бу янглиғ тирикликдин ўлмоқ манга³⁸.

Бу шеърда ҳам лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари содда ва самимий ифодаланган.

Албатта, биз шоирнинг шахсий турмуши ҳақида, хусусан, унинг бирор кишини севгани ёки севмаганлиги ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. Бироқ Навоий асарларининг руҳини чуқур ўрганар эканмиз, уларда авторнинг шахсий кечинмалари ҳам атрофлича акс этганини пайқаймиз. В. Гюго Байроннинг ўлими муносабати билан шундай ёзган эди: «Биз, қаламимиз ҳақиқатдан, гарчи беихтиёр равишда бўлса-да, тойиб кетмаслиги учун уни (Байронни — *Е. И.*) шу қадар тунд ва инжиқ қилиб қўйган ўша оилавий кўнгилсизликларнинг ҳақиқий сабабини етарли даражада яхши билмасдан туриб, бу борада кўп гапирмасликни афзал кўрамиз. Биз Лорд Байронни фақат унинг поэмалари орқалигина биламиз ва шоирнинг ҳаёти ҳам унинг қалби ва ижодий даҳосидек эди, деб тассавур қилишнинг ўзи биз учун қувончлидир»³⁹.

Навоий ҳам, фақат сўздагина эмас, балки амалда — турмушда ҳам юксак маънавий қиёфага эга эди. Унинг замондошлари томонидан ёзиб қолдирилган ва шоирнинг амалий фаолияти ҳақида хабар берувчи тарихий ва мемуар асарлардан маълум бўлишича, у ўзининг идеалларини ўз асарлари орқали тарғиб этибгина қолмай, уларни амалга ошириш учун амалий кураш ҳам олиб борган.

У «Ҳамса»даги дostonларида ўз орзу-умидларинигина эмас, балки даврининг баъзи бир томонларини ҳам романтик

³⁸ 564, 7а-в.

³⁹ В. Гюго, Статьи о писателях, М., ГИХЛ, 1956, стр. 19.

фонда акс эттирган. Шу жиҳатдан, ана шу дostonларда шоирнинг шахсий турмуш фожиаси ҳам маълум даражада акс этган бўлиши ҳақиқатдан узоқ эмас. Хусусан, «Саъбаи-сайёр» дostonидаги шаҳзода Фаррух образи билан шоирнинг шахсияти орасида яқинлик кўзга ташланади. Ана шу ҳикоя билан шоирнинг биз юқорида келтирган сингарии ғазалларини аққослар эканмиз, уларнинг умумий руҳи бир-бирига ниҳоятда мос тушганлигини кўрамиз. Ана шунда шоирнинг уйланмай ўтиш сабаби ҳам маълум даражада аниқ бўлгандай туюлади. Умуман, автобиографик характердаги ғазаллар ўзининг мазмуни, услуби ва тасвирий воситалари билан бошқа ишқий ғазаллардан ажралиб туради. Уларда шоирнинг шахси анча тўлиқ акс этган.

Навоийнинг илк шеърлари билан танишар эканмиз, уларда икки муҳим ижобий хусусиятни кўрамиз: биринчидан, автор лирик қаҳрамон характерига хос бўлган реал инсоний кечинмаларни содда ва самимий тасвирлашга интилади; иккинчидан, у лирик қаҳрамоннинг ички дунёсини шеърини лавҳаларда тасвирлашга ҳаракат қилади. Натижада унинг шеърлари муайян сюжетга эга бўлиб, ундаги байтлар, бир-бирига узвий боғланган ҳолда, мантикий равишда ривожланиб боради. Қуйидаги ғазал ана шу типдаги шеърларнинг классик намунаси бўлиб, Навоийнинг илк ижоди процессида яратилган, бироқ бутун Навоий ижоди учун ҳам характерли бўлган қимматли дурдоналарнинг биридир:

Ҳаво хуш эрдию оллима бир қадаҳ майи ноб,
Ичар эдим вале ғамдин қадаҳ-қадаҳ хуноб...⁴⁰

Бу шеър мустақил сюжетга эга бўлиб, ошиқ — қаҳрамоннинг ички олаmidан бир лавҳа чизилган. Бу ерда автор лирик қаҳрамон характерини очишда маъшуқадан ташқари май образидан ҳам фойдаланган. Ёр бўлмаса, май ошиқнинг ҳароратли қалбига таскин бера олмайди. Май ҳам, фақат ёр бўлсагина севган қалбига лаззат бағишлайди. Бу ўринда май ошиқнинг ички кечинмаларини ниҳоятда кучайтириб, кескин ва ҳалокатли ҳолда тасвирлаш учун хизмат қилган. Бу ғазал Навоийнинг илк шеърлари орасида реал ҳаётини заминга асосланган энг дунёвий шеърлардан бўлиб, авторнинг новаторлигидан далолат беради. Қуйидаги ғазал ҳам ана шу типдаги шеърлардан биридир:

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади.

⁴⁰ 564, 216-в.

Лаҳза-лаҳза чиқтиму чектим йўлида интизор,
Келди жон оғзимгаю ул шўҳи бадхў келмади...⁴¹

Инсонга хос реал ҳис-туйғулар ишонарли тасвирланган бу ғазал муҳаббат ҳақида ёзилган ўзига хос бир шеъррий новелладир.

Шарқ классик лирикасида лирик қаҳрамоннинг ички дунёсини очиб беришнинг хилма-хил усуллари мавжуд бўлиб, Навоий ҳам ўзининг илк ғазалларида лирик қаҳрамон—ошиқнинг ички дунёсини очишда ўзбек ва форс-тожик лирикасининг бой тажрибаларидан фойдаланади. Навоийнинг илк ғазалларида лирик қаҳрамон — ошиқ характери очишнинг, асосан, икки йўли мавжуд:

1. Лирик қаҳрамон ички дунёсини бевосита — тўғридан-тўғри тасвирлаш;

2. Лирик қаҳрамон—ошиқ кечинмаларини тасвирлашнинг бевосита йўли.

Лирик қаҳрамон ички дунёсини очишнинг бевосита йўли шундан иборатки, бунда лирик қаҳрамон—ошиқ ўзининг ички кечинмаларини — ёрга бўлган муҳаббати ва садоқати, маъшуқанинг зулми ва ундан шикоят, ҳижрон азоблари ва висол орзусини — тўғридан-тўғри ўз тилидан баён қилади, ўз ички дунёсини бевосита ўзи очиб беради. Бундай пайтда ошиқ кўпинча тўғридан-тўғри маъшуқанинг ўзига ёки ўзгаларга (суҳбатдошига — ўқувчиларга, соқийга, носихга ва бошқаларга), шунингдек, ўз-ўзига мурожаат қилиб сўзлайди. Масалан:

Мен ар масту беморлиғ бирла ўлдум,
Ҳамиша жаҳон ичра сен бўлгасен соғ.

Дедингким, ола олмасун дилраболар,
Ки кўнглумга қўйдунг оғир ҳажрдин тоғ...⁴²

Йўқ дамеким, фуқрати жонимга бедод айламас,
Ғайрни шод этгали кўнглумни ношод айламас...

Улча бағримга қилур ғам нишидин ҳижрон ғами,
Тоғнинг бағрига метин бирла Фарҳод айламас...⁴³

Ҳажр ўти ул ой ҳавасида мени чун ўртади,
Ҳар тараф шабгун булутдек чэрхпаймо бўлди дуд.

Соқие, оби ҳаёти май била кулбам ёрут,
Ким фиरोқ ўтидин онда зулматосо бўлди дуд⁴⁴.

Лирик қаҳрамон ички дунёсини очиб беришнинг иккинчи усули шундан иборатки, бунда ошиқ—шоир ўз кечинмаларини

⁴¹ 564, 1296—1302-в.

⁴² 564, 706-в.

⁴³ 564, 586-в.

⁴⁴ 564, 406-в.

тўғридан-тўғри баён қилмайди, балки ўзининг ҳис-туйғуларини ва муносабатини турли воситалар ёрдамида ифодалайди.

Ишқий ғазалларнинг кўпчилигида, одатда, маъшуқанинг портрети чизилади: унинг лабни, қошни, кўзин, юзи, сочи ва бошқа аъзолари турли нарсаларга ўхшатилади, мубола ани ташбиҳлар қилинади. Бир ғазалда маъшуқанинг ҳамма томони тасвирлангандек, баъзан унинг ҳар бир аъзоси тасвирга алоҳида бир ғазал ҳам бағишланади. Феодализм давридаги ўзбек ва форс-тожик поэзиясида бу ҳол традиция ҳолига кирган бўлиб, бунинг натижасида поэзияда қатъий шаклга кирган бадий тасвир воситалари вужудга келган. Бу хилдаги ғазалларнинг кўпчилиги услубининг дабдабалилиги ва мазмунининг мавҳумлиги билан ажралиб туради. Навоий ҳам илк ижоди даврида традиция узидан бориб, ёрнинг ташқи кўринишини тасвирлашга асосланган бир қанча ғазаллар яратди. Масалан, қуйидаги матлаъ билан бошланган бир қанча бошдан охирига қадар ёрнинг кўзини муболагали ҳолда тасвирлашга бағишланган:

Эй санга хунрез мужғону балоангез кўз,
Бизга мужғоннинг синони захминини хунрез кўз...⁴⁵

Мана шу байтларда эса маъшуқанинг юзи, лаби ва холи тасвирланади:

Оразингни бог аро чун кўрди — ҳайрон бўлди гул,
Баргсиз қолди, нединким, бас паршон бўлди гул.

Бодадин гул-гул қўруб ул юзини, онинг ҳажридин
Чок-чок ўлгон кўнгулдек таҳ-батаҳ қон бўлди гул...⁴⁶

Нуқтан холинги недин ширин лабинги устидадур,
Нуқта чун остин бўлур, ҳар қайдаким ёзилса лаб⁴⁷.

Кўриниб турибдики, маъшуқанинг ташқи гўзаллигини тасвирлашга катта аҳамият берилмоқда. Бу ҳол ғазалчиликда традиция ҳолига кириб қолган бўлиб, ёш Навоий ҳам ўз ижодида ана шу традициялар узидан боради. Шундай экан, ана шу типдаги ғазалларнинг аҳамияти нимада?

Феодал жамиятида яратилган ишқий ғазалларнинг аҳамияти шундаки, улар диний фанатизм ҳукмрон бўлиб турган бир даврда асосий диққатни илоҳиётдан жонли инсонларга, мавҳумотдан реалликка, реал инсоний кечинмаларга жалб этади. Натижада инсон ва унинг хусусиятларини тасвирлаш поэзиянинг асосий предмети бўлиб қолади. Зотан, уйғониш

⁴⁵ 564, 55а-в.

⁴⁶ 564, 22а-в.

⁴⁷ 564, 99а-в.

даври адабиётининг энг катта ютуғи ва фазилати ҳам унинг чуқур гуманизмидир⁴⁸.

Умуман, ғазал феодализм муҳитидаги идеологик кураш процессида маълум роль ўйнаган.

Шуни айтиш керакки, маъшуқанинг портретини чизишга бағишланган ғазалларда, юзаки қараганда, лирик қаҳрамон ошиқ эмас, балки маъшуқа биринчи планга чиқиб, асосий лирик қаҳрамон сояда қолгандай туюлади. Аслида эса бундай эмас. Маъшуқанинг барча хусусиятларини таърифлайдиган шахс лирик қаҳрамон—ошиқдир. Унинг маъшуқаси фақат ўзи учунгина ана шу қадар мақтовга сазовор. Биз маъшуқанинг мақталган фазилатларини тасаввур қилишимиз учун унга ошиқ — шоирнинг кўзи билан қарашимиз керак. Бошқача қилиб айтганда, ошиқ—шоирнинг маъшуқа ҳақидаги барча таъриф ва тавсифлари кўпроқ субъектив характерга эга. Шунинг учун ҳам бошдан-оёқ маъшуқанинг портрети чизилган ғазалларда асосий образ маъшуқа эмас, балки лирик қаҳрамон—шоир ва унинг кечинмаларидир. Маъшуқа эса ёрдамчи образ бўлиб, лирик қаҳрамон кечинмаларини очиш ва тасвирлашда восита бўлиб хизмат қилади. Чунки лириканинг асосида образ-кечинма ётади. Эник асарнинг асосида эса воқеа ётади. Эник асарнинг ҳажми унинг асосида ётган воқеанинг ҳажми билан белгиланса, лириканинг ҳажми эса унинг асосида ётган лирик қаҳрамон кечинмаларининг мундаражасига боғлиқ. Инсон кечинмалари эса ўз-ўзидан эмас, балки ҳаётдаги у ёки бу воқеалик таъсирида туғилади. Демак, лирик қаҳрамон кечинмалари — кечинма образ лирик асарнинг асосини ташкил қилиб, ана шу кечинмаларнинг ҳосил бўлишига сабаб бўлган воқеа ёки предметлар образ-кечинмаларнинг юзага келишидаги (демак, лирик асардаги) зарурий элементлар ҳисобланади. Шарқ ғазалчилигидаги маъшуқанинг портретини чизиш ҳодисасини эса лирик қаҳрамон—ошиқ характерини очиш, унинг кечинмаларини тасвирлашнинг бавосита йўли — ғазалчиликдаги махсус бир приём деб қарамоқ керак.

Шундай ғазаллар ҳам учрайдики, уларда маъшуқанинг фақат ташқи портретигина эмас, балки унинг ички кечинма-

⁴⁸ Бу борада филология фанлари доктори И. Брагинский шундай ёлган эди: «Ведь факт составления газелей, воспевающих человеческие страсти, а не восхваляющих царей и вельмож, уже сам по себе являлся своеобразной формой протеста поэтов против господствующего уклада, так сказать протеста в форме умолчания. Больше того, содержание подобных газелей, их гуманистическая направленность, культ живого человека со всеми его человеческими страстями был вызовом мертвящим догмам ислама и мистической самоотрешенности суфизма». Несколько штрихов к портрету подлинного Хафиза. Хафиз, Избр. стих., Тажгосиздат, 1949, стр. 46.

лари — қайғу ва изтиробни, қувонч ва азоблари ҳам тасвирланади. Маъшуқанинг ҳолати, кайфияти қай йўсинда тасвирланса, ошиқ—шоирнинг ички кечинмалари ҳам шунга муносиб ҳолда юзага чиқа боради. Демак, бу типдаги ғазалларда ҳам асосий образ—ошиқ—шоирнинг кечинмалари бўлиб, у ўз кечинмаларини маъшуқанинг турли ҳолатини, кайфиятини тасвирлаш орқали ифодалаган. Масалан, қуйидаги ғазалда маъшуқа қора либос кийиб мотам тутган киши сифатида тасвирланиб, ошиқ — шоирнинг руҳий ҳолати шунга мос равишда очила боради:

Қаро дастор то чирмоди моҳим.
 Бошимга чирмашибтур дуди оҳим.
 Еғибтур наргиё ичра жола ёхуд
 Кўзнда ашк эрур бор иштибоҳим.
 Анга ҳамранг ўлай деб мотамимен,
 Қороргон рўзгорим бор гувоҳим...
 Кўзумдур тийра, яъни, эй Навоий,
 Қаро тўн кийди мотам ичра шоҳим⁴⁹.

Лирик қаҳрамон кечинмаларини ифодалаш йўлларидан бири **сабога** ва **кўнгулга** мурожаат қилишдир. Бу усул Шарқ лирикасида кенг традиция ҳолига кириб қолган бўлиб, Ғарбий Европа адабиётидаги **музага** мурожаат қилиш усулини, **сабо** ва **кўнгул** образлари эса муза образини эслатади. Сабо—ошиқ ва маъшуқа ўртасида бир воситачи ролини ўйнайди:

Мендан ул чобукнинг, эй найки сабо, майдонин ўп,
 Кўйига бошим ниёзин еткуруб, чавгонин ўп.
 Бодвойн сайрнға ҳамтаклик айлай олмасанг,
 Ерга мендин юз қўйиб кўрган сойи, жавлонин ўп⁵⁰.

Кўнгул эса сабога нисбатан бошқачароқ хусусиятларга эга. У севгининг асосий сабабчиси сифатида талқин этилади. Шунинг учун ҳам кўнгул севги орқасида келадиган барча хушсанглик ҳамда изтиробларнинг сабабчиси ва у ошиқ билан бирга ана шуларни тортишга мажбур. Шунингдек, кўнгул кўпинча мустақил ҳаракат қилади, ошиқнинг насиҳатларига қулоқ солмайди. Бунинг муҳим томони шундаки, муҳаббат кишининг ўзига боғлиқ бўлмаган (кўнгулга боғлиқ) объектив ҳодиса сифатида талқин этилади:

Эй кўнгул, ёр ўзгалар домиға бўлди пойбаст,
 Санга мушқил ҳолату бизга қатиқ иш берди даст...⁵¹
 Ҳажр ўқидин, эй кўнгул, ҳар ён қанотлар соз қил,
 Ул пари васли ҳавасин истабон парвоз қил...⁵²

⁴⁹ 564, 104аб-в.

⁵⁰ 564, 35аб-в.

⁵¹ 564, 35а-в.

⁵² 564, 98б-в.

Бундан ташқари, лирик қаҳрамон кечинмаларини тасвирлашнинг **ровийга, кишиларга** мурожаат, насихат қилиш йўллари ҳам мавжуд.

Умуман, Шарқ классик ғазалчилигида лирик қаҳрамон — ошиқ ички кечинмаларини тасвирлашнинг хилма-хил усуллари мавжуд бўлиб, **Навоий** илк ижодидаёқ ана шу усулларнинг барчасини моҳирлик билан қўллаган.

Муҳаббат темаси Шарқ ғазалчилигининг атакчи темаси бўлиб, ғазалга аста-секин турли тема ва мотивларнинг кириб келишида асосий фон бўлиб хизмат қилган. Классик шоирлар ўзларининг турмушга бўлган турли қарашлари ва орзу-умидларини ана шу темага боғлиқ ҳолда баён қилганлар. **Навоий** ҳам илк ғазалларида ишқ масаласи фонида ўзининг турмуш ҳақидаги мулоҳазалари ҳамда бошқа ҳар турли масалаларга бўлган қарашларини усталик билан акс эттиради.

Навоий илк лирикасининг энг муҳим хусусиятларидан бири ҳам шундаки, буларда ёш шоирнинг ўз даври, замонасининг айрим томонларидан норозилиги, шикоятчи ўз ифодасини топган. Умуман, **Навоий**нинг илк ғазалларида ёш шоирнинг дунёқараши, ғоявий позицияси тўлиғича ифодаланган бўлиб, ҳижрон ва даврдан шикоят мотивлари анча катта ўринни эгаллайди. Шунини ҳам айтиш керакки, **Навоий**нинг ҳижрондан шикояти ҳамда замон ва замона аҳли ҳақидаги фикрлари турли даражада бўлиб, турли ғазалларда ҳар хил формада ифодаланган. Автор ўзининг ана шу соҳага доир фикрларини ўрнига қараб ҳар хил усулда ифодалайди ва уларнинг ғоявий кучи ҳам турлича даражададир.

Навоий илк лирикасида ҳижрондан, давр ва давр аҳлидан шикоят мотивлари қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Ошиқ — шоир кўпинча ишқий ғазалларда ёрнинг зулми, бевафолигини баён қилар экан, шунга боғлиқ ҳолда ўзининг замон ва замона кишиларидан норозилигини ҳам қистириб ўтади. Бундай ўринлар баъзи ғазалларда озроқ ва баъзи ғазалларда кўпроқ учрайди. Ҳатто шундай ғазаллар борки, улар ёрга қаратилиб, унинг бевафолигидан шикоят қилиш билан бошланса-да, кейинги байтларда унинг ўрнини замондан, замондошлардан шикоят эгаллайди ва кейингиси биринчи планга чиқиб қолади:

Рафиқларни барин ёри муътамад қилдинг,
Арода анинг мени мардуд эдимки, рад қилдинг.

Фалак жафоси, улус таънио фироқинг ўти
Бас эрмас эрдик, сен ҳам яна мадад қилдинг.
Кечиб жаҳон ила жондин, сени дедим, жоно,
Магарки қатлима бу журмин писанд қилдинг.
Ғараз чў ўлмаким эрди, бас эрди дутфунг ҳам,
Ғазаб не эрдик, эй шўхи сарвад, қилдинг?
Ғамининг чеккали ёлғуз кўнгул эди ожиз.
Кн тийги фурқат ила они юз адад қилдинг.
Чу бахт ахтари саъд ўлмади, не суд, эй ким,
Сипеҳр зичини ҳал қилгани расад қилдинг.
Навойи, ёр не жавр этса, жонга миннат қўй,
Азада чунки бу даъвини то абад қилдинг⁵³.

Бу ғазалда «фалак жафоси, улус тани» ёрга қаратилган шикоятлар таркибида келган бўлса, қуйидаги ғазалда бошқачароқ манзарани кўрамиз. Бу ерда ҳижрондан, фалақдан норозилик аввалги ғазалдагига нисбатан анча кенгроқ ўрин эгаллайди. Шунингдек, шеърнинг хулосасида авторнинг гамгуссалардан қутулиш йўлини қидирганлиги ҳам кўриниб турибди:

Эй кўнгул, душманлар онча макр ила фан қилдилар.
Ким вафолиг дўстни жонимга душман қилдилар.
Дуд бошимдин чиқар, гўёки ҳижрон тошидин
Ёғдуруб ҳар ён бу гулбад узра равзан қилдилар...
Эй Навойи, Қазба тут ё дайрким, аҳли жаҳон
Журму гамдин бу ики манзилни моман қилдилар⁵⁴.

2. Бир қатор ғазалларда ёр билан гардундан шикоят параллел қўйилади. Бу типдаги ғазалларнинг энг муҳим хусусияти шуидаки, уларда ёрнинг бевафолиги, зулми ҳамда замондан шикоят ёнма-ён, параллел келса-да, автор турли усуллар билан замондан норозилигини биринчи планга чиқаради. Бироқ автор ўзининг бу мақсадини анча пардали равишда баён қилади.

У ўз ниятини турли тасвирий восита ҳамда усуллар — ўхшатиш, қиёслаш йўли билан амалга оширади. Масалан, қуйидаги байтларни олиб кўрайлик:

Жафода бор ул ой гардунга монанд,
Атоға, уйлаким, хислатда фарзанд...
Жаҳон аҳлида мутлақ чун вафо йўқ,
Хуш улким бўлди бекасликка хурсанд.
Манга даврон оғу берди — анга нўш,
Мен этсам заҳрханд — айлар шакарханд⁵⁵.
Манга бемехрсен сен ҳам, фалак ҳам,
Бу иш бор ой ила гардунга махсус⁵⁶.

⁵³ 564, 80а-в.

⁵⁴ 564, 1156-в.

⁵⁵ 564, 426-в.

⁵⁶ 564, 62а-в.

Бу шеърларда ёр билан даврон ота-болага ўхшатишмоқда. Маълумки, отанинг кўпгина хусусиятлари фарзанда намоён бўлади. Демак, ёр ҳам бевафолик, жабрни даврондан, фалакдан ўрганган. Шунинг учун бу ерда давроннинг жабрлари, зулми кенг тушунча бўлиб, ёрни эса ана шунинг таркибий қисми ҳисобланади. Ёрнинг зулми ҳам давроннинг зулмидан келиб чиқади. Даврон барча бевафолик ва зулмларнинг ижодкори сифатида талқин этилади. Шу йўл билан даврдан, фалакдан шикоят биринчи планга чиқиб қолади. Бу эса шоирнинг ўз фикрини, замон, муҳит талабларига кўра, пардалироқ ифодалаш усулларидан бири бўлиб, унинг чуқур мулоҳазаси ва бадиий маҳоратидан далолат қилади.

3. Ҳижрондан шикоят мотивлари Навоий илк лирикасининг энг муҳим ва реалистик моментларидан бўлиб, шоир ана шу мотивларни ифодалашга махсус ғазаллар ҳам бағишлаган. Ҳижрон азоблари ва висол орзуси куйланган ғазалларда «ҳижрон» ва «висол» сўзлари кенг маънода бўлиб, бу шоирнинг ўзи туғилиб ўсган шаҳаридан узоқларда кечирган огир турмуши ва руҳий кечинмаларининг ифодасидир. Шунинг учун ҳам ана шу руҳдаги шеърлар авторнинг биографиясига анча яқин туради. Чунки Навоий 1457—64 йилларда ўз ватанидан узоқда — Машҳадда яшади. Унинг Машҳадда огир ва машаққатли ҳаёт кечириб, илм олганлиги маълум. Шунинг учун ҳижрондан шикоят мотивлари ифодаланган ғазалларнинг кўпчилиги шоир ҳаётининг ана шу даврида — 1457—64 йиллар орасида яратилган бўлиши керак. Чиндан ҳам қуйидаги байтларда ҳижрон азоблари қалбини тирнаган шоирнинг юрак тепиши сезилиб туради:

Менки ҳижрон даштига кирдим қуюндек беқарор,
Оҳу вовайлоки, ҳам саргаштамен, ҳам беқарс.).
Сончилиб урэн танимга ҳар тараф юз минг тикан,
Ҳар тиканини куйдуруб кўнглум ўтидини бир шарор.
Билсам эрдн бир замонлиг ҳажр дарди шиддатин,
Юз йил ўлса васл даври, қилмас эрдим ихтиёр...⁵⁷
Бузди кўнглум кишварини ҳижрон ғами туғён қилиб,
Оҳу ашқимдин бирин сарсар, бирин тўфон қилиб.
Сўрма невчун бедил ўлдунг деб, ўзунг чун ҳажр аро
Кўздин оқиздинг кўнгулни қатра-қатра қон қилиб...⁵⁸

Ҳижрон азобларини чекаётган шоир қалбига таскин бералган бирдан-бир нарса — висол дақиқалари ҳақидаги ширин хаёл ва орзулардир. У бир қатор байтларда, ҳатто, бутун-бутун ғазалларда ўзининг висол кунларига бўлган (висол кенг маънода бўлиб, ёр ҳамда ватанга етишиш иштиёқи қў-

⁵⁷ 564, 526-в.

⁵⁸ 564, 33а-в.

шилиб келадн, бироқ иккинчиси кўпроқ бўлса керак) интилишини, у ҳақдаги оптимистик кечинмаларини конкрет ифодалайди. Ана шу типдаги ғазаллар, ўзинда инсонга хос бўлган реал ички кечинмаларни ифодалаганлиги учун ҳам, бошқа шеърлардан ўз мундарижаси ва услуби билан кескин фарқ қилади. Лирик қаҳрамон — шоир оғир ҳижрон дақиқаларда висол кунларининг албатта келишига қаттиқ ишонади ва ўзининг оптимистик қарашларини шундай баён қилади:

Кезармен кўйнда йиллар, назар холимга солгай деб,
Агар ўлтурса, қоним ранги тупроғида қолгай деб,
Қўнгулга юз тумон неш урса ҳижрон, айламон нола,
Висолнинг нўшидин ул захмлар бир кун ўнгалгай деб...
Навоий бенаволиғ бирла доим май ичар, бир кун
Наво нақшини даврон мутриби базмнда чолгай деб⁵⁹.

Лирик қаҳрамоннинг ватанга, ёрга бўлган интилиши янада кучая боради. Қуйидаги байтларда эса унинг кечинмалари кульминацион нуқтага чиқади:

Жаҳдим андоқдур етншкайменму деб васлингга бот,
Ким қабул этмон, оғир деб, чиқса эғнимдин қапот.
Сабр тоғи бирла қилмоқ пўя бўлмас, эй кўнгул,
Ташла ул юкни, етишмак истасанг васлига бот...⁶⁰

Лекин шоир ҳижрон кунларида турли хил кайфиятларга тушади. У бир ўринда висол кунининг яқинлигига ишонса, бошқа бир ўринда умидсизликка тушади; баъзан висол тонгининг ёришишига ишониб, ўзини ноумид бўлмасликка унда-са, баъзан умидсизликка тушиб, ҳижронга кўникишга чақиради. Хуллас, ҳижрон мотивлари ифодаланган ғазалларнинг аксарини шоир ватанидан узоқда (Машҳадда) ёзган бўлиб, уларда авторнинг барча қарама-қарши кайфиятлари тўлалигича ифодасини топган:

... Чархдин не келса, жуз таслим йўқтур чорас,
Ким қави оллида хўб эрмас забунлардин инод.
Эй Навоий, гунчадек кўнглунг тутулса ҳажрдин,
Ноумид ўлма, насими васлдин етгай кушод⁶¹.
... Умид нахлини ашким била не тоза қилтайким,
Самум(и) ҳажр ўти кул айламиш демайки, қуритмиш...⁶²

Шу типдаги байтларда «висол» ва «ҳажр» сўзлари кенг маънода — ватандан жудолик ва унга интилиш маъносида келганлиги қуйидаги байтларда яққол кўринади:

Васл онгла ишқ боғининг баҳоридин ншон,
Ҳажр билгил, гар тилар бўлсанг хазонидин мисол...

⁵⁹ 564, 28а-в.

⁶⁰ 564, 34а-в.

⁶¹ 564, 40а-в.

⁶² 564, 59б-в.

Эй Навоий, бу хазон ўлгай баҳор ила бадал,
Келса давлат гулбини шаҳзодан соҳиб жамол^{63—64}.

Бу шеър Машҳадда ёзилган бўлса керак. Чунки Абулқосим Бобир вафотидан сўнг ёш Ҳ. Бойқаро тахтни эгаллаш учун курашга жўнаган эди. Навоий сўнгги байтда Ҳ. Бойқаро («давлат гулбини шаҳзодаи соҳиб жамол»)га катта умид боғлаганлиги кўриниб турибди. Бу ердаги «висол» сўзининг заминиди ватанга, дўстларига ва мактабдош дўсти Ҳ. Бойқарога етишиш нияти ётса керак.

Қуйидаги байтда эса шоирнинг шахсий ҳаётига доир детал яшириниб ётгандек туюлади:

Дўстлар, мумкин эмас бўлмоқ муяссар васлким,
Мен анга дилхоҳ эмон, улким манга дилхоҳдур⁶⁵.

Бу байт шоирнинг ўз кўнглига яқин киши (ё) топа олмаганлигидан далолат қилади. У кейинчалик бу фикрни ривожлантириб, алоҳида ғазалда ифодалайди:

Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглум писанд этмас...⁶⁶

Шоир ҳижрондан қутулиш йўлини қидиради. У бу йўлни баъзан, биз юқорида кўргандек, ёш шаҳзоданинг тахт тепасига келишида кўрса, баъзан бутунлай тасаввур қила олмайди. Шундай ўринларда у бошқа йўлга — оллога мурожат қилиш йўлига ўтади. Бироқ бундай ўринларда лирик қаҳрамон — шоирнинг асаб торлари таранг бўлиб, ўз кечинмалари, фикрларини ниҳоятда куйиб-пишиб ифодалайди, шеърнинг ҳар байтида авторнинг норози қалби депсиб туради:

Неча бўлгай манга ҳажр ичра тазаллум, ё раб,
Айла бу зулм аро ҳолимға тараҳҳум, ё раб!..
Хони васлида ўкуш неъмат ародур ағёр,
Бизга ҳам рўзи эт ул навъ танаъум, ё раб!..
Умр чун фони эмиш, гар киши олам шоҳидур,
Чун ўлар, невчун этар мунча тааззум, ё раб!..^{67—68}

Сўнгги байтда авторнинг ўз замонасидаги феодал ҳукмронларга қарата қилган кинояси ҳам мавжуд.

Умуман, Навоийнинг илк лирикасида ҳижрондан шикоят мотивлари анча кучли бўлиб, шу руҳдаги ғазалларнинг аксариди авторнинг мусофирлик, бекасликдаги оғир ва қарама-қарши ички кечинмалари ўз аксини топган.

^{63—64} 564, 926-в.

⁶⁵ 564, 466-в.

⁶⁶ «Бадойиул-васат», 242-бет.

^{67—68} 564, 23а-в.

4. Навоийнинг кўпгина ғазалларида фақат «ёр ҳижрони, ватан таркию ғурбат шиддати» қуйланибгина қолмайди, балки «чарх бедодию даврон меҳнати, эл жаври ҳам» тасвирланиб, авторнинг ўз даври ва давр аҳлидан норозилиги ҳам акс этади. Ана шу типдаги ғазалларнинг айримларида ғурбат ва замон ҳамда замон аҳлидан шикоят мотивлари тараллел тасвирланади. Бундай ғазаллар, албатта, авторнинг турмуш шароити билан боғланган бўлиб, унинг ғурбатдаги ҳаёти даврида яратилган бўлиши керак.

Неча ҳижрондин бузуғ кўнглумда бўлгай дам-бадам,
Ғам уза ғам, дард уза дарду алам узра алам.
Ёр ҳижрони, ватан таркию ғурбат шиддати,
Чарх бедодию даврон меҳнати, эл жаври ҳам,
Сабр озидин азоб, андуҳ кўпидин изтироб,
Ашқдин сели бало, оҳ ўтидин ҳар дам алам.
Субҳу шом эмгак кўпидин кўнглума юз минг бало,
Шом то субҳ уйқу йўқтин жонима юз минг ситам...
Эй Навоий, шарҳи ҳолимни дедим ирсол этай,
Сўзидин ҳам сафҳаға ўт тушти, ҳам кўйди қалам⁶⁹.

Бу шеър реал ҳодиса заминиде яратилган бўлиб, унда авторнинг ички дунёси изчиллик билан акс этган: ёр (кең маънода) ҳижрони, ватандан айрилиб ғурбатдаги оғир ва машаққатли ҳаёти, давр ҳам давр аҳлининг золимлиги ва бошқалар. Шунинг учун ҳам у ўзининг мундарижаси билангина эмас, шунингдек, шаблон ибораларнинг деярли йўқлиги, ифоданинг содда ва самимийлиги, хуллас, услуби билан ҳам традицион руҳдаги ғазаллардан кескин ажралиб туради.

Навоийнинг бир қатор ғазаллари, асосан, даврдан ва ўз замондошларидан шикоят қилишга бағишланган. Бундай шеърлар ўзининг мазмуни ва услуби жиҳатидан шоир ғазаллари орасидаги энг реалистик характерга эга бўлган асарлардан бўлиб, авторнинг ўз даври воқелигига бўлган қарашларини анча тўлиқ акс эттиради. Шундай шеърлардан айримларини кўриб ўтайлик:

Эй кўнгул, бир навъ ўлубмен аҳли даврондин малул,
Ким эрурмен, кимки ондин яхши йўқ, ондин малул...
Тангри халқ этмиш мени гўё маломат чеккал,
Ким даме йўқким, эмасмен халқи нодондин малул...
Эй муганний, тут Ироқ оҳангию кўргиз Ҳижоз,
Ким Навоий хотири бўлмиш Хуросондин малул⁷⁰.

Бу шеър 1464—65 йилларда Ҳиротда ёзилган бўлиши керак. Чунки бунда авторнинг ўз даври кишиларидан («халқи нодондин») малуллиги, норозилиги ҳамда Хуросондан

⁶⁹ 564, 1036—104а-в.

⁷⁰ 564, 94а-в.

чиқиб кетиш нияти баён қилинган. Бу шеърни Навоийнинг Сайид Ҳасанга ёзган шеърини мактуби билан солиштирсак, уларнинг ҳар иккаласи мазмунан бир-бирига ниҳоятда яқин эканлигини кўрамиз.

Маълумки, Навоий 1465—66 йилларда Ҳиротдан Самарқандга келади. У Сайид Ҳасанга ёзган мактубида ўзининг Ҳиротдан кетиш сабабларини баён қилар экан, ана шу сабаблардан бири Хуросон элидан олижаноб инсоний фазилят (вафо, саҳоват, мурувват)нинг йўқолиши ва унинг ўрнини нифоқ ва ҳасад эгаллаганлиги, деб ёзади. Шу сабабли ёш шоир Ҳиротда ўзига яқин бир киши топа олмайди, ҳар қадамда «халқи нодон»нинг ифлос кирдикорларини кўради, руҳий азоб чекади:

Яна бир буким, зоҳир ўлмиш манго
Ки чиқмиш Хуросон элидин вафо.
Вафо азм айларда бўлмиш магар
Сахою мурувват анга ҳамсафар.
Бу уч феъл чиққач ародин тамом,
Яна бўлмиш уч феъл қойим мақом.
Вафо ерида зоҳир ўлмиш нифоқ,
Сахо ўрнида бухл тутмиш висоқ,
Мурувватқа бўлмиш ҳасад жойгир,
Энди хуш элу мамлакат дилпазир...
Манга бу эл нчра не бир ҳамдаме,
Ки бир дам иқовлон дейишсак гаме...⁷¹

Кўриниб турибдики, ҳар иккала асарда ҳам авторнинг Хуросондан Самарқандга кетишининг сабабларидан бири — шоирнинг ўз даври кишиларидан — «халқи нодон»дан норозилиги айнан бир хил кўрсатилган. Демак, бу шеър Навоийнинг реалистик асарларидан бири бўлиб, 1464—65 йилларда Ҳиротда (Навоий Самарқандга кетишидан олдин) ёзилган ва унинг реал ички кечинмаларини — ўз давридан ҳамда ўз даври кишиларидан норозилигини акс эттирган. Шу жиҳатдан бу шеърда авторнинг индивидуал ички кечинмалари бадий умумлашма даражасига кўтарилган бўлиб, XV асрнинг иккинчи ярмидаги энг илғор ёшларнинг интилишини ифодалайди. Шоирнинг замона аҳлидан норозилиги фақат тор шахсий манфаати туфайлигина бўлмай, балки унинг ўз замондошлари ҳамда жамият ҳақидаги ижобий тасаввурларининг унга зид бўлган ҳаётий воқелик билан тўқнашуви натижасидир.

Шуни айтиш керакки, шоирнинг ўз замондошлари (абнойи даврон) дан норозилиги анча кенг мазмунга эга бўлиб, бунга турли табақадаги кишилар, ҳаттоки шоҳ ва унинг яқинлари ҳам киради.

⁷¹ «Ғаройибус-сиғар», 708—711-бетлар.

Ваҳки, савдодур думоғимда, паршонлиғ доғи.
 Телба кўнглум ичра ўз ҳолимга ҳайронлиғ доғи.
 Гар мени олам элн бедоди бузди, бок йўқ,
 Оламедур бу бузуғ оламда вайронлиғ доғи.
 Хонумонимки, бало тоғи, гаҳи гам даштидур,
 Буйла ким кўрди алохонлиғ, аломонлиғ доғи...
 Даҳр элининг зулми гар будурки, етти жонима.
 Қилмайин онда ватан, биллоҳки, меҳмонлиғ доғи
 Эй Навоий, сен худ иттинг, кимса сеядек итмасқан.
 Шоҳидин фармонлиғу моҳидин армонлиғ доғи⁷².
 Неча бевафоларга кўпроқ вафо
 Қилурмен, етар жавр кўпроқ манго.
 Нетиб ўлмайин, эй Навоийки, зулм
 Қилур барча мирзою мирак манго⁷³.

Авторнинг ўз замондошлари ҳақидаги фикрлари қуйидаги байтда янада очиқ ва кескин ифодаланган;

Эй Навоий, олам аҳли жавр этарда тенгдурур:
 Хоҳ шоҳи чархқадару хоҳ моҳи сарвақад⁷⁴.

Навоийнинг ўз замондошларидан шикоятининг ўз дав-
 ридан, замондан норозилигининг таркибий қисмидир. Унинг-
 ча, даҳр аҳлининг бевафо ва зolimлигига сабабчи ана шу
 фазилатлардан маҳрум бўлган давр — замонадир:

... Ваҳки, даврон аҳлидин жуз бевафоллиғ келмади,
 Ҳар нечаким кўрдилар мен зору ҳайрондин вафо.
 Чун вафо гулбарги даврон боғида очилмади,
 Бежиҳатдур, кимки истар бу гулистондин вафо...⁷⁵
 Дема булбул зулмига гул боғламиш бел гўйс,
 Чарх зулминдин онинг ҳам боғлагон зуннори бор⁷⁶.

Демак, фақат шоир ва булбулгина эмас, ҳатто булбулга зулм қилувчи гулнинг ўзи ҳам чархдан зулм чеккан. Демак, Навоийча, барча зулмларнинг негизи, асосан, чархга боғ-
 лиқдир (юқорида ёрни чархнинг фарзандига ўхшатиши ва ёр зулмини ўз отаси — чархдан ўрганган дейиши ҳам бунга мисол бўла олади).

Умуман, Навоий ёшлик давридаёқ замонасининг зулм ва адолатсизликларини кўра олди, бироқ ана шу зулмларнинг ҳақиқий негизи ва унинг тугатиш йўлларини кўра олмади. Албатта, XV аср шароитида Навоийдан бунни талаб ҳам қилиб бўлмайди. Унинг ўз даврининг жирканч томонларини кўриб, ундан шикоят қилишининг ўзи ҳам ўз даври учун иж-

⁷² 564, 131б—132а-в.

⁷³ 564, 7а-в.

⁷⁴ 564, 41б-в.

⁷⁵ 564, 136—14а-в.

⁷⁶ 564, 44а-в.

тимоний аҳамиятга эга бўлган прогрессив ҳодисадир. Навоий илк ижодидаёқ ўз ижодининг ана шу томонлари билан замондошларига нисбатан анча олга кетди.

* *
*

Май — газал жанрининг энг қадимий ва ишқ билан ёнма-ён келувчи асосий темаларидан биридир. Шарқ газалчилигининг устозлари — Саъдий, Хусрав, Ҳофиз ва бошқалар ўзларининг кўпгина шеърларини ана шу темага бағишладилар. Бироқ ҳеч қайси шоир ижодида май темаси Ҳофиздаги каби ҳар тарафлама кенг ишланган эмас. Шунинг учун ҳам сўнги давр шоирларига, шунингдек, Навоийга ҳам, Ҳофиз ижоди ўзининг ана шу жиҳати билан бошқалардан кўра кўпроқ таъсир этган.

Навоий илк газалларидаёқ (туркий ва форсий шеърларида) майни куйлашга катта ўрин беради. Шунинг учун ҳам илк девон шеърлари орасида май темасидаги мисралар, ишқ темасидан кейин, энг кўпчиликни ташкил этади. Шунингдек, кўпинча, ишқ ва май мавзулари бир-бири билан параллел келади ва ёнма-ён тасвирланади.

Навоийнинг илк лирикасида май, ишқий шеърларда куйланган ёр образи каби, қарама-қарши хусусиятларга эгадир. Шоир баъзан бу темани куйлашда ҳам сўфизм позициясида туради. Бундай ўринларда май символик характерда бўлиб, тасаввуф тушунчасини ифодалайди. Чунки «тасаввуф поэзиясидаги ишқ, ёр, жонон, май, майхона, соқий рамз ва киноядирлар»⁷⁷.

Лекин майга сўфиёна руҳ берилган газаллар Навоийнинг илк шеърлари орасида ниҳоятда озчиликни ташкил этади. Борлари ҳам айрим-айрим байтлардан иборат бўлиб, тасаввуф руҳидаги газаллар таркибида учрайди. Навоий илк лирикасида куйланган май эса, асосан, дунёвий май бўлиб, реал хусусиятларга эгадир. Реал май ва унинг фазилатларини куйлаш эса феодал фанатизм ҳукмронлик қилган бир шароитда кишиларнинг диққат-эътиборини реал ҳаёт ва унинг латофотларига жалб қилиш жиҳатидан аҳамиятга эгадир.

Навоийнинг илк лирикасида май темасининг ишланиши икки формада амалга ошади:

1. Ишқий ва бошқа темадаги газаллар таркибида лирик

⁷⁷ Ойбек, Навоий ғазалиёти. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, № 5, 19-бет.

чекиниш сифатида. Яъни шоир ишқ ёки бошқа бирор масала устида сўзлаб келиб, айрим байтларда соқийга ёки майга мурожаат қилади. У ўзи сўз юритаётган воқеа-ҳодисадан олган таассуротини, унга бўлган муносабатини ана шу лирик чекиниш орқали ифодалайди. Бундай ўринларда май темаси мустақил бўлмай, лирик чекиниш формасида юзага чиқса-да, бироқ бу авторнинг ана шу темага нисбатан муносабати, гоёвий позициясини очиб берадиган муҳим ва зарурий элементдир. Шунингдек, лирик чекиниш формасидаги айрим байтларнинг ўзида ҳам шоирнинг май образидан (образ кечг маънода) қандай гоёвий мақсад билан ҳамда қандай восита сифатида фойдаланганлиги яққол кўриниб туради. Бироқ шуни ҳам айтиш керакки, айрим ғазаллар, гарчи ўзи бошқа темада ёзилган бўлса-да, тўғридан-тўғри соқийга мурожаат қилиш билан бошланади. Бундай ўринларни лирик муқаддима деб қараш тўғрироқ бўлади. Масалан:

Сариқ оғриқ бўлдум, эй соқий, хазони ҳажр аро,
Қони асфар майки, бор ҳар қатраси бир қаҳрабо⁷⁸.

Навоний ижодининг кейинги даврларида бу усул янада ривож топади. Шоир фақат лирик асарларидагина эмас, шунингдек, «Хамса»да ҳам ўзининг тасвир этилаётган воқеаларга бўлган муносабатини ифодалашда, лирик чекиниш ясаб, тўғридан-тўғри соқийга мурожаат қилади. Ҳар бобнинг охирида ана шундай парчалар мавжуд бўлиб, уларда авторнинг шу бобда тасвирланган воқеа-ҳодисадан олган таассуроти, уларга муносабати ва руҳий ҳолати яққол акс этади.

2. Май махсус ғазалларда мустақил тема сифатида тасвирланади. Бундай ғазалларнинг энг муҳим хусусияти шундаки, буларда май темаси ҳар тарафлама батафсил очила боради. Масалан:

Дайр аро мугбачадин соғари мастона керак,
Нечаким тутса они тўлдирибон, ёна керак.

Ким Навоний киби бу дайрда тутса ватан,
Ҳушу, зуҳду, хираду дин ила бегона керак⁷⁹.

Шуни унутмаслик керакки, бу ғазалда ҳам лирик қаҳрамон ва унинг кечинмалари асосий етакчи образ бўлиб, май ва соқий, мугбача ва дайр пири эса лирик қаҳрамон кечинмаларини, унинг турли воқеа ва ҳодисаларга бўлган муносабатини очишда восита ролини бажарувчи тасвирий элементлардир.

⁷⁸ 564, 136-в.

⁷⁹ 564, 816-в.

Навойй ҳам ўз лирик қаҳрамонининг ички кечинмаларини тасвирлашда май образига (образ кенг маънода) мурожаат қилади. Навоийнинг илк лирикасида май, барча классик шоирлар ижодида бўлганидек, турли хил хусусиятлар касб этади.

Май Навоий ғазалида (илк ижоди назарда тутилади) шодлик, хурсандлик символи сифатида гавдаланади. Бунда лирик қаҳрамон ҳаётни шодлик ва хурсандчилик билан ўтказишга ийтилувчи, турмушда шодлик воситаларини қидирувчи киши сифатида ҳаракат қилади:

Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнглунг уйини,
Не учушким, бода келган уйга қайгу келмади⁸⁰.

То тириксен истасанг хушвақтлик, эй майлареат,
То тўлар лаймона, муг дайрида хизматкор бўл⁸¹.

Навоййча, май— кишини ғамдан халос қилувчи асосий куч. Зотан май шодлик символи экан, у ғамнинг акси — душманидир. Шунинг учун ҳам унинг лирик қаҳрамони ғамдан қутулишнинг бирдан-бир йўли сифатида май ичишни тушунади:

Эй Навоий, қилмадинг холи кўнгулни гуссадин,
То қадаҳни, уйлакни, кўнглунг тилар, тўлдирмадинг⁸².

Ғам сипоҳи қатлига майхонадур доруламон,
Эй Навоий, зинҳор ул уйни моман айлагил⁸³.

Айниқса, шоирнинг қуйидаги байти ўз оригиналлиги билан диққатга сазовордир:

Соқийё, қилсанг ҳимоят, голиб ўлгум, буйлаким,
Ғам била кўнглум талошурлар икавлон қормошиб⁸⁴.

Майни ғамдан халос қилувчи восита деб талқин қилиш маълум фикр бўлса-да, автор ана шу мазмунни бу байтда жуда оригинал, содда ва ҳаётий қилиб ифодалаган. Бу ерда автор қаҳрамон қалбидаги курашни жонлантириш (ғам билан кўнгул) приёми орқали очиб беради.

Май образи Навоийда ҳижрон азобларидан қутулиш воситаси сифатида ҳам талқин этилади. Унинг лирик қаҳрамони энг оғир ҳижрон (ҳижрон бу ерда кенг маънода бўлиб, ғурбат тушунчаси ҳам қўшилиб келади) дақиқаларида бирдан-бир ҳимоячи сифатида майга, соқийга мурожаат қилади:

⁸⁰ 564, 130а-в.

⁸¹ 564, 1016-в.

⁸² 564, 836-в.

⁸³ 564, 98а-в.

⁸⁴ 564, 28а-в.

Жон олурда ғами ҳажр, эй соқий,
Чорадур бода била соғар анга⁸⁵.

Соқие, аҳбоб ҳажри қатлим айлар, бода тут,
Ким бу қотил заҳр тарёки эрур саҳбо манго⁸⁶.

Навоийнинг майга шундай нуқтаи назардан қараши унинг бутун ижоди давомида ўзгармайди. Унинг ижоди камолот босқичига кўтарилган даврларда ёзган қуйидаги байти фикримизнинг далилидир:

Ҳажр дафъин чун табиби ишқдин сўрдум, деди:
Ким эрур ё васл, ё жон тарки қилмоқ, ё қадаҳ⁸⁷.

Навоийга қадар ўтган ғазалнавислар ҳам майни ҳижрон азобларидан қутулишнинг асосий воситаларидан бири сифатида талқин қиладилар. Ҳофизнинг қуйидаги байти бунга мисол бўла олади:

Моро, ки дарди ишқу балон хумор аст,
Ё васли дўст, ё маи софи даво кунад⁸⁸.

(Мени ишқ дарди ва хумор балоси чўлғаб олган. Бунинг давоси ё дўстнинг васли, ёки тиниқ майдир.)

Навоий майга янада юқори баҳо беради. У фақат ҳижрон кунларидагина эмас, ҳатто, ўз замонаси ва замондошларининг жабр-зулмига дуч келганда ҳам май жомини ҳимоят тутади. Даврнинг, замонанинг зулмларини, адолатсизликларини у қўлида май косаси билан қарши олади:

Даврон санга зулм этса, қадаҳлар тўла май ич,
Қон ютсанг аёғлар тўла, давронга не парво⁸⁹.

Эйки, айтурсен фалак бедодидин кўрмай ситам,
Давр аёгин солмағил қўлдин фалак давронида⁹⁰.

Эй Навоий, қайгу етса чархдин, ич бодаким,
Кетмади даврон ғамн, то жом дойир бўлмади⁹¹.

Лирик қаҳрамон — шоир чархнинг жабру зулмига таҳаммул қилиб, чидаб туришни истамайди, бу — активликка интилиш. Бироқ ундан қутулишнинг йўлини фақат бодада деб билади:

Сипехр зулмига йўқ чора бодадин ўзга,
Бу ишда ақлдин эрмас таҳаммул айламагим⁹².

⁸⁵ 564, 66-в.

⁸⁶ 564, 76-в.

⁸⁷ «Бадойиул-васат», 109-бет.

⁸⁸ Ҳ о ф и з и Ш е р о з й, Мунтахаби девон, саҳифа 227.

⁸⁹ 564, 186-в.

⁹⁰ 564, 156-в.

⁹¹ 564, 1296-в.

⁹² 564, 105а-в.

Шуни айтиш керакки, Навоийнинг ўз замонаси, даврдан норозилиги ва шикоятни прогрессив ҳодиса бўлиб, шоир лирикасининг ижтимоий қимматини белгиловчи энг муҳим фактор ҳисобланади. Навоий илк лирикасининг ана шу хусусияти билан ўз салафларига нисбатан анча олдинга кетди. Бироқ у замона зулми ва адолатсизликларидан қутулиш йўлини қидирай экан, ўз салафлари билан қўлни қўлга бериб, ёнма-ён боради, уларнинг традицияларидан четга чиқа олмайди. Бу эса Навоий дуйёқарашининг чекланган томони бўлиб, у яшаган даврнинг натижасидир. Шунинг учун лирик қаҳрамон — шоир замонасидаги зулм ва ҳақсизликларга қарши курашга чақирмайди, балки маст — беҳуд бўлиб, ана шу зулмларни кўрмаслик, улардан чекиниш ва бепарво бўлишни тарғиб қилади. Бунинг учун эса майни энг яхши восита деб билади ва соқийга ялиниб-ёлборади:

... Замона меҳнатидин бир замон десанг қутулай,
Тўла-тўла қуюбон ич замон-замон бода.

Бировки яхши-ямон ранжидин фароғ истар,
Ичарда толгама денг яхши, гар ямон бода.

Навоий айлади доруламонне майкадани,
Ки берди даҳр гамидин анга амон бода⁹³.

... Хастамен даврон жафосидин, кетурғил бодаким,
Нофиз эрмиш ул маразга соғари саҳбо баса.

Эй Навоий, гар десанг кўп ранжимамай давр аҳлдин,
Ҳар не дерлар ё қилурлар, қилмағил парво баса⁹⁴.

Навоий илк лирикасидаги майнинг моҳияти шулар билангина чекланмайди. Унинг ғазалларида куйланган май диний бидъатлар ҳамда дин номидан иш кўрувчи мунофиқ руҳонийларнинг кирдикорларини фош қилишда ҳам асосий восита бўлиб хизмат қилади. Бу борада Навоийга Хайём ва Ҳофизларнинг таъсири айниқса кагтадир.

Албатта, реал майни мақташ, уни тарғиб қилишнинг ўзи майни ҳаром деб эълон қилган дин ва унинг намояндалари фикрига қарама-қаршӣ бўлган тезисдир.

Шоирнинг лирик қаҳрамони реал ҳаёт кишиси сифатида шодлик симболи бўлган майхонани муқаддас Қаъбага қарама-қарши қўяди ва Қаъбани азсб-уқубат манбаи, деб таърифлайди:

Навоий, айш учун дайру риёзат чеккала Қаъба,
Гар истарсен, бу икки ншга ер бири янглиг⁹⁵.

⁹³ 564, 1256-в.

⁹⁴ 564, 1336-в.

⁹⁵ 564, 686-в.

Лирик қаҳрамон — шоир, реал туйғуларга эга бўлган актив инсон сифатида, реал майни дин ва дин намояндалари тарғиб қилган мавҳум ва насия тушунчалардан устун қўяди ва уни ёқлаб чиқади. Бунинг муҳим томони шундаки, лирик қаҳрамон ҳар бир нарсанинг моҳиятини диққат билан кузатувчи мулоҳазали киши сифатида ҳаракат қилади:

... Шайх кавсар шарбати, мен талх май мадҳин дедим,
Очнинг келса не тонг, невчунки очнинг келди ҳақ.

Истама кавсар, Навоий, топ фароғат бодадин,
Ким эрур ул мухталиф, лекни бу бирдир муттафақ⁹⁶.

Навоий май воситасида дин намояндалари ва уларнинг айрим жирканч томонларини фош қилади. Масжидда тоатибодат билан шуғулланиб, риёкорлик қилишга майхонада май ичиб, барча яхши ва ёмонни унутишни қарама-қарши қўяди:

Соқий, бодаки, тақвию риё офатидин
Яхшироқ, бўлса манга соғари саҳбо офат⁹⁷.

Ғам ўлтурур мени, ғар бода нчмасам, эй шайх,
Агар пандинг эрур яхши, бу ямондин кеч⁹⁸.

Умуман, Навоий илк ижодида май темасини ишлашда ўзининг бу соҳадаги буюк салафлари Хайём, Саъдий, Ҳофиз ва Хусравлар изидан борди, уларнинг традицияларини давом эттирди. Май темасини ўзининг индивидуал ички кечинмаларини акс эттирган оригинал ғазаллари билан бойитди.

Лекин шуни эсда тутмоқ керакки, Навоий, энг аввало, улуг гуманист эди. Навоий асарларининг асосий моҳиятини унинг гуманизми ташкил қилиб, барча ғоялари ана шу мақсад атрофида уюшади. Бу ҳолатни май темасидаги шеърларда ҳам яққол сезамиз. Умуман, Навоийда май турли восита сифатида қўлланиб, лирик қаҳрамоннинг турлича кайфиятини ифода қилса-да, бари бир, ҳаммасининг марказида инсон ва унинг кечинмалари ётади. Лирик қаҳрамон ҳижрон азоблари ва ёрнинг ёки замондошларининг жабр-зулмларидан қутулиш учун май ичади. Демак, унинг май ичишининг сабабчиси ҳам — лирик қаҳрамонни ана шундай ҳолга келтирган инсон: маъшуқа, замондошлари:

Бўлди беҳудлуғума бодан ғулғун боис,
Они нўш айлагани соқини мавзун боис⁹⁹.

⁹⁶ 564, 73а-в.

⁹⁷ 564, 356-в.

⁹⁸ 564, 386-в.

⁹⁹ 564, 36а-в.

Навойча, хурсандчилик симболи бўлган май фақат ёру дўстлар билан бирга бўлгандагина ҳузур ва ҳаловат бахш этади:

Хумор дарди била ҳажр меҳнатнда манга
Илож бодадур, эй ҳамдаму даво маҳбуб¹⁰⁰.

Эйки, гул фасли; йигитсен, бир нигорнинг доғи бор,
Келса илкинғдин, май ичкилким, будур ишрат чоғи¹⁰¹.

Ҳар маеким онсиз ичтим топқали ғамдин амон,
Заҳри ғам гўё эзилмиш эрди ул жоним била¹⁰².

Умуман, Навоийнинг май темасидаги ғазалларида ҳам инсон образи марказий фигура бўлиб, май ҳам фақат инсон учун ва фақат инсон билангина гўзалдир, деган ғоя доим авторнинг диққат марказида гуради. Бу темадаги шеърларнинг ҳам асосий образи лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари (кечинма — образ) бўлиб, май ўз-ўзича мустақил образ эмас, балки (даёр пири, соқий, маъшуқа каби) лирик қаҳрамоннинг ички кечинмаларини очиб беришда хизмат қиладиган тасвирий элементларнинг биридир.

* * *

Навоийнинг илк лирикасида сатира элементлари ҳам анча кенг ўрин тутди. Сатира элементлари, асосан, икки хил формада — ишқ, май темаларидаги ғазаллар таркибида айрим байтлар сифатида ҳамда махсус шеърлар формасида учрайди.

Илк лирикада сатира элементларининг ана шу биринчи хили кўпроқ учрайди. Бу, албатта, табиий ҳолдир. Чунки шоир ижодининг дастлабки босқичи, бошқа кўп ижобий фазилатлар каби, сатира элементларининг ҳам тугилиб, ўсиб келаётган даври эди. Шунинг учун ҳам ёш шоирнинг дидига сатира элементларида традициянинг таъсири кўпроқ сезилиб туради. Хусусан, бу ҳол сатирик формадаги байтларнинг ғоявий йўналиши ва ундаги тасвирий элементларда яққол кўзга ташланади.

Навоийнинг лирик қаҳрамони, асосан, диний фанатизм вакиллари бўлган шайх, воиз, зоҳид ва фақиҳларга қарши курашади. Лирик қаҳрамон улар билан қуйидаги масалаларда келиша олмайди ва уларнинг қолоқ дунёқарошига қарши курашади:

¹⁰⁰ 564, 33а-в.

¹⁰¹ 564, 127б-в.

¹⁰² 564, 126а-в.

1. Ишқ масаласида. Навоийнинг лирик қаҳрамони — реал ҳаёт кишиси. Шунинг учун ҳам у — шу ҳаётнинг марказий фигураси бўлган инсон (ёр)нинг ошиғи. Унинг қалбида хилма-хил ҳис-туйғулар уйғотадиган идеал ҳам шу реал инсон — маъшуқадир. Шунинг учун унинг ички кечинмалари ҳам реал хусусиятларга эгадир. Диний фанатикларда эса бунинг аксини кўрамыз: улар мавҳум тушунчани ифодаловчи жаннат ҳурларини ўзларининг асосий идеаллари деб биладилар ва кишилар орасида ҳам шунини тарғиб қиладилар. Уларнинг бундан кузатган асосий мақсади — кишиларнинг диққатини реал инсон ва унинг турмушидан четга тортиш, демак, турмушнинг барча реал масалаларидан четга тортиб, уларни пассивликка етаклаш, қоронғуликда сақлашдир. Шунинг учун Навоийнинг лирик қаҳрамони (унинг салафларида бўлгани каби) реакция дин намояндалари билан бу масалада келиша олмайди ва уларнинг барча абстракт тушунчаларига реал инсонни — маъшуқасини қарама-қарши қўяди ҳамда реал инсоний фазилатларни улуғлайди:

Хур хусини қизикроқ деди ул юздин шайх,
Сўрмагай буйла совуғлуқ била инсон алфоз¹⁰³.

Ошиқу шайдолигимни манъ этар зоҳид, кўрунғ,
Ким ҳунар ҳам бор эмиш нодон киши олдида айб¹⁰⁴.

Кўп дема, воизки, ул қадду, лабу юз олдида
Тўбию кавсар била ҳури жинондин ким десун¹⁰⁵.

2. Май масаласида. Навоийнинг лирик қаҳрамони шодлик симболи бўлган майни улуғлайди, май ичиб, ўз вақтини қайғу-ғамдан узоқроқда шодлик билан ўтказишга интилади. Реакцион дин вакиллари эса май ичишни ман қиладилар. Бунинг эвазига улар жаннатдаги кавсар ва бошқа нозу неъматларни ваъда қиладилар. Хуллас, реал май билан жаннатдаги мавҳум май бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Шоирнинг лирик қаҳрамони эса биринчисини ёқлайди. Бу билан у, ўз-ўзидан, улар ташвиқ қилган жаннат ва унинг неъматларини инкор этади. Шунинг учун у ўз фикри, нуқтаи назари ва фаолиятини ёқлаб, мутаассиб руҳонийларга очиқдан-очиқ қарши чиқади:

Неча тасбиҳнинг ҳисоби, зоҳидо, ич бодаким,
Сену мендекларга худ бу коргоҳда не ҳисоб¹⁰⁶.

¹⁰³ 564, 66а-в.

¹⁰⁴ 564, 246-в.

¹⁰⁵ 564, 1146-в.

¹⁰⁶ 564, 206-в.

Чун Навой қисмати жоми май ўлмиш, эй фақиҳ,
Сарзаниш айлаб, анга санги маломат отма кўп¹⁰⁷.

Агарчи тавба буюрдинг манга, бил. зоҳид,
Ки сингуси яна чун тутса дилстоп бода¹⁰⁸.

Навоийнинг лирик қаҳрамони бу билан чекланмай, ўзининг ғоявий душманларига қарши кескинроқ кураш бошлайди: уни ишқ ва майдан маҳрум қилмоқчи бўлган руҳонийлар устидан қаттиқроқ кулиб, уларни ҳақорат қилиш даражасига етади. Бундай ўринларда шоир қаламининг сатирик кучи кескин тус олади ва очиқ-ойдин кўринади. Энди лирик қаҳрамон уларнинг фикрини инкор қилиш билангина чекланмайди, балки улар ҳақида ўз ҳукмини ҳам чиқаради:

Реву ранг аҳли муриди бўлмағилким, Хизр эмас,
Хирқасин бир аҳмоқ этса бақли ҳамқодек ёшил¹⁰⁹.

Деди зоҳид: ул паридан ҳур умиди бирла кеч,
Эй Навой, бўлмағай бу ҳадгача нодонлигим¹¹⁰.

Шайх дер: ишқни тарк эт, санга ақл ўргатайин,
Эй Навой, киши бўлғайму бу нодон янглиг¹¹¹.

Воиз айтур: ҳур умиди бирла ул ой таркин эт,
Эй Навой, кўрки, ул бир гўли беидрок эмиш¹¹².

Мангадур бир пари матлубу зоҳид ҳурға толиб,
Қачон суҳбат чиқишқай, чунки мешмен телба — ул аблаҳ¹¹³.

Лирик қаҳрамон билан дин намояндалари ўртасидаги конфликтнинг пайдо бўлишига сабаб фақат уларнинг ишқ ва май масаласида келиша олмасликларигина эмас. Шунингдек, дин намояндаларининг сўзи билан иши ўртасидаги номутаносиблик, яъни уларнинг халқ олдида ўзларини бошқача тутиб, бошқача гапириб, хонақаҳда эса бутунлай ўз ташвиқотларининг тескарисини қилишлари, ярамас ишлар билан шуғулланишлари, маккорлик ва ҳийлакорликлари лирик қаҳрамон — шоирнинг уларга нисбатан бўлган нафратини янада кўчайтиради.

Демак, лирик қаҳрамон билан дин намояндалари (шайх, зоҳид, воиз, фақиҳ ва бошқалар) ўртасидаги конфликтнинг асоси уларнинг маънавий-ахлоқий қиёфалари ва эътиқодларининг турлича бўлишидадир.

¹⁰⁷ 564, 306-в.

¹⁰⁸ 564, 1256-в.

¹⁰⁹ 564, 101а-в.

¹¹⁰ 564, 1096-в.

¹¹¹ 564, 696-в.

¹¹² 564, 616-в.

¹¹³ 564, 127а-в.

Мену муғ дайрининг пирига қуллуқ,
Ки шайхи шаҳр иши реву риедур.

Сену кавсарки, дайр ичра Навоий,
Бу давлатқа мушарраф ҳолнедур!¹¹⁴.

Эй Навоий, хонақаҳ шайхи кўп этгай зарку макр
Пўқлуқ эсбобини муғ дайридин осон чекмагил!¹¹⁵.

Навоий ўзининг реакцион дин арбоблари ҳақидаги барча фикрларини «Хамса»га кирган «Ҳайратул аброр» достонининг тўртинчи мақолотида тўлиқ якунлайди. Лекин унинг шайхлар ҳақида лирик шеърларида, жумладан, илк шеърларида баён қилган фикрлари «Хамса»даги фикрлари билан зид эмас, балки унга мутаносибдир. Демак, унинг илк лирикасида шайхлар ҳақида чиқарган хулосалари «Ҳайратул аброр»даги махсус бобнинг дастлабки тезисларидир.

Мана, у «Хамса»да шайхлар, умуман, реакцион руҳонийлар ҳақида қандай ҳукм чиқаради:

Бу эл эрур барча ёмондин ёмон,
Ҳар не йўқ андин ёмон — андин ёмон!¹¹⁶

Албатта, бу мослик тасодифий ҳол эмас. Бу ўхшашликнинг манбаи шоир ўз ижодининг турли этапларида қаламга олган тасвир объектининг умумийлиги ҳамда авторнинг ана шу объектга бўлган қараши, муносабатининг барқарор ва мустаҳкамлигидадир.

Демак, Навоий илк лирикасидаги мутаассиб руҳонийларга қарши қаратилган сатирик элементларда традициянинг таъсири (хусусан, Хайём ва Ҳофиз традицияларининг таъсири) бўлса-да, бироқ шоир реакцион дин намояндаларининг риёкорлиги, маккорлигини тасвирлар экан, ҳар доим унинг кўз олдида унга замондош бўлган ва унга анча яқин турган хонақаҳ шайхларининг ифлос кирдикорлари турган.

Навоий шайхларни (умуман, реакцион дин вакиллари) фош этиб, уларни танқид қилар экан, уларга ўзининг ижобий идеалини қарама-қарши қўяди. Унинг ижобий идеали ишқдан ҳам, майдан ҳам ҳаловат кўрувчи ринд ёки ринднамо кишидир.

Умуман, Навоийнинг илк ғазалларидаги сатира элементлари шоир ижодидаги катта сатирик имконият ва сатирик талантнинг бошланғич намуналари бўлиб, бу талантнинг яхлит ва юксак маҳсулини шоир ижодининг кейинги этапларида истаганча топиш мумкин.

¹¹⁴ 564, 51а-в.

¹¹⁵ 564, 966-в.

¹¹⁶ «Хамса», 27-бет.

Навойй ёшлик пайтидан ҳаёт ҳодисалари гирдобига тортилади. Бу унинг Абулқосим Бобир саройига хизматга кириши билан бошланди. У илк йиллик йилларини Машҳадда — ўз ватани ва яқинларидан узоқда ўтказди. Ҳиротга қайтиб келгандан кейин ҳам моддий жиҳатдан қийналди, руҳий ёрдамга муҳтож бўлди. Ўз шаҳрида ҳам моддий ва маънавий жиҳатдан қийналган ёш шоир, баъзи бир объектив сабаблар тақозоси билан, Самарқандга кетишга мажбур бўлди. Унинг илк девонига кирган шеърлар эса худди ана шу даврларда яратилган. Шунинг учун ҳам бу шеърларнинг тематикаси, ғоявий мотивлари турли-туман бўлиб, ёш шоирнинг бир неча йиллик руҳий кайфияти ва интилишларини ўзида акс эттиради.

Навоийнинг илк лирикаси билан танишар эканмиз, унинг лирик қаҳрамони фақат садоқатли ошиқ, оташин майпараст (ринд)гина эмас, балки ҳаёт қонуниятлари ва ўз даври воқеалари ҳақида атрофлича мулоҳаза юритувчи мутафаккир сифатида ҳам гавдаланганлигини кўраемиз. Шунини айтиш керакки, лирик қаҳрамон — шоирнинг мутафаккир сифатида юритган мулоҳазаларида, гарчи традициянинг излари мавжуд бўлса-да, унинг хусусий овози аниқ эшитилиб туради.

Ёш мутафаккирни кўпинча ўз замонасининг йирик, актуал масалалари қизиқтиради ва у ана шу масалалар хусусида ўз фикрини айтиди, ўз хулосасини чиқаради. Унинг бу соҳадаги фикрлари, асосан, фалсафий, ижтимоий, сиёсий ва ахлоқий масалаларга тааллуқлидир.

Лирик қаҳрамон — шоирнинг диққатини ўзига тортадиган, уни ўйлантирадиган масалалардан бири дунё, ҳаёт масаласидир. У ҳаёт оқимини кузатар экан, унинг сирларини, кўз олдида доимий равишда намоён бўлиб турган воқеаларнинг асл сабабини билишни истади, ўз фикрини образли, баъзан символик формада ва баъзан очиқ ифодалайди:

Кесар юз нахлни ҳар дам, қилур юз сарвини хуррам,
Таажжуб кўрки, бу гулшанда бўлмас борбон пайдо.
Ҳазар қилмоқ қаҳо жаллодидин бўлмаски, йиллардур
Қилур қатл, уйлаким, не тийғ ўлур пайдо, не қон пайдо¹¹⁷.

У мана бу байтда ҳам дунё ва унинг сирларига таажжубланиб қарайди:

Йиқмади кўк гунбазин, ёғиб ҳаводис ёмғури,
Ким сувар эркин чиқиб томинн бу кошонанинг¹¹⁸.

¹¹⁷ 564, 126-в.

¹¹⁸ 564, 776-в.

Лирик қаҳрамон — шоир дунё сирлари ҳақида ўйлаб, мулоҳаза юргизади, бироқ аниқ жавоб топа олмайди. Шундан сўнг у бу муаммоларни ечиш мумкин эмас, деган фикрга келади ва бу ҳақда бош қотириб ўтиришни беҳуда деб билади:

Ема булча мино рамӯзи ҳаллига гам,
Май ички, топмади ҳеч ким бу сафҳага мазмун¹¹⁹.

Навоийнинг бу байти Ҳофизнинг қуйидаги байти билан мазмунан ҳамоҳангдир:

Ҳадис аз мутрибу май гўву рози даҳр камтар чў,
Ки кас накшуду накшоёд ба ҳикмат ин муаммор¹²⁰.

(Созанда ва майдан гапир, дунё сирлари билан камроқ машғул бўл. Чунки бу муаммони ҳеч ким ҳикмат билан еча олган эмас ва еча олмайди.).

Лирик қаҳрамон — шоир ҳаётни, дунёни севади. У борлиқ — оламни гоҳ муаттар гулшанга, гоҳ мунаққаш иморатга ўхшатади. Бироқ (Навоийча) ҳаётдаги мавжуд нарсаларнинг абадий эмаслиги, умуман киши ҳаётининг ўткинчилиги уни афсуслантиради. У шундай гўзал борлиқда абадийликнинг йўқлигини дунёнинг — ҳаётнинг жиддий нуқсони деб билади ва бу ҳақда аччиқ қайғуради:

Чарх айвони мунаққашдур вале наққоши сун
Чекмади нақши вафо бу тоқи минокорда¹²¹.
Даҳр ҳуш гулшан эрур, найлайким,
Йўқ вафо гулларидин зевар анго¹²².
Афгонки, хазон офатидин қолмади солим
Ҳар сарви гуландомки бу гулшан ародур¹²³.

Навоийнинг лирик қаҳрамони ана шундай мулоҳазалардан кейин турли кайфиятга тушади ва бир-бирига зид бўлган фикрлар баён қилади. У баъзан ҳаёт ҳодисалари, қонунлари олдида лол қолади, умидсизликка тушади ва ўзини ҳаётда ўткинчи йўловчи каби сезади. Ҳаётдаги барча нарсалардан қўл силтади. У ҳаётга бефарқ, умидсизлик билан қаровчи шахс сифатида гавдаланади ва ўзининг маҳдуд фикрларини шундай ифодалайди:

Ҳаёт ичра бақо чун мумкин эрмас. Нуҳ бўлсинким,
Улар ҳолатда тугмай ўлган ўғли бирла яксондур¹²⁴.

¹¹⁹ 564, 1136-в.

¹²⁰ Ҳ о ф и з и, Ш е р о з й, Мунтахаби девон, саҳифа 34.

¹²¹ 564, 119а-в.

¹²² 564, 66-в.

¹²³ 564, 516-в.

¹²⁴ 564, 526-в.

Қўйма бу манзили масканга қўнгулким зиндор,
Онгла йўл ўткучидек, ўзини меҳмон янглиг¹²⁵.

Бироқ бундай характердаги байтлар ва газаллар билан ёнма-ён турган шундай байтларни ҳам учратамизки, уларда лирик қаҳрамон — шоир бутунлай бошқача қиёфада намоён бўлади. У — ҳаётни сезувчи, ҳаёт гўзалликларидан завқланувчи ва шу ҳаётни шодлик билан ўтказиш тарафдори. Бундай байтлар ва газаллардан Хайём рубоийларнинг ҳаётбахш ҳиди келиб туради. Қўйидагилар ана шундай байтларнинг айримлари:

Даҳр боғида неча кунким тириксен, айш қил,
Ким яна топмоқ эмас маълум бу бўстон киб¹²⁶.

Васлу замоне бул ажаб, соқий, қадах тут лаб-балаб,
Мутриб, тузат савти тараб, ўткар, Навоий, бир газал¹²⁷.

Навоий, сабза ччра нч майи лаъл,
Ки солмиш тоғ аро даврон зумуррад¹²⁸.

Умуман, Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳаётни, шодликни куйловчи оптимист бўлса-да, бироқ унинг фикрлари, кечинмаларида биз юқорида кўрган сингари маълум зиддиятлар мавжуд. Бу зиддиятларнинг юзага келиши сабаби, асосан, қўйидагича:

1. Навоийнинг ҳаёт ва унинг қонуниятлари ҳақида фикр юритилган газал ва байтлари традицион характерга эгадир. Ёш шоир ана шундай характердаги шеърларни кўпроқ ўз салафлари ижодидан таъсирланиб, уларга эргшиб ёзган. Шунинг учун ана шу руҳдаги шеърлар ўз мундарижаси билан ҳам, услуби билан ҳам ажралиб туради.

2. Навоий ижодида мунгли, ғамгин ва пассив мисраларнинг пайдо бўлиши шоирнинг ҳаёт шароити, у ижод қилган муҳит билан боғлиқ ҳодисадир. Навоийнинг ўзи илк девонидаги газалларининг бирида ижодининг ана шу томонини сезиб, унинг сабабини қўйидагича кўрсатади:

Гар Навоий булбуле эрди хушилҳон, кўрки, ҳажр
Навҳа ранги кўргузур ҳар дам онинг илҳонида¹²⁹.

Авторнинг ўз фикрига кўра, унинг газаллари орасида учрайдиган баъзи бир мунгли, йиғлоқи байтларнинг туғилишига сабаб ҳижрон дақиқалари ва ҳижрон азобларининг унга

¹²⁵ 564, 696-в.

¹²⁶ 564, 131а-в.

¹²⁷ 564, 976-в.

¹²⁸ 564, 43а-в.

¹²⁹ 564, 122а-в.

ўтказган таъсиридир. Аслида эса у — хурсандлик, шодлик куйчиси (хушилхон). Шунингдек, Навоий шеърлари орасидаги айрим зиддиятли, маҳдуд фикрларни ифодалаган байтлар ҳам бир лаҳзали ҳиссиёт, кайфиятнинг меваси бўлиб, бу шоир яшаган муҳитнинг таъсири, унинг аксидир. Шунинг учун ҳам юқоридаги каби байтлар, умуман, Навоийнинг илҳами лирикасидаги етакчи тенденциялар қаторига кирмайди.

Лирик қаҳрамон — мутафаккир ҳаёлини банд қилган масалалардан бири — вафо масаласидир. Ёш шоир ўз шеърлари орасида бу масалага катта ўрин беради. Албатта, бу шоирнинг замон билан, давр воқеалари билан яқиндан боғланганлиги туфайли юзага келган. Чунки Навоий ёшлигидан ҳаётнинг турли соҳаларига яқинлашди. У огир кунларни, руҳий тазйиқларни бошидан кечирди. Турли тоифадаги кишилар билан учрашди. Уларнинг ўзаро турли хил муносабатларининг шохиди бўлди. Бу эса унга кишилар орасидаги муносабатларнинг энг муҳим ва етакчи хусусиятларини пайқаб олишга имкон берди. Шунинг учун ҳам ёш шоир, зийрак мутафаккир сифатида, ўз даврининг муҳим ахлоқий-дидактик масалаларидан бири — вафо ва вафодорлик ҳақида фикр юритишга мажбур бўлади.

Навоийнинг вафо ҳақидаги фикрлари, асосан, айрим байтларда ифодаланган бўлиб, бошқа темадаги шеърлар таркибида (кўпинча ишқ, май ва ҳижрон мотивлари куйланган ғазаллар таркибида) лирик чекиниш сифатида учрайди. Бироқ бу байтлар иккинчи даражали эмас, балки автор томонидан маълум мақсад билан атайлаб келтирилган бўлиб, унинг ўз даврига, замонасига ва ўз замондошларига бўлган муносабатини билдиради.

Лирик қаҳрамон — шоир ўз замондошлари билан доимий равишда алоқада бўлиб, улар ўртасидаги муносабатларни диққат билан кузатиб, охири шундай хулосага келади:

Ҳар неча қилдим вафо, кўргуздилар жавр, эй кўнгул,
Айб қилма, гар замон абносидин ёд айламон¹³⁰.

Давр элида гар вафо йўқ, сен вафо қилғил валеқ
Кимни ҳушҳол этсанг, ондин тут ўзунгга юз малол¹³¹.

Шоир ўз даврида вафоли элнинг хору зор, бевафоларнинг эса азиз ва қўли баланд эканлигини ҳам очиқ-ойдин фош этади:

Бевафолар — ўт, вафо аҳли эрур туфроғким,
Чархдин ул саркаш ўлди, бу доғи помолдур¹³².

¹³⁰ 564, 116а-в.

¹³¹ 564, 96а-в.

¹³² 564, 486-в.

Авторнинг фикри ўз даври учун характерли бўлган воқеликнинг реалистик ифодасидир. Бунинг қанчалик реал, тўғри эканлигига ишониш учун Навоийнинг биографиясига бир назар ташлашнинг ўзи кифоядир. Автор ўз даврнинг ана шу элдиятли томонини қуйидаги парчада усталик билан фош этади ва ўз истагини баён қилади:

Даҳр элидин нафъ агар йўқтур, зарар ҳам бўлмаса,
Марҳам ар йўқтур кўнгулга, ништар ҳам бўлмаса.¹³³

Олам аҳли базмидин гар йўқ жигаргун соғаре,
Кошки юз минг қадаҳ хуни жигар ҳам бўлмаса!¹³⁴

Лекин лирик қаҳрамон — шоир бу билангина чекланмайди. У вафо аҳлининг оғир аҳволи, вафосиз элнинг зулмини кўрганда ўзини тута олмай, умумга қараб бор овози билан мурожаат қилади:

Неча жафою ситам тортқай аҳли вафо.
Даҳри жафо пешадин, чархи ситамкордин?!¹³⁴

Албатта, у ўз саволига жавоб топа олмайди. Вафосиз кишилар орасида ўзини бегонадай ҳис этади. Шунинг учун ўз замондошларининг бевафолиги ҳақида кескин хулоса чиқаради ва бу замоида вафоли кишиларни қидириб топиш ақонинг тухумини топиш билан тенг, деган қарорга келади. Ўзининг бу ҳақдаги фикрини у қуйидагича ифодалайди:

Одам ўрнига пари ошиқи бўлдумки, ул
Одамсизлиғ аро бўлмағай инсон янглиг!¹³⁵

Бевафолар рағмига севдим парини, эй кўнгул,
Қим вафо изҳори жинси одамизод айламас!¹³⁶

Умуман, Навоийнинг вафо ҳақидаги байтлари ўз давридаги ижтимоий, ахлоқий муносабатларнинг инъикоси бўлиб, реалистик характерга эгадир. Бу хил шеърларда авторнинг ўз замонасига бўлган муносабати, ахлоқий-ижтимоий қарашлари ҳамда шахси анча тўлиқ акс этган.

Навоий мутафаккир сифатида анча кенг мулоҳаза юритган ижтимоий-сиёсий масалалардан бири шоҳлар масаласидир. Бу масала Навоийнинг бутун ҳаёти давомида уни ўзига тортган ва адабий ишида ҳам, амалий фаолиятида ҳам диққат марказида турган адолат проблемаси билан чамбарчас боғлиқдир. Зотан, Навоийни шоҳлар ҳақида фикр

¹³³ 564, 156—16а-в.

¹³⁴ 564, 111а-в.

¹³⁵ 564, 69б-в.

¹³⁶ 564, 58б-в.

юритиб, уларга нисбатан ўз баҳосини беришга мажбур қилган масала ҳам адолатдир.

Маълумки, Навоий ёшлиқдан оқ шоҳ хизматига кирди. Шу даврдан бошлаб унинг бутун ҳаёт йўли шоҳ саройи билан (турли даврларда турли даражада) боғлангандир. У ўзини илм амалий фаолиятида доимо адолат учун курашди, шоҳларни адолатга етаклашга уринди. Ўзининг одил шоҳ тўғрисидаги идеалини эса «Хамса»да бутун тўлалиги билан акс эттирди.

Навоийнинг адолат, одил шоҳ ҳақидаги орзу ва идеаллари анча эрта шаклланган бўлиб, бу унинг илк лирикасида ҳам маълум даражада акс этган. Автор замонасига ўз идеаллари нуқтаи назаридан ёндашиб, ўз давридаги шоҳларнинг баъзи бир томонларини фош қилишга интилади, уларга нисбатан ўз муносабатини билдиришга ҳаракат қилади. Муҳими шундаки, Навоийнинг шоҳлар ҳақидаги фикрлари фақат айрим байтлардагина эмас, балки баъзан бир неча байтда ифодаланади. Ҳатто, айрим ғазаллар тўғридан-тўғри шоирнинг шоҳлар ҳақидаги характеристикаси билан бошланади ва ғазалдаги байтларнинг асосий кўпчилигида адолат масаласига доир фикр юритилади. Умуман, бу, шоир илк ижодидаёқ адолатли шоҳ масаласига асосий масалалардан бири сифатида қарай бошлаганлигини кўрсатади.

Навоий шоҳларнинг адолатсизлиги, зolimлигини тасвирлашда турли хил усулларни қўллайди. У баъзи ўринларда ўз мақсадини ёрдан шикоят қилиш, унинг адолатсизлигини тасвирлаш орқали ифодаласа, бошқа бир ўринда тўғридан-тўғри баён қилади ва баъзи ўринларда фикрни имо-ишора йўли билан символик равишда баён қилса, иккинчи бир ўринда параллелизм приёминини қўллайди. Бироқ ҳар қандай пайтда ҳам авторнинг асл мақсади ўқувчига тездан етиб боради. Лекин шуниси характерлики, автор ўз фикри қайси шоҳга нисбатан айтилганлигига кўпинча ишора қилмайди (бу ўша вақтда мумкин ҳам эмас эди), балки умумий равишда фикр юритади, яъни гап ўз эгасини топади қабилида иш тутади.

Бошима шуълаи ҳижрон туташқандин эмас оғаҳ,
Висол авжи уза бошиға олтун тсж қўйган шаҳ.

Биравким, бир пари девонавор этгай анга қуллуқ,
Не билгай ҳолин онингим, пари девона этмиш, ваҳ.

Бало чоҳи гирифтори ҳалокин, ваҳ, қачон билсун,
Сиёсатгоҳида тутқунларига улки қозгай чаҳ.

Не воқиф васл мисри ичра манзил айлаган шоҳе
Гадодинким, анга вайронан ҳижрон ўлди манзилгаҳ...¹³⁷

¹³⁷ 564, 127а-в.

Бу байтларнинг энг муҳим хусусияти шундаки, автор буларда ҳаётий мушоҳада асосида чиқарган хулосаларини умумий фалсафий тезислар сифатида баён қилади. Навоий бошқа бир ғазалини ҳам худди шундай характерда бошлайди. Шеърнинг хулосаси ҳам шоирнинг ана шу масалага донр мақсади, мурожаати билан тугайди:

Фориғу озода билмас мубталолардин хабар,
Шоҳ кўнглида қачон бўлгай ғадолардин хабар.

Тут Навоий ҳолидин гоҳи хабарким, айб эмас,
Ғар навозиш аҳли тутса бенаволардин хабар¹³⁸.

Навоий, албатта, шоҳлик тузумига қарши эмас эди. У адолат асосига қурилган (бундай бўлиши мумкин эмас) монархия тарафдори эди. У адолатли шоҳни орзу қилар эди. Шундай шоҳ бўлган тақдирда мамлакат обод, халқ турмуши фаровон бўлади деб ўйлар эди. Бироқ у феодализм шароитида, ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик мавжуд бўлган бир пайтда адолат ўрнатишни орзу қилди. Навоий адолатли, маърифатли шоҳни орзу қилди. Унинг идеали ҳаётий ҳақиқат билан тўқнашиб турди. Бу эса шоирда норозиликни юзага келтирди. У эпик асарларида ўз идеали — одил шоҳ образини яратибгина қолмай, ўз давридаги шоҳлардан норозилигини ҳам ифодалайди. Ҳатто, айрим ўринларда зolim шеҳларни қаттиқ танқид қилишга (албатта, умумий ҳолда) ҳам журъат қилди. Шоирнинг зolim шоҳлар ҳақидаги заҳархандалари унинг илк ғазалларида ҳам анчагина ўрин тутади. У адолатсиз, зolim шоҳлар ҳақидаги ўз мулоҳазаси, уларга бўлган муносабатини кўпинча ишқий шеърлар таркибида параллелизм приёми воситасида, тасвирланаётган воқеа-ҳодисага нисбатан ўхшатиш формасида баён қилади:

Кишвари ишқ ичра зolim шаҳдур ул султони ҳусн,
Қим кўнгуллар мулкидин жон нақдини олур хирож¹³⁹.

Кўнглум олди ишқу итти ақлу, сабру дин, бу дам
Ул бузуғ мулк ичра зolim шаҳга истиқлолду¹⁴⁰.

Навоий фақат шоҳларнинг зolimлигини фош қилиш билан чегараланмайди. У ана шу зolimларни адолатга ташвиқ ҳам қилади. Бу мақсадни у баъзан очиқ, баъзан эса турли имо-ишоралар воситасида амалга оширади. Масалан, у шоҳларнинг тақдирини ёниб турган шам мисолида шундай тасвирлайди:

¹³⁸ 564, 496-в.

¹³⁹ 564, 366-в.

¹⁴⁰ 564, 486-в.

Бу шабистон ичра келди фарқиға тийг узра тийг,
Боши узра чунки қўйди тожн зар шоҳона шамъ¹⁴¹.

Бу шоир яшаган феодализм шароити учун характерли ҳодиса эди. Чунки доимий тож-тахт курашлари оқибатида деярли аксар шоҳларнинг тақдири фожиали равишда тугаг эди. Шоир ана шу реал ҳодисани символик равишда усталлик билан тасвирлаган.

Автор қуйидаги байтда шоҳга тўғридан-тўғри мурожаат қилиб, уни адолатга ундайди:

Тажаммул рахтидин, эй шаҳ, гадоға қилма истиғно,
Чу боғлар рахт бу дайри фанодин гар гадо, гар шаҳ¹⁴².

Умуман, Навоийнинг илк лирикасида унинг лирик қаҳрамони адолат ҳақида анча кенг фикр юритади. Бу Навоийнинг одил шоҳ ҳақидаги идеали унинг илк ижодидаёқ маълум даражада шаклланиб етганлигидан далолат қилади.

Лирик қаҳрамон — шоир ҳаёлини банд қилган масалалар анча кенг ва хилма-хилдир. У қатор сиёсий, фалсафий ва ижтимоий масалаларга ҳам озми-кўпми тўхтаб ўтади. Навоий газаллари орасида шундай байтлар мавжудки, уларнинг ҳар бирида маълум бир ижтимоий-фалсафий фикр ўртага ташланади. Ана шулардан баъзиларини кўриб ўтайлик:

Бил, Навоийки, талаб бирла топилмас мақсуд,
Лек тобқанда доғи бор эди албатта талаб¹⁴³.

Навоий шу бир байтда анча чуқур ва объектив бўлган фалсафий фикрни баён қилади:

Биринчидан, фақат талаб, истакнинг ўзи билангина кўзлаган мақсадга эришиб бўлмайди. Демак, мақсадга эришиш учун интилиш, курашиш керак (гарчи шоир кейинги фикрни очиқ айтмаса-да, мисранинг мазмунидан шу хулоса чиқади).

Иккинчидан, инсоннинг талаби чексиздир. Киши, бир талаби қондирилгач, ундан юқорироғига интилади. Бу табиий қонуниятдир.

Навоий эстетиканинг муҳим масалаларидан бири бўлган форма ва мазмун масаласида ҳам ўзининг тўғри фикрини беради. Унинг қуйидаги байти сўз, поэзия ҳақида айтилган бўлса-да, бу фикр, умуман, форма билан мазмун ва бунда мазмуннинг етакчилик роли масаласи билан боғлиқ, ана шу масаланинг бир қисмидир:

Қил, Навоий, сўз аро маъни қасд,
Истама, уйлаки, суратбин лафз¹⁴⁴.

¹⁴¹ 564, 68а-в.

¹⁴² 564, 124а-в.

¹⁴³ 564, 32а-в.

¹⁴⁴ 564, 66а-в.

Лирик қаҳрамон — шоир ахлоқий-дидактик масалалар устида ҳам мулоҳаза юритади, ўзининг кўпгина байтларида ана шу масаланинг баъзи бир томонлари ҳақида тўхталади.

Шоир кишининг энг юксак фазилатларидан бири — камтарлик, хоксорлик деб билади. Кишиларни (ўз-ўзига мурожаат қилиш орқали) камтар бўлишга, мағрурланмасликка ундайди. У мағрур инсонларни шайтон («мардуд») деб билади.

Эй Навоий, ўзини мақбул истасанг, туфроқ бўл.
Ким эрду мардуд, улким бошида пиндори бор¹⁴⁵.

Шоир бойлик орттириб, халққа заррача фойда етказмаган хасис, зикна кишиларни ҳам қаттиқ қоралайди. Бундай кишиларга ўз молу дунёси билан ер қаърига чўкиб кетган афсонавий бой Қорун воқеасини эслатиб, уларнинг фаолиятини қоралайди.

Молдин умрупга осойиш агар етмас, не суд.
Нух умрин ҳосил этсанг, ганжи қорун қозғониб¹⁴⁶.

Умуман, Навоийнинг илк лирикасида лирик қаҳрамон мутафаккир сифатида ҳаётнинг турли масалалари (фалсафий-сиёсий, ахлоқий-ижтимоий) устида фикр юритади. Ҳар бир масалага ўзининг субъектив муносабатини билдиради. Бундай характердаги шеърларда шоирнинг шахси ҳаммадан кўра тўлароқ акс этган.

Хуллас, Навоий илк ижоди билан, энг аввало, ўз даврининг гуманисти сифатида кўзга ташланади. Унинг шеърларидаги барча гоёвий мотивлар унинг гуманизмига бориб қадалади ва унга бўйсунди. Чунки Навоий ўзини қизиқтирган ҳар бир масалага ўзининг гуманистик позициясида туриб ёндашган ва ҳар бир масалани шу нуқтаи назардан баҳолаган. Шунинг учун ҳам Навоийнинг илк лирикаси ўзининг ана шу хусусияти билан уйғониш лаври адабиётининг буюк титанлари ижодига яқин туради.

¹⁴⁵ 564, 446-в.

¹⁴⁶ 564, 262-в.

НАВОИЙ ИЛҚ ЛИРИКАСИНING БАЪЗИ БИР ПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбек классик лирикаси Навоий ижодида камолот босқичига кўтарилди. Шунинг учун ҳам унинг барча фазилатлари Навоий лирикасида ўз аксини топган. Бироқ Навоий ўзига қадар яратилган барча бадий восита ҳамда усуллар арсеналини эгаллаб, ўзлаштирибгина қолмади. Балки у новатор шоир сифатида ўзига қадар мавжуд бўлган ҳар бир поэтик деталга танқидий ёндашди, уларнинг айримларини янада ривожлантириб, имконият доирасини кенгайтди, шунингдек, ўзи ҳам хилма-хил адабий приёмларни вужудга келтирдик, бу унинг лирикасига абадий ва ҳаққоний шухрат тамғасини босди.

Навоий лирикаси учун хос бўлган энг муҳим хусусиятларнинг кўпчилиги унинг илк ижодидаёқ ниш ура бошлаган, ҳатто баъзилари шаклланиб ҳам етган. Буни Навоийнинг илк лирикасидаги баъзи бир бадий приёмлар ва воситалар ми-солида аниқ кўришимиз мумкин.

Биз Навоий илк лирикасининг муҳим хусусиятларидан айримларини бундан олдинги бобда ҳам кўриб ўтган эдик. Улар ҳақида муфассал тўхталмасакда, эслатиб ўтишни зарур деб ҳисоблаймиз. Навоий илк лирикасининг ана шу энг муҳим хусусиятларидан бири — унинг сюжетлилигидир. Бу хусусият Навоийнинг илк ижодида вужудга келган бўлиб, унинг шеърларини ўз салафлари лирикасидан фарқ қиладиган ва ҳатто устун қўядиган фазилатлардан биридир. Бу хил шеърларнинг энг муҳим хусусияти шундаки, ҳар бир ғазал яхлит бир организм бўлиб, унинг байтлари бир-бири билан мантиқан боғланади. Натижада ғазалда изчил йўналишга эга бўлган сюжет (сюжет кенг маънода) ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам Навоийнинг ана шу типдаги кўпчилик ғазаллари бирор ҳаётий лавҳани ўзида акс эттирган тасвирий санъат асарларини эслатади. Бу автордаги фикр ва ижодий фантазиянинг яхлит ва изчиллигидан далолат қилади. Бунинг

учун қуйидаги матлалар билан бошланувчи икки газални эслашнинг узи кифоя:

Кеча келгүмдур дебон ул шўхи бадхў келмади,
Кўзларимга кеча тснг отгунча уйқу келмади...¹
Ҳаво хуш эрдию оллимда бир қадаҳ маи ноб,
Ичар эдим вале гамдин қадаҳ — қадаҳ хуноб...²

Навоий илк лирикаси учун энг характерли бўлган приёмлардан бири тадриж приёмидир. Бунда газалнинг асосига битта образ қўйилади (образ кенг маънода) ва шу образ газалнинг бошидан охирига қадар тадрижий равишда очила боради, яъни газалдаги ҳар бир байт ўзидан олдинги байтда ифодаланган фикрни давом эттиради, ривожлантиради. Умуман, бир бутун газалда битта образ атрофида гап боради. Унинг турли хусусиятлари изчиллик билан очила боради. Шу асосда лирик қаҳрамоннинг ана шу образ — воқеага бўлган муносабати, унинг ички кечинмалари очиб берилади. Масалан, қуйидаги газалда гап фақат маъшуканинг рўмоли устида боради. Газалнинг бошидан охирига қадар ана шу рўмолнинг хусусиятлари тасвирланади. Шу асосда лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари — унинг ёрига нисбатан оташин муҳаббати, садоқати ва унга бўлган интилиши очила боради:

Ёғлигин, эйким, тикарсен, игна мужгонимни қил,
Нақш этарда тери энинг риштаи жонимни қил.

Истасанг торин қизил ёхуд қаро қилмоққа ранг,
Кўз қаросин ҳал қилиб, кўздин оқар қонимни қил.

Гар десанг ҳар ён қизил гуллар қилай нусхат анго,
Кўксум очиб, тоза қонлиғ доғи ҳижронимни қил.

Гунчалар гул ёнида тикмак тахайюл айласанг,
Анга нусхат кўнгул отлиғ зори ҳайронимни қил.

Гар десанг ҳар ён пари шакли намудор айлайин,
Ваҳ, не навъ айтай вале манзур жононимни қил.

Қилсанг ул ёғлиғ аро бир шеър ҳам ёзмоқ ҳавас,
Онда бир ён нақш бу назми паришонимни қил.

¹ 564, 1296—130а-в.

² 564, 21б—22а-в. Бу газал устида филология фанлари кандидати М. Шайхзода «Алишер Навоий лирикасининг баъзн бир поэтик усуллари ҳақида («Ғароибус-сиғар» девони бўйича)» номли мақоласида батафсил фикр юритган. Шунинг учун биз бу шеър устида тўхталмаймиз ва фақат умуман Навоий лирикасининг энг нодир намуналаридан бири бўлган ана шу газал шоирнинг илк ижодига мансуб эканлигини таъкидлаш билан киёфоланамиз. Қаранг: «Ўзбек адабиёти масалалари» (адабий-танқидий мақолалар), Тошкент, Ўзадабийнашр, 1959.

Эй Навоӣ, кимки бу егилғни тикса ёр учун.
Музд жоним жавҳарию нақди имонимни қил³.

Қўриниб турибдики, шеърнинг бутун структураси ягона бир образ асосига қурпнган. Тасвир объекти ҳисобланган образ (ёғлиғ — рўмол)нинг хусусиятлари байтма-байт таъвирланиб, шунга параллел равишда лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари ҳам очила боради. Ҳазалнинг бошидаги умумий образ (рўмол)нинг хусусиятлари бирин-кетин очила бориб, хулоса ясалади. Шу билан бирга, лирик қаҳрамоннинг кечинмалари ҳам тўлиқ очилиб, хулосаланади. Шу ғазалнинг умумий мазмуни қуйидаги уч босқичда намоён бўлади:

1. Тезис: ёр учун рўмол тикиш лозим.

2. Тикиладиган рўмолнинг хусусиятлари ва унга зарур бўлган материаллар.

3. Хулоса: ана шу рўмолни тиккан кишини тақдирлаш. Шу босқичда лирик қаҳрамоннинг кечинмалари кульминацион нуқтага чиқади ва ҳал бўлади — у рўмол тиккан одамга ўз жони ва имонини иш ҳақи эвазига ҳадя қилмоқчи. Умуман, бу (ва шу сингари) ғазалда тасвир объекти (рўмол) битта бўлиб, ана шу объект (тўғрироғи, тасвирий элементлар)нинг натижаси бўлмиш лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари ҳам тадрижий равишда очила боради.

Қуйидаги ғазалда эса бошдан-охиригача маъшуқанинг бетоблиги устида ган боради. Бетоб ётган маъшуқанинг ҳолати — кайфияти тасвирланиб, шу асосда лирик қаҳрамоннинг юрак тепиши, кечинмалари очила боради:

Заъфлиқдур дедилар ул бути маҳсиймонни,
Жон фидою тан анга садқа, кўнгул қурбонни.
Улки жонимдурур ул, бўлса бу янғлиғ ранжур,
Қайда бўлғай мени бедилға ҳаёт имкони?!
Кўзидек ҳуллан гулранг уза ётмиш бемор,
Е эрур даврида қатл айлаган элнинг қони.
Дўстлар, олдида отимни тута олмасангиз,
Нақди жонимни бошига эвурунг пинҳонни.
Барги гул узра дегай шахд ёпушмиш кўрган,
Буки тутмишдур учуқ ул лаби шаккархонни.
Садақа чунки балоларни рад айлар, ё раб,
Жон анга садқа қилай, манга бағишла они.
Эй Навоӣ, ёна дам урмаки, ул ой дер эмиш.
Ким кеча уйқуға қўймас мени ит афғонни⁴.

Бу ғазалда тасвир бир текисда бормайди, балки автор ички ерда (IV, VI байтларда) лирик чекиниш ясайди. Бу, албатта, лирик қаҳрамоннинг кайфияти (ёрининг бетоблиги-

³ 564, 996—100а-в.

⁴ 564, 1366-в.

ни эшитган ошиқ ташвишланади, ҳаяжонланади ва қалби нотекис тепади), ички кечинмаларининг ифодасидир.

Навоийнинг илк лирикасида биз кўрган ана шу хусусиятга жуда яқин турган, бироқ специфик хусусиятга эга бўлган яна бир усулни кўрамыз. Бу усулнинг характерли томони шундаки, автор лирик қаҳрамон кайфияти, кечинмаларини тасвирлашда асосий восита сифатида ранглардан фойдаланади. Битта газалда бошдан-охирига қадар тасвир фақат битта ранг билан боғланган ҳолда боради. Газалдаги бутун тасвирий элементлар бир хил тусда (рангда) намоён бўлади. Бошқача қилиб айтганда, шоир бутун борлиққа рангли ойна орқали боқади, шунинг учун ҳам унинг қаршисида турган барча нарсалар унинг назарида бир хил тусда (ойнанинг рангида) намоён бўлади. Бу, албатта, лирик қаҳрамон кечинмаларини очишнинг бир усули бўлиб, пейзаж лирикасининг ўзига хос оригинал кўринишидир⁵. Чунки газалдаги тасвирий элементлар қандай рангда бўлса, бу, символик равишда, лирик қаҳрамоннинг ўша пайтдаги кайфияти, кечинмалари қандай ҳолатда эканлигини билдиради. Буни бирикки газал мисолида кўриб ўтайлик:

Оташин гул баргидин хилъатки жононимдадур,
Хилъат эрмас, ул бир ўтдурким, менинг жононимдадур.

Оташин лаъледурурким, онда музмар бўлди жон,
Оташин гул баргидин хилъатки жононимдадур.

Жон қуши хунобидин тутмиш малоҳат нахли ранг,
Ё либоси лолағун сарви хиромонимдадур.

Васл шони куймаган парвона шояд қолмагай,
Бу шафақгун ҳуллаким шамъи шабистонимдадур.

Тутмасун гул сўхбатидин сарв ўзини кўп сарфароз,
Эй сабоким, ул тўни гулгун менинг ёнимдадур.

Соқнё, гулранг май солиб, кетур наймонаким,
Зухд бийимдин ҳалал ишқ ичра паймонимдадур.

Эй Навоий, истама жон бўлбулин ҳар гулдаким,
Ул тўни гулгун, лаби гулбарги хандонимдадур⁶.

Бу газалда барча тасвирий элементлар шоирнинг кўзига қизил бўлиб кўринади. Натижада лирик қаҳрамоннинг кайфияти, ички кечинмалари ҳам шу асосда намоён бўлади: лирик қаҳрамон қалби ишқ ўтида ёниб, алангаланиб турган оташин бир ошиқ сифатида гавдаланади. Зотан, авторнинг

⁵ Бу приёمنى биз «ранглар символизацияси» деб аташни муносиб топдик—**Е. И.**

⁶ 564, 45а-в.

қизил рангга мурожаат қилишидан мақсади ҳам ўз лирик қаҳрамонининг айрим бир ҳолатини — ишқи тугёнга келиб, қалби чўғдек қизиган пайтини тасвирлашдир. Шунинг учун ҳам машуқа қизил тўнда намоён бўлади. Буни кўрган ошиқнинг ёрга бўлган муҳаббати янада зўраяди, қалбидаги муҳаббат чўғлари аланга олади. Бунинг иситмаси бутун баданини чулғаб олади — унинг кўзларига «қон тўлади». Натижада унинг кўзига бутун олам қип-қизил бўлиб кўринади.

Қуйидаги ғазалда эса гап «савсани» ранг атрофида болади ва лирик қаҳрамоннинг кайфияти, кечинмалари шунга мос ҳолда намоён бўлади:

Савсани тўн бирла ул қад савсани озод эрур,
Е бинавша баргидин зеб айлаган шамшод эрур.

Қозғоли ғам бестун тоғин Навоий илкида,
Ваҳки, савсан барги эрмас, тешан Фарҳод эрур⁷.

Шунингдек, Навоий илк лирикасида қора (лирик қаҳрамон мотамли ҳолатда), сариқ (лирик қаҳрамон ҳазин, эзилган) ва бошқа рангларга доир ғазаллар ҳам мавжудки, булар Навоий лирикасида тасодифий ҳодиса бўлмай, балки бир система ҳолида эканлигидан далолат қилади. Навоий фақат лирик асарларидагина эмас, балки эпик асари «Хамса»да ҳам характер яратишда ранглардан фойдаланади. «Саъбаи сайёр» достонидаги етти мусофирнинг ҳикояси етти хил рангдаги етти қасрда баён қилинади ва ҳар бир қасрнинг ранги, символик равишда, баён қилинажак воқеанинг мазмуни, гоёвий йўналишидан дарак беради. Демак, Навоийда ранглардан фойдаланиш усули тадриж приёмига яқин бўлган бир усул бўлиб, авторнинг ўз гоёвий муддаосини символик йўлда изҳор қилиш ҳамда лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолати, ички кечинмаларини очиб бериш воситаларидан, тўғрироғи, усулларидан биридир.

Навоийнинг илк лирикасида энг кўп учрайдиган приёملардан бири параллелизмдир. Бу приёмнинг хусусияти шундаки, автор уни фақат алоҳида-алоҳида байтлардагина қўллайди. Бу усулнинг асосида тасвир этилаётган воқеа-ҳодисаларнинг шаклан ёки мазмунан, ёхуд функция жиҳатидан ўхшашликлари ётади. Бироқ ҳар икки мисра ҳам ўз-ўзича мустақил бўлиб, уларни бир-бирига яқинлаштириб, бир-бири билан боғлаб турадиган ип бу мисраларда тасвир этилаётган ҳодисаларнинг мазмун ёки шаклий ўхшашлиги, яқинлигидир. Масалан:

⁷ 564, 47-в.

Миръоти ҳуснунг тийрадур бу оҳи дард олул аро,
Равшанилиги мумкин эмас, чун шамъ қолди дуд аро⁸.

Шоирнинг асосий мақсади биринчи мисрада: лирик қаҳрамон ўз маъшуқасининг кўйида шунчалик дард билан оҳ гортганки, натижада оҳининг тутини маъшуқасининг юзини тўсиб, хиралаштириб (лирик қаҳрамоннинг назаридан) қўйган. Бу, албатта, бир оз мавҳумроқ тасвир. Бироқ автор унга ёнма-ён қилиб (ўхшатиш орқали) иккинчи мисрани — шамнинг тутун орасида қолиб хиралашини келтиради. Натижада тасвир этилаётган воқеа-ҳодиса ёки фикрни реал тасаввур қилиш имконияти туғилади. Кўйидаги мисолларда ҳам ана шу ҳолни кўриш мумкин:

Гар Навонининг куюк бағрида қондур, не ажаб,
Хомсўз ўлур ёлин узра тушуб куйган кабоб⁹.

Зулфида зор кўнгул ранжи не тонг,
Хастага кўпроқ ўлур кеча тааб¹⁰.

Шуни айтиш керакки, ғазаллардаги параллелизмлар шоир ижодини ҳаётга анча яқинлаштиради ва авторнинг ҳаёт ҳодисаларини синчиклаб ўрганиши, унинг ҳаётий мушоҳадаси қандай даражада эканлигини намоён қилади.

Навоий илк лирикасида лирик қаҳрамоннинг ички кечинмаларини очишда тазод (қарама-қарши қўйиш) санъатидан ҳам усталик билан фойдаланган. Бу санъат Навоий лирикасида лирик қаҳрамон характерини очиш усулларида бири сифатида намоён бўлади. Бироқ бу формал бир усул — приёмгина бўлиб қолмай, шоирнинг мақсади, ғояси, лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари билан узвий боғланган бадий элементлардан биридир. Бу приёмнинг моҳияти шундан иборатки, автор бир-бирига мутлақо зид бўлган тушунчаларни қарама-қарши қўйиш орқали кўзлаган мақсадига эришади.

Навоий бу приёмдан қандай мақсадларда фойдаланганлигини мисолларда кўрайлик:

Оразидек ойдин эрканда гар этти эҳтиёт,
Рўзгоримдек ҳам ўлғонда қоронғу келмадн.

Ул париваш ҳажридинким йиғладим девонавор,
Қимса бормуким, анга кўрганда кулгу келмади¹¹.

Бу байтларда «ойдин» ва «қоронғу», «йиғладим» ва «кулгу» сўзлари қарама-қарши тушунчаларни ифодалайди. Бу-

⁸ 564, 9а-в.

⁹ 564, 21а-в.

¹⁰ 564, 31б-в.

¹¹ 564, 1296-в.

ларни енма-ен қупиш орқали автор шеърда қарама-қарши канфиятни вужудга келтирган ва лирик қаҳрамоннинг ана шу пайтдаги кечинмаларини очиб берган: маъшуқа ошиғига кечаси келишга ваъда беради. Ошиқ уни интизорлик билан кутади. Тонг отади, бироқ ошиқнинг қалби, фикри эса қоронгу. У ўз маъшуқасини кўришга инҳоятда интизор, бироқ, ундан на кечаси, на кундузи хабар бор. У турли мулоҳазаларга боради. Чидамай йиғлайди, бироқ унинг ҳолига бошқалар кулади. Шундай қилиб, лирик қаҳрамон — ошиқнинг интилишлари билан ҳақиқий воқеалар бир-бирига зид. Қуйидаги байтда ҳам ана шундай ҳолни кўрамиз:

Тонгга солма ваъдан васлингни боре бу кеча,
Ким мени ўлтургуси тонг интизори бу кеча¹².

Маъшуқа ўз васлини эртага ваъда қилмоқда. Ошиқнинг эса иштиёқи зўр, у шу кечаси учрашишни илтимос қилади. Улар орасида вақт масаласида зиддият, келиша олмовчилик мавжуд. Яъни ошиқнинг интилиши, хоҳиши билан мавжуд имконият орасида зиддият бор. Бу эса байтда бир-бирига зид тушунчаларни ифода қилувчи «тонг» ва «кеча» сўзларини қарама-қарши қўйиш орқали ифодаланган. Мана бу байт эса тазод санъатининг порлоқ намунаси ҳисобланади:

Айшу ишрат жомидин бўлсун юзи гул-гул валек
Қўнглига ғам гулбинидин хор-хоре бўлмасун¹³.

Шоирнинг маҳорати қуйида жуда очиқ намоён бўлади:

Чоклик жон қолур ўту сув аро,
Чун май олуда бўлур ул икки лаб¹⁴.

Шоир бу байтда икки мақсадни амалга оширган: маъшуқанинг лаби қип-қизил чўққа, у ичаётган май эса ўт устига қуйилаётган сувга ўхшатилади; ўт билан сув бир-бирига зиддир. Буларни бир-бирига қўшиш, тўғрироғи, алоқага киритиш эса — тазод санъатидир. Шунинг натижасида лирик қаҳрамон — ошиқ ҳам қарама-қарши кайфиятга тушади: у гоҳ ўтдай қизишади, гоҳ ўзидан кетиб, беҳуд бўлади. Унинг ўз тили билан айтганда, жони «ўт билан сув орасида» бўлади. Демак, Навоий тазод санъатидан лирик қаҳрамоннинг қарама-қарши кайфияти, ички кечинмаларини тасвирлашда бир усул сифатида фойдаланган. Навоий илк лирикасида бу санъатнинг имкониятларини анча кенгайтиради. У ижтимоий-сиёсий мазмунга эга бўлган тушунчаларни бир-бирига қа-

¹² 564, 119а-в.

¹³ 564, 113б-в.

¹⁴ 564, 122а-в.

рама-қарши қўйиш орқали ўз даврининг зиддиятларини ҳам акс эттиришга катта эътибор беради. Қўйидаги байтларда буни яққол кўришимиз мумкин:

Дониш аҳли китфасида келтурур подонин чарх,
Фикри йўқким, рост келмас бу анинг мезонида¹⁵.

Бу байтда «дониш аҳли» ва «нодон» сўзлари зид маънони ифодалайди. Булар воситасида автор ўз даврининг муҳим хусусиятини — билимдон кишиларнинг хору зор, нодонларнинг эса азизлигини акс эттиради. Аслида эса, аксинча бўлиши керак эди. Бу ҳол даврнинг тескарчилиги, ундаги воқеа-ҳодисаларнинг юсак инсоний қонун-қоидаларга зид эканлигини кўрсатади. Навоий, ҳатто, шоҳ билан гадони бири-бирига қарама-қарши қўйишга ҳам журъат қилади:

Не воқиф васл мисри нчра манзил айлаган шоҳе
Гадодинким, анга вайронан ҳижрон ўлди манзилгоҳ¹⁶.

Бунда «васл» — «ҳижрон», «шоҳ» — «гадо» сўзлари (тушунчалари) тазод ҳосил қилган. Шуниси муҳимки, Навоий ёшлигиданоқ ўз давридаги социал тенгсизликни кўра олган. Бироқ у ана шу зиддиятларнинг туб моҳияти ва уларни бартараф қилиш йўллари кўрмади ва ўша тарихий шаронда кўра олмас ҳам эди. Ҳар ҳолда, ўз даврининг зиддиятларини лирик шеърларда кўрсатишга интилишининг ўзи ҳам унинг буюк жасорати ва хизмати ҳисобланади.

Демак, Навоий илк лирикасида тазод санъатидан новатор шоир сифатида маҳорат билан фойдалана олган, унинг имконият доирасини анча кенгайтирган.

Классик лириканинг энг характерли, энг кўп қўлланиладиган бадний тасвир воситаларидан бири **ташбиҳ** (ўхшатиш) санъатидир. Бу автор мақсадини ифодалашдаги чексиз имкониятлари билан бошқа поэтик санъатлардан фарқ қилади. Ташбиҳ формал санъат эмас, балки уёзувчининг ғоявий мақсади билан маҳкам боғланган ҳодисадир. Ёзувчининг ҳаётдаги воқеа ва предметларга нисбатан муносабати, улар орасидаги боғланиш ва алоқаларни сезиб олиши унинг ташбиҳларида яққол кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам ташбиҳ санъатини авторнинг ғоявий позицияси ҳамда тафаккури билан боғлиқ ҳодиса сифатида баҳоламоқ керак.

Навоий илк лирикасида ташбиҳ санъатини ишлатишда ҳам маҳоратини намойиш қилади. Навоийнинг ташбиҳлари ўзининг мундарижаси билангина эмас, шунингдек, поэтик

¹⁵ 564. 316-в.

¹⁶ 564. 127а-в.

етуклиги ҳамда хилма-хил формаси билан ҳам кишини ҳайратга солади.

Навойи ташбиҳларининг энг муҳим хусусияти уларнинг реалистик характерда бўлишидир. Навойи аксар ўринда, лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолати ёки кечинмаларини тасвирлар экан, бу мавҳум ҳолатни ҳаётдаги бирор реалистик вазоға ёки предметга ўхшатади. Натижада байтнинг мазмуни конкрет тусга киради:

Югурур ҳар кипригимга ортилиб бир қатра ёш,
Шўх ёшлардекки, ўйнарлар чубуқ маркаб қилиб¹⁷.

Автор ошиқнинг жиққа ёшга тўлган кўзини тасвирлаб, унинг киприklarини дарахтнинг новдасига, киприklar устидаги ёш дончаларини (томчиларини) эса новдадан от қилиб миниб юрган ёш болаларга ўхшатган. Нақадар ҳаётий ва оригинал ўхшатиш!

Шоир қуйидаги байтда ёр ҳажрида лахта-лахта бўлган юрак парчаларининг кўз ёши билан аралашиб оқиб кетишини (мавҳум манзара) куз пайтидаги қизғиш барглр билан тўлиб оқаётган ариқ сувига ўхшатади (конкрет манзара):

Сувгаким тушмиш қизорғон барглр, кўрган киши
Кўз ёшим ичра бағир парголаси айлар гўмон¹⁸.

Навойи кўпинча ташбиҳ яратиш учун ўз даврининг урф-одатлари, характерли воқеа-ҳодисаларини танлаб олади, улардан ўрни билан фойдаланади, шуининг учун ҳам унинг ташбиҳлари сунъийлик ва тасодифийликдан узоқ. Навойининг ана шундай байтларини диққат билан ўрганиб чиқиш шоир яшаган даврнинг хусусиятлари, халқнинг урф-одатларини анча тўлиқ тасаввур қилишга имкон беради. Ана шундай байтлардан баъзиларини кўриб ўтайлик:

Орзуи васлдин ранжур эрур мунгуг кўнгул,
Қут учун тазвир ила бемор бўлгондек гадо¹⁹.

Шоир ёр васлига етишиш орзусида азоб тортиб, хаста бўлган кўнглини емиш топиш ниятида ўзини жўрттага касалликка солган гадоёйга ўхшатмоқда.

Яна:

Кўйига киргач мени мунгуг, ҳужум этти рақиб,
Ўйлаким, итлар гадо кўрганда гавго қилдилар²⁰.

¹⁷ 564, 26а-в.

¹⁸ 564, 92а-в.

¹⁹ 564, 19а-в.

²⁰ 564, 46а-в.

Шоир ўз рақиблари томонидан қаршиликка учраган ошиқни итлар ҳужумига дучор бўлган гадога ўхшатади. Муҳими шундаки, бу ўхшатишда лирик қаҳрамоннинг ўз рақибларига муносабати ҳам очиб берилган (у рақибларини итга ўхшатади). Умуман, Навоийнинг ташбиҳлари орасида гадо образи жуда ҳам кўп учрайди. Бу шоирнинг ўз давридаги ҳаёг билан яқиндан боғланганлигидан, унинг етакчи хусусиятларини пайқаб олганлигидан дарак беради.

Навоийнинг қуйидаги байтида эса замонасининг бошқа бир томони акс этган:

Жонда ўз доғин кўруб, ошиқлигимни онглади,
Ул кишидекким, тониғай уз қулин белгу кўруб²¹.

Бу байтдан Навоий яшаган даврда қулчилик қолдиқлари мавжудлиги ва қул эгалари ўз қулларига маълум бир белги қилиб қўйганлиги маълум бўлади.

Умуман, Навоий ташбиҳлари орасида реалистик характердаги элементлар жуда кўп бўлиб, булар шоир лирикасининг маърифий аҳамиятини оширади. Навоийнинг илк лирикасидаги ташбиҳлар ўз хусусиятларига кўра бир неча гурпага бўлинади:

1. **Оддий ташбиҳ.** Бир предмет ёки воқеа-ҳодиса бошқа предмет ёки воқеага ўхшатиш тақдирда, уларнинг маълум бир ўхшаш томонигина ҳисобга олинади.

2. **Ташбиҳи том** (тўлиқ ўхшатиш) — бир нарсани иккинчи бир нарсага ҳар томонлама ўхшатиш:

Занбурининг эви киби кўнглум тешук-тешук,
Лаънинг хаёли ҳар тешук ичинда бол экан²².

Шоир қалбини ари уясига ўхшатган. Булар орасида қуйидагича ўхшашлик мавжуд: ишқ ошиқнинг қалбини тешиктешиқ қилиб, ўзига уя қурган. Гарчи арининг ниш уриши аччиқ (ишқ азоблари) бўлса-да, бироқ унинг боли — висол кунлари (бу ерда ёрнинг лаби) ниҳоятда ширин. Демак, ари — ишқ, ари уяси — шоирнинг юраги, арининг боли — ёрнинг лаби (умуман, висол). Қўриниб турибдики, шоир бир предметни иккинчисига ўхшатаётганда уларнинг жуда кўп ўхшаш томонларини ҳисобга олган. Шунинг учун ҳам бу тўлиқ ўхшатиш ҳисобланади.

3. **Мусалсал** (қаторлама) **ташбиҳ:**

Ҳар гулки очибдур май ул орази дилжўда,
Гулларму экин суда, гул аксиму кўзгуда?!

²¹ 564, 265-в.

²² 564, 1116-в.

Кўзгуда юзинг акси гар яхши назар қилсанг,
Ер, уйла байниҳким, кун акси тушар суда²³.

Автор биринчи байтда ёрнинг май ичиб қизарган юзини сув ичидаги гулларга ҳамда гулнинг кўзгудаги аксига ўхшатади. Кейинги байтда эса ёр юзининг кўзгуда кўринишини қуёшнинг тиниқ сувга тушган аксига ўхшатади. Демак, ёрнинг юзини кетма-кет тобора кучлироқ ўхшатиб борган. Бу эса классик поэтикада мусалсал ташбиҳ деб аталади. Алишер Навоийнинг илк лирикасида ташбиҳнинг бошқа турлари ҳам (ташбиҳи киноя, маршрут, маржу, муздавиж, сариҳ) учрайди.

Игроқ — ўта кетган муболаға санъати:

Не тушки, ҳажр батосини кўрарда сескасам,
Ўкулдамок била қўшнини уйғотур юрагим²⁴.

Ухлаб ётган ошиқ юрак уришининг қўшнини уйғотиши ҳақиқатда бўлиши мумкин бўлмаган ҳодисадир. Бу ерда лирик қаҳрамоннинг ҳолати—руҳиясини бўрттириб кўрсатиш мақсадида игроқ санъати ишлатилган.

Тажоҳул-ул-ориф — шоир бирор нарсани билади, бироқ ўзини билмасликка солиб савол беради ва шу саволнинг ўзи бирор фикрнинг тасдиқидир:

Май бирла юзунг тим-тим ахмарму экин, оё,
Е шуъла аро бир-бир ахкарму экан, оё?

Ҳар сори қулоғингда гавҳарму экин ёхуд
Ҳар жонибда ойнинг ахтарму экин, оё?

Рухсоринг уза хўйдин юз қатраки кўргуздунг,
Гулбарг уза шабнамдин гавҳарму экин, оё?²⁵

Узор устида кокилму бўлди ошнфта,
Пўқ эрса гул юзига мушки ноб эрур хойил?²⁶

Талмеҳ — тасвирда бирор дoston ёки афсонадан фойдаланиш ёхуд унга ишора қилиш:

Занаҳдонингда хўй эрмаски, Оби зинадагонидур,
Ки Ҳайвон чашмасининг остида воқеадурур ул чаҳ²⁷⁻²⁸

Бу байтда автор ёрнинг оғзи, бағбақасини тасвирлашда Оби ҳайвон ҳақидаги афсонадан фойдаланган.

Тарди акс — байтнинг биринчи мисрасидаги икки ёки ундан ортиқ сўзларни кейинги мисрада тескари қилиб келтириш (тартиби назарда тутилмоқда) санъати:

²³ 564, 124 б-в.

²⁴ 564, 107 б-в.

²⁵ 564, 186—19а-в.

²⁶ 564, 986-в.

²⁷⁻²⁸ 564, 124а-в.

Гул керакмастур манга, мажлисда саҳбо бўлмаса,
Найлайн саҳбони, бир гул мажлисоро бўлмаса²⁹.

Биринчи мисрадаги «гул» ва «саҳбо» кейинги мисрада тескари қилиб келтирилган (аввал «саҳбо», кейин «гул»).

Таносуб — байтнинг иккинчи мисраида биринчи мисрада баён қилинган бирор образ билан алоқадор бўлган (муносабатда бўладиган) образни келтириш санъати. Масалан:

Гулда юзунг латофатидин ранге кўрмаса,
Булбулда не эди бу фиғон бирла бу наво!³⁰

Бу байтдаги «гул» ва «булбул» образлари (образ кенг маънода) бир-бири билан боғланишли, муносабатдошдир.

Сақли мумтане — кўриниши ва тушунилиши осон, аммо ишланиши имкондан ташқари. Бунда лирик қаҳрамоннинг ички кечинмаси, айни пайтдаги ҳолати руҳияси ва тасвир объектига бўлган муносабати байтдаги маълум сўз ёки иборани такрорий келтириб қилган кучли риторик мурожаати воситасида аён бўлади:

Ул шўх Навоийни, дедиким, қилайин қатл
бир кўз учи бирла.
Эй войки, бир ҳам анга кўз солмади, эй вой,
қатл ушбудур, ушбу!³¹

Тарсе — байтнинг ҳар иккала мисраида бир-бирига вазндош ҳамда қофиядош бўлган сўз ёки ибораларни келтириш:

Ишқинг элига ранжу ино бирла ихтисос,
Хайли гаминга дарду бало бирла ихтисос³².

Талозум — лозим малзум — боғланишли. Байтда бир-бири билан боғланишли бўлган образларни келтириш:

Девсийратлардин, эй гардуң, мепи огритмаким,
Ўз оларча огритурга ул пари рухсор бор³³.

Шоир зулм қилувчи сдамларни девга ўхшатган. Шунингдек, золим маъшуқасини эса парига ўхшатган. Натижада талозум санъатини вужудга келтирган. Чунки дев билан пари бир-бирлари билан боғланишлидирлар.

Тажнис:

Бир ой ўтти мени маҳзунга бир ой иптизоринда,
Ки не кўнглум эрур ҳушинда, не ҳушум қароринда³⁴.

²⁹ 564, 106-в.

³⁰ 564, 46-в.

³¹ 564, 134а-в.

³² 564, 62а-в.

³³ 564, 576-в.

³⁴ 564, 10а-в.

Бу байтдаги биринчи «ой» календардаги ой — вақт маъносида, иккинчиси эса гўзал, чиройли (одам) деган маънода ишлатилган.

Навой, берма пандим, хоса хат бош чекти ул юздин,
Чиқа олмон хатидин, ҳар нечүкким чекса дилбар хат³⁵.

Бу байтдаги биринчи «хат» мўйлов маъносини, иккинчи «хат» — изи, чизигидан деган маънони ва учинчи хат эса ёзмоқ (бу ерда чизиқ тортиш) маъносини билдиради.

Навой илк лирикасида тажниснинг турли формалари (тажниси мутлақ, тажниси зоида, тажниси хатт, тажниси мутарраф, тажниси мукаррар, тажниси мураккаб) маҳорат билан қўлланган.

Ирсол-ул масал фи-л-байти — байтда мақол, матал ёки ҳикматли сўзини ишлатиш санъати:

Тўнуб май муҳтасиб, мен йнғладум, лекин ул усрукка
Сув келтурмак ҳамону кўза синдурмоқ ҳамон эрмиш^{36—37}.

Ҳусиндин меҳр ғараздур, эй ишқ,
Бу масалдур: силиғингдин илиғинг³⁸.

Эҳом:

Эй Навой, шарҳи ҳолимни дедим ирсол этай,
Сўзидин ҳам сафҳаға ўт тушди, ҳам куйди қалам³⁹.

Бу ерда «сўз»ни икки хил маънода («сўз» ҳамда «куй-моқ») тушуниш мумкин ва ҳар икки маънода ҳам байтнинг умумий мазмунига мос келади⁴⁰.

Навой баъзан бир байтда бир неча санъатни қўллайди:

Емон аҳволима кўз солмади ул ой яхши,
Яхши огоҳ қил они бу ямондин, ё раб!⁴¹

Бу байтда тазод ҳамда тарди акс санъатлари қўлланган.

Навой илк лирикасида умуман Навой ижоди учун характерли бўлган бир приём мавжуд: у кўпинча маъшуқанинг портретни чизганда араб алфавитидаги ҳарфлар — шакллардан ўхшатиш сифатида фойдаланади, сўз ўйини қилади. Масалан:

³⁵ 564, 65а-в.

^{36—37} 564, 36-в.

³⁸ 564, 78а-в.

³⁹ 564, 104а-в.

⁴⁰ هرچه آنرا دوعنی بود یابیشتر آنرا ایهام کویند و ایهام بگمان افتادن بود که چون آن معنی دریابند گمان برند معنی^۴
Ваҳид Табрий, Джам'-и Мухтасар. М., ИВЛ, 1959, 87

⁴¹ 564, 32а-в.

Сарв (سرو)нинг сини (س) каби бошингда дастор

узра чин,

Наргис (نرگس) узра нуқта (•) монанди кўзунг устида хол⁴²

Бу приёмнинг характерли хусусияти шундаки, бунда автор бир вақтнинг ўзида икки мақсадни амалга оширади — қўшалоқ ёки жуфт ўхшатиш қилади: юқоридаги байтда, дастлаб қараганда, автор маъшуқа салласидаги тиришлар (1-мисра) ва унинг холини (2-мисра) тасвирамодоқчидай бўлиб кўринади, бироқ у ўхшатиш учун шундай сўз шаклини танлаганки, натижада байтда иккинчи бир ўхшатиш ҳосил бўлган, яъни маъшуқанинг бўйи сарвга, кўзи эса наргис гулига ўхшатишган.

Яна:

Кўзум ёруқ тилар эрсанг, ёшурма холингни,

Ки кўр (كور) ўлур кўз (كوز), агар нуқтасин

пиҳон қилсанг⁴³.

Умуман, Навоийнинг илк ғазалларида биз, юқоридагилардан ташқари, яна ўнлаб ҳар хил приёмларни учратамиз. Бироқ ана шу приёмларлардан ёш Навоий қандай мақсадда ва қай даражада фойдаланган?

1. Навоий у ёки бу приёмни қўлларкан, тасвирий материал учун реал воқеа ёки буюмларга, халқнинг характерли ва типик урф-одатларига мурожаат қилади. Шунинг учун ҳам Навоий лирикасида ҳар бир приём ўзининг реал ва соддалиги билан авторнинг ғоя — мақсадини ўқувчига жуда тез очиб беришга хизмат қилади:

Гар Навоийнинг куюк бағрида қондур, не ажаб,

Хомсўз ўлур ёлин узра тушуб куйган кабоб.

2. Автор бирор предметдан тасвирий элемент сифатида фойдаланар экан, ана шу предметнинг фақат ўз мақсади учун хизмат қилувчи айрим бир функциясинигина назарда тутмайди, балки унинг бошқа муҳим ва характерли хусусиятларига ҳам диққат қилади ва ундан маълум бир приём сифатида фойдаланади:

Эй Навоий, шарҳи ҳолимни дедим ирсол этай,

Сўзидин ҳам сафҳаға ўт тушди, ҳам куйди қалам.

Бу байтда автор (игроқ ва эҳомни қўллаган) қалам билан қоғозга фақат уларнинг функцияси (хат ёзиш воситаси сифатида)ни назарда тутиб мурожаат қилмаган, балки муболаға ҳосил қилишда уларнинг етакчи хусусияти — қалам

⁴² 564, 96а-в.

⁴³ 564, 82б-в.

ва саҳифадаги сўзларнинг қора рангда бўлишини ҳам ҳисобга олган ва уларнинг ана шу хусусиятига таяниб иш кўрган.

3. Навоий бирор бадий приёмни қўллаганда предмет ва ҳодисаларнинг ўхшаш ёки контраст хусусияти, белгиларининг назарда тутиб иш кўрмай, балки ана шу буюмлар орасидаги ўзаро ички боғланиш ва алоқаларга ҳам катта эътибор беради.

Масалан, қуйидаги байтда автор «гул» ва «тикан» (хор) га зид хусусиятлардан тазод ҳосил қилиш учун фойдаланган, бироқ шу қарама-қарши қўйишда улар орасидаги ўзаро боғлиликни (чунки гул тикансиз бўлмайди) ҳам эътиборга олган:

Айшу ишрат жомидин бўлсун юзи гул-гул валеқ
Кўнглига ҳам гулбинидин хор-хоре бўлмасун.

Еш Навоий бадий приёмлардан қуйидаги мақсадларда фойдалана олган.

1. Лирик қаҳрамоннинг турли ҳолати, кайфиятини тасвирлаш, унинг ички кечинмаларини ёрқинроқ очиб бериш учун.

2. Ўз даврининг зиддиятларини (ҳатто ижтимоий зиддиятларни ҳам) тасвирлаб берган (тазод санъатининг ажойиб намунаси бўлган «Дониш аҳли кифтасида» ва «Не воқиф васл мисри» деб бошланувчи байтларни эсланг).

3. Навоий бадий приёмлардан ўз даври воқеалари юзасидан чиқарган фалсафий умумлашмаларини ва ҳаттоки сиёсий фикрларини ҳам баён қилишда бир фон сифатида фойдаланган:

Даҳр золи нечаким фарҳодкушдур, турфа кўр,
Ким хатодур, тутса гар ондин вафо Парвез кўз⁴⁴.

Автор бу байтда Фарҳод ва Ширин ҳақидаги афсонага ишора қилиб, талмеҳ приёмини қўллаган.

Бироқ бу шеърнинг ёзилган вақти (Абу Саид ҳукмронлиги даврида) ва авторнинг шу пайтлардаги ҳолати (у билан Абу Саид орасидаги зиддият)ни эътиборга олсак, бунда ёш Навоийнинг ўз замонасидаги кўпгина шоҳларнинг фожиали тақдирдан чиқарган чуқур хулосасини баён қилганлиги, Абу Саид сингари золим (Фарҳодкуш) подшо (Парвез)ларнинг келажакдаги (1469 йилда, ҳақиқатан, шундай бўлди) фожасини олдиндан каромат қилганлиги очиқ кўринадди.

4. Навоий у ёки бу приёмни қўллаганда, мазмун билан бирга, шеърнинг оҳанги—интонацияси, унинг равон, таъсирли чиқишини ҳам ҳисобга олган ва шунинг учун ҳам маълум

⁴⁴ 564, 556-в.

тушунчаларни ифода этувчи сўзларни танлаганда, уларнинг фонетик уйғунлигига ҳам эътибор берган.

Масалан:

Хастадур жоним менинг, то борди жононим менинг,
Бўлмасун, гар борса жононим менинг, жоним менинг.
(тарди акс.)

Манга не офият ўлгайки, хаёл этсам, эрур,
Юзини, юз соридин жонима пайдо офат⁴⁵.
(тажниси мутлақ)

Умуман, Алишер Навоийнинг илк лирикаси классик поэтикага хос бўлган турли усул ва санъатларга жуда бой. Ёш Навоий классик лирика ва халқ оғзаки ижодиётидаги кўп санъатларни («санъат» — кенг маънода) қунт билан эгаллаб, уларнинг кўпчилигини илк ғазалларида маҳорат билан қўчлаган.

Шунингдек, у, новатор шоир сифатида, мавжуд санъатларнинг имконият доирасини кенгайтирди ва ўзи ҳам янгиликлар киритди (ранглар символизацияси, тадриж каби). Бу эса Навоий илк лирикасининг оригинал бадиий дурдоналар сифатида халқ орасига жуда тез ёйилиб, шуҳрат топишига сабаб бўлди.

—————

⁴⁵ 564, 355-в

ИЛҚ ЛИРИКА ЭВОЛЮЦИЯСИГА ДОИР

В. И. Ленин шундай ёзган эди: «Ижтимоий фан масаласида энг ишончли нарса ва бу масалага тўғри қарашда чинакам малака ҳосил қилиш учун ҳамда жуда кўп майда-чуйдалар ичида ёки курашаётган жуда кўп фикрлар ичида чувалиб қолмаслик учун зарур нарса,— бу масалага илмий нуқтаи назардан қарамоқ учун энг муҳим нарса,— асосий тарихий боғланишни унутмасликдир, ҳар бир масалага тарихдаги маълум ҳодиса қандай пайдо бўлганлиги, бу ҳодиса ўз ривожланишида қандай асосий этапларни ўтганлиги нуқтаи назардан қараб, бу нарсанинг ана шу ривожланиш нуқтаи назардан ҳозир қандай бўлиб қолганига қарашдир»¹ (таъкид меники — Ё. И.).

В. И. Лениннинг бу кўрсатмаси ўтмиш адабиётимиз ва унинг илғор намояндалари ижодини текширувчи тадқиқотчилар учун ҳам беқисс муҳим дастак ва йўл-йўриқдир.

Бирор ёзувчи ижодини ўрганган вақтда фақат унинг етук даврини олиб текшириш билангина чекланмасдан, балки ана шу ёзувчи ижодининг балоғат даражасига етиши учун замин бўлган дастлабки асосларни ва унинг ижодий эволюциясини ҳам кузатмоқ керак. Бу эса текшириш объекти бўлган ёзувчининг ижодий лабораториясига кириб бориш, унинг барча «сирлари»ни чуқур ўрганиш, ёзувчининг шахси ва унинг муҳити билан атрофлича танишишни тақозо қилади.

Бу ишда тадқиқотчи учун зарур бўлган энг муҳим материаллардан бири ёзувчи асарларининг қўлёзмалари, хусусан, ана шу қўлёзмаларда акс этган ёзувчи асарларининг вариантларидир.

Вариантлар (ёзувчининг қўлёзмаларидаги вариантлар, албатта) ёзувчининг ижодий лабораториясини ўрганишда бирдан-бир муҳим манбадир.

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 29-том, 491-бет.

Вариантларсиз шоирнинг қийин ва мураккаб ижодий йўлини, ана шу қийин ва мураккаб йўлни босиб ўтиб, балогат даражасига эришишда қўлланган турли-туман методларини кўра олмаймиз.

Уларни чуқур ва ҳар тарафлама ўрганиш ёзувчи ижодий процессининг қонуниятларини аниқлашга, унинг динамикаси, ижодий методи ва индивидуаллигини очишга имконият туғдиради. Айни замонда вариантларни ўрганиш ёзувчи услубининг хилма-хил формаларини, унинг етакчи эстетик принципларини аниқлашга, қисқаси, ёзувчи дунёқарашининг эволюциясини белгилашга имкон беради.

Вариантлар ва уларни ўрганиш масаласи Навоий ижодини ўрганиш соҳасида ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Бу Навоий ижодининг айрим томонларини аниқлашга ҳамда унинг гоёвий-бадий эволюциясини кузатишга ёрдам беради. Бироқ шуни айтиш керакки, Навоийнинг ижодий процесси ва унинг хусусиятларини очиб бериш жуда мураккаб масала. Бу қийинчиликнинг бош сабаби шундаки, Навоий асарларининг автографлари сақланмаган. Шунинг учун, ҳозирча фақат Навоийнинг илк даврдаги лирик шеърларини «Ҳазоинул-маоний»га қайта таҳрир билан киритиши натижасида ҳосил бўлган вариантлар асосида иш кўриб, Навоий дунёқарашига боғлиқ ҳолда, унинг стилидаги ривожланиш ва шоирнинг стиль системасида етакчи роль ўйнаган эстетик принципларнинг баъзиларинигина аниқлашимиз мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, стилдаги ранг-баранглик ёзувчи дунёқараш ва ижодий тематикасининг хилма-хиллигидан дарак беради. Бу ҳақда А. С. Пушкин «Ёзувчининг бир қолипда ёзиши унинг, эҳтимол, чуқур мулоҳазали бўлса ҳам, аммо ақл-идроки бир ёқлама эканлигини кўрсатади»,— деган эди².

Шунинг учун ёзувчи ижодидаги ҳар бир ҳодисани унинг гоёвий мақсади билан боғлиқ ҳолда баҳоламоқ керак. Чунки ёзувчи ижодининг асосида турган асосий принциплар ҳам, унинг асари заминида турган гоёвий вазифасига боғлиқ равишда, турли-туман бўлади.

Навоийнинг ижодий приёмлари ҳам, асарларининг тематикаси ва гоёвий йўналишига боғлиқ ҳолда, хилма-хил бўлиб, буларни ягона бир қолипга солиш мумкин эмас. Акс ҳолда, шоир ижодининг ранг-баранг хусусиятларини камситишга бориб етиш мумкин. Шунинг учун Навоий шеърларндаги образ ёки формаларнинг баъзи бирлари қандай асос-

² Пушкин, Полн. собр. соч. в X томах, т. VII, М., изд. АН СССР, 1958, стр. 33.

ларга биноан рад этилганлиги ҳамда бошқа формалар билан алмаштирилганлигини аниқлашга ҳаракат қилиб, биз унинг баъзи бир эстетик принциплари ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилишимиз мумкин.

Шуни айтиш керакки, илк девон тузилган вақтда Навоийнинг ижодий услуби гоёвий ва бадий жиҳатдан хийла шакланган ва унинг етук шеърлари халқ орасида кенг шуҳрат қозонган эди.

1465—66 йилларда Навоий ижодининг мухлислари томонидан унинг туркий шеърларини ўз ичига олган илк девоннинг тузилиши ҳам ёш Алишернинг ижодий савияси қандай поғонага кўтарила олганлигидан далолат қилади.

Иккинчидан, ёш Алишер билан Лутфий орасида унинг «оразин ёпқоч» деб бошланадиган байти муносабати билан бўлиб ўтган воқеа ҳам Навоийнинг илк ижоди ҳақида анча тўлиқ тасаввур ҳосил қилишга имкон беради.

Шунингдек, Навоий «Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер» номи асарида йигитлик вақтларида Саид Ҳасан билан бўлган муносабати ҳақида сўзлаб, «Чун ул авқотда фақирнинг назмлари Хуросонда шуҳрат тутиб эрди, алар доғи илтифот қилиб, баъзи абётни кўп ўқурлар эди ва мажолисда хушвақт бўлурлар эрди»³, — деб ёзади.

«Мажолисун-нафонс»нинг II мажлисида эса йигитлик даврида бўлиб ўтган шундай ҳодисани ҳикоя қилади:

«Мавлоно Риезий — Самарқандлигдур. Мутакаббир ва муъжиб киши эрди. Ҳазални бағоят хўп айтур эрди. Бу ғурро матлаъ анингдур:

Ситораист дурри ғўшн он ҳилол абру.
Эн рўи ҳусн ба хуршнд мезанад паҳлу.

Икки мисра орасида рабт жиҳатидин бир «ки» лафзи керак. Фақир анга дедимки, бу навъ яхшироқ бўлғайким:

Эн рўи ҳусн дурри ғўши он ҳилол абру,
Ситораистки, бо моҳ мезанад паҳлу.

Инсоф юзидин керакки, мусаллам тутса эрди. Жадл бунёд қилди. Фақир сокит бўлдим. Ўз ёронлари талоштилар ҳам, қабул қилмади...»⁴

Бу факт, Навоийнинг илк ижоди давридаёқ ўз услубига эга бўлган санъаткор даражасига кўтарилганлигининг ёрқин далили бўлишдан ташқари, унинг шеъриятда ҳар бир деталга қанчалик зўр эътибор берганлигини ҳам намойиш қилади.

³ «Ўзбек адабиёти», II том, 566-бет.

⁴ مجاليس النفايس عليشير نوايي 69—70-бетлар.

Бу тенденция Навоий ижодида умрининг охирига қадар тобора ривожланиб борди. Илк девон шеърларининг сўнгги вариантлари ана шу фикрнинг ёрқин далили бўла олади.

* *
*

Вариантларнинг катта бир группаси стилистик характерда бўлиб, бир хил грамматик формаларни бошқа формалар билан алмаштириш, шунингдек, сўз ва ибораларнинг тартибини ўзгартириш орқали ифода қилинаётган фикрнинг умумий ҳолатлари конкретлаштирилади, баъзи ўринлар бўртирилади, логик ургу бир ўриндан бошқа ўринга кўчирилади ёхуд стилистик жиҳатдан чалкаш бўлган фикр — мазмуннинг аниқлигига эришилади. Ана шу группага доир вариантларнинг айримлари билан танишиб ўтамиз.

Кўзлар била ул юз қиладур қатл, не бўлгай,
Гайр аҳли била ўлди чу куффор мусоҳиб!⁵

Сўнгги вариант:

Кўзлар била ул юз қиладур қатл, не бўлгай,
Дин аҳли била бўлди чу куффор мусоҳиб!⁶

Бу мисолда, ўгуз элементи «ўлди»ни халқ тилига яқин бўлган «бўлди» билан алмаштиришдан ташқари, яна бошқа муҳим ўзгаришлар ҳам мавжуд. Дастлабки вариантда «кўзлар» сўзига нисбатан эпитет сифатида «гайр аҳли» ибораси қўлланган. «Гайр аҳли» кенг тушунчани билдириб, бегона, бошқа деган маънони англатади. «Юз» эса бирор нарсага ўхшатиш эмас; сўнгги вариантда эса «юз»га нисбатан ўхшатиш сифатида «дин аҳли» деган образни қўллади. Кўзлар «куффор» (кофирнинг кўплиги)га ўхшатилади. Натижада:

1. Умумий тушунчани ифодаловчи мавҳум образ («гайр аҳли») тор ва анча реал мазмунга эга бўлган «дин аҳли» ва «кофир» каби образлар билан алмаштирилган; пировардида байтнинг мисралари ҳам мазмунан, ҳам форма жиҳатидан бир-бирига мутаносиб ҳолга келтирилган.

2. Байтнинг мазмуни ёрқин ва тугал бир формада намоён бўлади.

3. Маъшуқанинг ташқи портрети ўқувчининг кўз олдида анча жонли бўлиб гавдаланади.

⁵ 564, 326-в.

⁶ Ленинград, С.-Щедрин номидаги Давлат халқ кутубхонаси, қўлёзма № 55, 206а-варақ.

4. Бир-бирига мутлақо қарама-қарши бўлган икки образ («дин аҳли» билан «кофир»)ни битта масала устида уйғунлаштириш орқали, шеърдаги мазмун чуқурлаштирилади, лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари кескин тус олади.

5. Шоирнинг тасвир этиладиган воқеликка бўлган эмоционал муносабати бўрттирилади.

Яна:

Ул кўзумга чун етиб, таскин топар гирёнлигим,
Кўздин олғач, ёна ашкимни равона айларам⁷.

«Хазоинул-маоний»да:

Ул кўзумга чун етиб, таскин топиб гирёнлиги.
Кўздин олғач, ёна ашкимни равона айларам⁸.

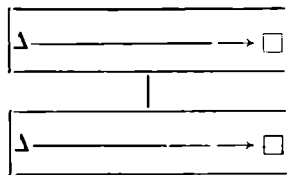
Дастлабки вариантда иккала мисрада ҳам грамматик, ҳам маъно жиҳатидан мустақиллик мавжуд. Сўнгги вариантда эса, биринчи мисра кейинги мисрага грамматик жиҳатдан бўйсунди, эргашади. Натижада фикрнинг, ҳаракатнинг зичлиги, давомийлиги таъминланади. Шунинг оқибатида бу байтда аввалги байтда ифодаланган ҳаракат, мазмун динамик равишда давом эттирилади. Лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари ва руҳий ҳолати изчиллик билан очила боради:

Еглиғинг илкимда, ашкимни равон айларам.
Кўзга суртиб, ашк оритмоғни баҳона айларам.
Ул кўзумга чун етиб, таскин топиб гирёнлиги.
Кўздин олғач, ёна ашкимни равона айларам.

Ана шу икки вариантдаги гапларнинг грамматик (демак, мазмунан) муносабатини схема орқали қуйидагича кўрсатиш мумкин:

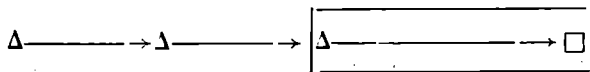
1-вариант:

1 ул кўзумга чун етиб, 3 кўздан олғач,	2 таскин топар гирёнлигим, 4 ёна ашкимни равона айларам.
---	---

2-вариант:

1 ул кўзумга чун етиб, 3 кўздин олғач,	2 таскин топиб гирёнлиги, 4 ёна ашкимни равона айларам.
---	--

⁷ 564, 1056-в.

⁸ 55, 2356-в.

Яна:

То тириксен истасанг хушвақтлнғ, эй майнараст,
То тўлар муғ дайрида паймона, хизматкор бўл⁹.

«Хазоннул-маоний»да:

То тириксен истасанг хушвақтлнғ, эй майнараст,
То тўлар паймона, муғ дайрида хизматкор бўл¹⁰.

Биринчи ҳолатда бош гапдаги иш-ҳаракатнинг ўрнини билдирувчи «муғ дайрида» ибораси эргаш гапнинг ичида келган. Шунинг учун ҳам мисранинг мазмуни чалкаш, хира бўлиб қолган. Кейинги вариантда «муғ дайрида» ўз ўрнига кўчирилган. Натижада маъно ойдинлашган, стилдаги чалкашлик йўқолган.

Солиштиринг:

Паймона муғ дайрида тўлгунча, хизматкор бўл
(кимга? қаерда?)

Паймона тўлгунча, муғ дайрида хизматкор бўл.

Яна:

Чун сирншким кўрди — маълум этти ишқим ҳосилин,
Дона бирла, уйлакнм, нақдини айларлар ҳисоб¹¹.

«Хазоннул-маоний»да:

Ким сирншким кўрди — маълум этти ишқим ҳосилин,
Дона бирла, уйлакнм, эл нақдини айлар ҳисоб¹².

Бу вариантлар орасида кўзга ташланадиган биринчи фарқ «чун»нинг нисбий олмош «ким» билан алмаштирилишидир. Дастлабки ҳолда иш-ҳаракатнинг бажарувчиси, яъни гапнинг эгаси номаълум эди. «чун» ўрнига «ким»ни қўйиш натижа-сида эга ҳам мазмунан, ҳам грамматик жиҳатдан аниқ бўлган.

Иккинчи фарқ — кейинги мисрадаги «нақдини айларлар» ибораси сўнгги вариантда «эл нақдини айлар» шаклида берилган.

Биринчи ҳолатда мисра бир составли шахси номаълум гап бўлиб, фикр бир оз хирароқ ифодаланган: кимнинг нақди ва ким ҳисоблаши номаълум. Сўнгги вариантда эса ана шу мисра икки составли гапга айланган, шунингдек, гапнинг эгаси грамматик жиҳатдан ҳам маълум. Натижада шоирнинг ўз лирик қаҳрамонининг характери, ҳолатини тасвирлашда халқ орасида мавжуд бўлган турли урф-одатлардан бадий восита сифатида усталик билан фойдаланганлиги аниқ кў-

⁹ 564, 101б-в.

¹⁰ 55, 233а-в.

¹¹ 564, 21а-в.

¹² 55, 30а-в.

ринган. Дастлабки вариантда мавжуд бўлган стилистик нуқсонга барҳам берилган.

Яна:

Гул узра хатти мушкин бирла чун қилднинг рақам пайдо.
Манга жон сафҳасида бўлди юз ранжу алам пайдо¹³.

«Хазоинул-маоний»да:

Гул узра хатти мушкин бирла то қилднинг рақам пайдо.
Манга жон сафҳасида бўлди юз хатти алам пайдо¹⁴.

Биринчи фарқ — «чун» «то» билан алмаштирилган. «Чун»нинг маъноси кенг бўлиб, пайт, сабаб каби бир қанча маъноларни англатади. «То» фақат пайт маъносини билдиради. Демак, шоир «чун»ни «то» билан алмаштириш орқали мисраининг маъносини конкретлаштирган ва бўрттириб берган. Иккинчи фарқ — «ранжу алам пайдо» ва «хатти алам пайдо».

«Ранжу алам» ибораси, юзаки қараганда, байтнинг мазмунига мос тушгандай бўлади. Зотан, бу ибора ёзма адабиётда жуда кўп қўлланилади. Бироқ байтнинг мазмуни ва шоирнинг тасвирлаш услубини синчиклаб ўргансак, бу ибора байтнинг умумий услубига номутаносиб эканлиги кўзга ташланади. Биринчи мисрада фикр ўхшатиш ва метафоралар воситасида ифодаланган. «Рақам қилмоқ» метафора сифатида ишлатилган. Шоир иккинчи мисрада ҳам ана шу услубни сақлаб, иккала мисра ўртасида уйғунлик ҳосил қилмоқчи бўлади. Шу мақсадда «жон сафҳасида» деган метафорик иборани қўллайди. Мантиқан бу ибора «ёзмоқ» маъносини билдирувчи сўзни тақозо қилади. Бироқ ана шу принципга амал қилинмайди ва «ранжу алам пайдо» деган бирикмани келтиради; натижада мисраининг мантиқий йўналиши бузилади.

Кейинчалик автор услубдаги бу камчиликни тузатишга ҳаракат қилади ва «ранжу алам» ўрнига «хатти алам» бирикмасини қўяди. Натижада мисрадаги мазмуннинг мантиқий бирлиги тикланади. Умуман, байтнинг услубида изчиллик сақланади.

Юқоридаги мисоллар шуни кўрсатадики, Навоий баенда умумий, мавҳум фикрлардан конкретликка интилган, асосий мақсадни бўрттириб беришга, шеърнинг мазмуни билан унинг формаси орасида гармонияни таъминлашга ҳаракат этган; булар эса унинг услубида ижобий ўзгаришларни ҳосил қилган. Бундай ўзгаришлар, албатта, унинг дунёқараши ва

¹³ 564, 18а-в.

¹⁴ 55, 29а-в.

тафаккурининг ривожидан маҳкам боғлиқдир. Чунки «тилнинг аниқлиги — тўғри тафаккур натижасидир; аниқ фикр эса, ёрқин формани тақозо этади»¹⁵.

* *
*

Вариантларнинг бошқа бир группасида Навойнинг бадий тасвирда, фикрни ифодалашда реалликка қараб интилишини кўрамиз. Ана шу вариантларнинг баъзи бирлари билан танишиб ўтайлик:

Маркабининг наълидин ҳар дам чоқилгон ўт эмас,
Ким кўнгул отлиг заифу хору зоримдур менинг¹⁶.

Сўнгги мисрада «кўнгул»га нисбатан эпитет сифатида «заифу хору зор» ишлатилган. Ваҳолонки, «хору зор» жуда кўп предметларга нисбатан қўлланиб келинган шаблон эпитетдир. Буни автор «гул узорим, шаҳсуворим, хоксорим, интизорим, абри баҳорим, орим» кабиларга қофия қилиш учун қўллаган. Бу эса тасвирнинг хира ва сийқароқ чиқишига сабаб бўлган, ҳаракат эса статик бўлиб қолган. Кейинча автор буни пайқайди ва мазкур иборани сифатланмиш предмет (кўнгул)нинг хусусиятига ниҳоятда мос тушадиган оригинал эпитет билан алмаштиради. Натижада бадий тасвирда сийқалик ва мавҳумликдан қутулиб, реалликка эришади; шеърнинг асосида ётган ҳаракат — мазмун динамик тус олади:

Маркабининг наълидин ҳар дам чоқилгон ўт эмас,
Ким кўнгул отлиг заифи беқароримдур менинг¹⁷.

Худди шу типдаги мана бу вариантни кўздан кечирайлик:

Дайр туфроғида бутмиш сабза дер кўрган киши
Ранглик юз нуги пайкон бу дили афғорда¹⁸.

«Ҳазоинул-маоний»да:

Дайр туфроғида бутмиш сабза дер кўрган киши
Ранглик юз нуги пайкон бу тани ноқорда¹⁹.

Бу ерда ҳам шоирнинг абстракциядан реалликка интилиши кўзга яққол ташланади: биринчи вариантдаги «дил» — мавҳум, абстракт образ. Бу эса байтнинг умумий мазмунига

¹⁵ Қ. Л и б к н е х т («Вопросы литературы» журналининг 1960 йил 6-сонидан олинди, 68-бет).

¹⁶ 564, 77а-в.

¹⁷ 55, 54б-в.

¹⁸ 564, 118б-в.

¹⁹ 55, 187б-в.

таъсир этган. Шоир ажойиб ташбиҳ воситасида яратган лавҳа анча хиралашган. Сўнгги вариантда у мазкур образни «тани нокор» (яроқсиз, жонсиз гавда) деган реал образ билан алмаштирган. Натижада байтнинг мазмуни ҳам маълум даражада реаллашган. Яъни «дили афкор» эмас, балки қони бўялган мажруҳ тана майхона туфроғига ўхшатилади. Умуман, бир деталнинг ўзгариши натижасида анча абстракт характерда бўлган лавҳа кўз олдимизда реал картина сифатида намоён бўлади.

Яна:

Неча жаврин тортамен ул сарви ҳуризоднинг,
Йўқмудур поёни, ёраб, зулм ила бедоднинг²⁰.

Кўриниб турибдики, шоир зулм ва адолатсизликдан қийналади, норози бўлади; бу зулмдан қутулиш йўлини ахтариб, оллоҳга — мавҳумотга мурожаат қилади. Албатта, бу байтда шоир фақат маъшуқанинг зулмидан шикоят қилади деб тушуниш унча тўғри бўлмайди. Чунки муҳаббат темаси анча кенг мазмунга эга бўлиб, классик адабиёт намояндлари шу мавзуга боғлиқ ҳолда ўзларининг турли қарашларини, жумладан, ижтимоий масалаларга бўлган қарашларини ҳам пардали равишда баён қилганлар. Навоий ҳам илк ижодидаёқ маъшуқанинг зулми, раҳмсизлигидан шикоят қилиш орқали, ўз замонасининг айрим томонларини фош қилишга интиланган. Бундай ҳолни шоирнинг илк девонидан олинган қуйидаги байтдан ҳам кўрамыз:

Кўнгулни зулм ила буздунг, бале, бўлур маъмур,
Шаҳеки, мулкида эҳсон билан адолати бор²¹.

Бундай тенденция Навоий лирикасида кейинча янада кучаяди. Мазкур вариантда шоирнинг ўз замонасидаги зулм ва адолатсизликдан норозилиги ҳам маълум даражада акс этган. Бироқ шоир ана шу зулмлардан қутулишнинг йўлини ҳаётдан эмас, балки самодан қидиради, оллоҳга мурожаат қилади. Бу ҳол, албатта, шоирнинг ўша давр дунёқараш билан боғлиқ ҳодисадир. Бироқ автор кейинчалик ана шу детални қуйидагича ўзгартиради:

Неча жаврин тортамен ул сарви ҳуризоднинг,
Йўқмудур поёни, оё, зулм ила бедоднинг?!²²

Шу кичик ўзгариш орқали шоир нимага эришган? Биринчидан, автор традицион мавҳум образ (ёраб)дан қутулиб,

²⁰ 564, 79а-в.

²¹ 564, 536-в.

²² 55, 55а-в.

реалликка интилган. Иккинчидан, лирик қаҳрамон мурожаат ҳилаётган объект кенгайтирилган. Яъни ундалма «оё» ёрга ҳам, оллоҳга ҳам, шоҳга ҳам, золимга ҳам тегишлидир. Учинчидан, риторик мурожаат анча кескин ва активлашган, байтдаги дастлабки пассивлик руҳн йўқолган.

Бу ҳодисани Навоий дунёқарашининг кейинги тараққиёти билан изоҳламоқ керак. Чунки Навоий мамлакатда зулм ёки адолат ўрнатилиши ҳукмдорларнинг фаолиятига боғлиқ деб билар эди. Бу ҳақда Восифий ўз асарида ажойиб воқеани ҳикояни келтиради²³.

Навоийнинг бу борадаги қарашлари унинг буюк асари «Хамса»да ўзининг тўлиқ ифодасини топган. Биз кўриб ўтган сўнги вариант ҳам шоир ижодий фаолиятининг ана шу кейинги даврларига тўғри келади.

* *
*

Вариантларнинг бошқа бир группаси билан танишамиз. Илк девонда:

Эй Навоий, каъбаи мақсуд васлини истасанг,
Шоҳ қасрининг мудом айвони олийшонин ўп²⁴.

Бизнингча, бу шеър Навоий Абулқосим Бобир хизматига кирган даврларда ёзилган бўлса керак. Чунки ўша даврнинг барча аристократия ёшлари каби, ёш Алишер ҳам ўз келажagini бирорта ҳукмдорнинг саройи тарбияси билан боғли ҳолда тасаввур қилар, шунинг учун ҳам ёш Ҳусайн билан бирга Абулқосим Бобир хизматига кирган эди. Абулқосим Бобир Ҳусайн Бойқаро ва Алишерни Машҳадга ҳам ўзи билан бирга олиб борган эди. Мазкур байт эса ёш Алишернинг шоҳ саройига бўлган умид ва ишончини ифода қилган. Бироқ бу байтдаги образ (шоҳ) конкрет эмас, натижада байтнинг мазмуни ҳам умумий бўлиб қолган. Яъни айрим бир шоҳ қасрининг эмас, балки умуман шоҳ қасрининг (ҳар қандай шоҳ бўлиши мумкин) айвони олийшонин ўп деган хулосага келинган. Бу байтни, гарчи Навоий А. Бобирни кўзда тутган бўлса-да, Абу Саидга ҳам татбиқ этиш мумкин. Ваҳолонки, Навоий унинг золимлигидан нафратланган ва улар орасидаги муносабат анча кескин бўлган. Бу ҳақда Хондамир кўпгина

²³ Қаранг: С. А й н и, Восифий ва хулосан «Бадоеъ-ул-вақоеъ», нашр. Дав. Точ., 1956, 47-бет.

²⁴ 564, 30а-в.

маълумотлар келтиради²⁵. Шунингдек, шоирнинг ўзи ҳам Саид Ҳасанга ёзган мактубида ана шу ҳақда сўзлайди²⁶.

Шунинг учун Навоий кейинчалик бу байтдаги образни конкретлаштириш лозимлигини пайқайди ва уни қуйидагича ўзгартиради:

Эй Навоий, каъбан мақсуд васлин истасанг,
Шоҳ Ғозий қасрнинг айвони олийшонин ўп²⁷.

Навоий шоҳ Ғозий деганда Ҳ. Бойқарони назарда тутганлиги шубҳасиз. Чунки «Ҳазоинул-маоний»ни тузган вақтда шоҳ — Султон Ҳусайн эди.

Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг мактабдош дўсти бўлиб, Навоий унинг сиймосида ўзининг идеал шоҳини кўришни истар, шу мақсад йўлида садоқат билан курашар эди.

Бу вариантнинг аҳамияти шундаки, бунда авторнинг шоҳларга бўлган муносабати конкретифодаланган. Бу эса унинг шоҳлар ҳақидаги қарашларининг ўзгариши ва конкретлашганлиги билан боглиқдирки, бу шеърнинг стилида ҳам ўзгариш ясаган.

Яна:

Кесар юз нахли ҳар дам, қилур юз сарви хуррам,
Таажжуб кўрки, бу гулшанда бўлмас богбон пайдо²⁸.

«Ҳазоинул-маоний»да:

Кесар юз нахли ҳар дам, қилур юз сарви хуррам,
Таажжуб кўрки, бу гулшанда эрмас богбон пайдо²⁹.

Бу ерда феълнинг бир формаси бошқа формаси билан алмаштирилган. Бунинг натижасида автор нимага эришган? Аввало, шуну айтиш керакки, бу байтда Навоийнинг ҳаёт ҳақидаги мушоҳадаси реал ўхшатиш воситасида баён қилинган. Дастлабки вариантда унинг ҳаёт фалсафаси устидаги кузатишлари тугалланмаган, давом этаётган бир ҳолда тасвирланса, сўнгги вариантда ана шу процесснинг айрим томонлари ҳақида ўз хулосасини чиқаради. Бошқача қилиб айтганда, биринчи вариантда шоирнинг ҳаёт ҳодисаларини кузатиш жараёни ва ана шулардан олган таассуротлари акс этган бўлса, сўнгги вариантда ҳаёт ҳодисаларининг айрим хусусиятларни ҳақидаги хулосаси қатъий ҳукм формасида ифода этилган. Қуйидаги вариантлар ҳам худди шу типдадир:

²⁵ „Makarimul—axlaq“, Т., 1941, 43-бет

²⁶ Филология фанлари кандидати А. Ҳайитметов Навоийнинг ана шу мактубини атрофлича таҳлил қилган. Қаранг: А. Ҳайитметов, Навоий лирикаси, 270—292-бетлар.

²⁷ 55, в.

²⁸ 564, 126-в.

²⁹ 55, 2046-в.

Май ичсам беҳисоб эскармайин кавсар суйин, не айб,
Фано касбида бу оллимда чун маҳсуб эмас онча³⁰.

Сўнгги вариант:

Май ичсам беҳисоб эскармайин кавсар суйин, йўқ айб,
Фано касбида бу оллимда чун маҳсуб эмас онча³¹.

Шоир дастлабки вариантда ўз фикрини ригорик сўроқ йўли билан ифодалаган. Сўнгги вариантда эса аксинча — ўз муносабатини очиқ баён қилади. Натижада авторнинг фикри конкрет ҳукм тусини олган.

Қуйидаги вариантларда эса автор фақат образлар ва деталларнинг конкретлигига эришибгина қолмай, балки мисралардаги стилистик гализликларга ҳам барҳам берган ҳамда байтнинг мисралари орасида синтетик боғланишни таъминлаган:

Илк девонда:

Гар навойдур **Навой** лабларининг зикридин,
Тонг эмастур, чун мудом афзун бўлур майдин тараб³².

«Ҳазоинул маоний»да:

Гар наво топса **Навой** лабларининг зикридин,
Тонг эмастур, чун мудом афзун бўлур майдин тараб³³.

Илк девонда:

Мен гадо ким — васл ким, чун кўрдилар бу тиги ҳажр,
Шоҳлар ониким хаёл ичра таманно қилдилар³⁴.

«Ҳазоинул маоний»да:

Мен гадо ким — васл ким, чун кўрдилар юз тиги қатл,
Шаҳлар ониким хаёл ичра таманно қилдилар³⁵.

Илк девонда:

Ваҳ, не қотилдур келиб оинни зулму кин солиб,
Ошиқ ўлтурмак учун ҳар қошига юз чин солиб³⁶.

«Ҳазоинул маоний»да:

Ваҳ, не қотилдур, келур оини қатлу кин солиб,
Ошиқ ўлтурмак учун ҳар қошига юз чин солиб³⁷.

³⁰ 564, 11а-в.

³¹ 55, 204а-в.

³² 564, 226-в.

³³ 55, 30а-в.

³⁴ 564, 46а-в.

³⁵ 55, 2146-в.

³⁶ 564, 28а-в.

³⁷ 55, 31а-в.

Вариантларнинг катта бир группаси ўз хусусиятлари билан бошқа вариантлардан тубдан фарқ қилиб, шоирнинг ижодий эволюциясини ўрганиш нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эгадир. Буларда Навоий ижодининг муҳим хусусиятларидан бири — воқелик ҳақидаги фикрларни фалсафий умумлашмалар даражасига кўтариш ва фалсафий хулосаларга сиёсий руҳ беришга интилиши кўзга яққол ташланади.

Бу типдаги вариантлар авторнинг ўз ижодининг турли этапларида ўз даври воқеаларига нисбатан турлича муносабатини кўрсатувчи муҳим факторлардир.

Масалан, илк девонда:

Қимса ҳаргиз кўрмади чун навъи инсондин вафо,
Улки даврон офатидур, не тамаъ ондин вафо³⁸.

Бу байтда кўзга ташланадиган нуқсон, биринчидан, образнинг (навъи инсон) умумийлиги бўлса, иккинчидан, иккала мисра орасида мантиқий изчиллик ва боғланишнинг йўқлигидир. Натижада авторнинг фикри умумий, шеърнинг стили эса ғализ бўлиб қолган. Сўнги даврда автор ана шу байтнинг қўйидагича таҳрир қилади:

Қимса ҳаргиз кўрмади чун аҳли даврондин вафо,
Улки даврон офатидур, не тамаъ ондин вафо!³⁹

Ана шу таҳрир оқибатида биринчи мисрадаги умумий образ конкретлашган (чунки «навъи инсон» кенг ва умумий тушунча, «аҳли даврон» эса унга нисбатан тор тушунчани ифодалайди). Авторнинг ўз замонасига нисбатан субъектив муносабати аниқ акс этган; байтдаги мисралар орасида изчиллик юзага келган. Бир-бирига зид бўлган тушунчаларни ифода қилувчи икки образни («аҳли даврон» ва «даврон офати») изчиллик билан қарама-қарши қўйиш орқали, байтнинг асосий мазмуни янада кучайтирилган ҳамда конкрет тус олган. Лирик қаҳрамоннинг субъектив муносабати риторик сўроқ воситаси билан берилиши байтнинг эмоционал кучини янада оширган. Байтнинг мисралари услуб жиҳатидан ҳам бир-бирига мутаносиб бўлган.

Навоийнинг қўйидаги машҳур рубойини ҳам унинг ёшлик даврида ёзилган бўлиб, илк девонга қўйидаги ҳолатда киритилган:

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эя анга рафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.

³⁸ 564, 13а-в.

³⁹ 55, 205а-в.

Олтун қадаҳ ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш⁴⁰.

Аввало, бу рубойнинг ёзилган вақти ва жойини аниқламоқ керак. Ўз-ўзидан маълумки, бу рубой 1465 йилга қадар, яъни илк девон тузилгунга қадар ёзилган. Навоий 1465—66 йилларга қадар, асосан, Ҳирот ва Машҳадда яшаган. Шеърдаги «ғурбат» сўзидан кўриниб турибдики, бу шеърни у ўз ватани Ҳиротда эмас, балки ғурбатда—мусофирликда, демак, Машҳадда ёзган бўлиши керак.

Навоийнинг ўзи ҳам Машҳадда Абулқосим Бобир вафотидан кейин ёлғизликда моддий жиҳатдан ниҳоятда қийналганлиги ҳақида «Мажолисун-нафоис» асарида сўзлаб ўтади. У Шайх Камол Турбатий билан биринчи марта танишишини ҳикоя қилиш вақтида: «Султон Абу Саид мирзо замонида Машҳадда ғариб ва хаста бир буқъада йиқилиб эрдим»⁴¹,—деб ёзади.

Бизнингча, бу рубойнинг ёзилиш вақти шоир ҳаётининг ана шу даврига, яъни 1457—64 йилларга тўғри келади. Бу рубойда шоирнинг ғурбатдаги оғир руҳий кечинмалари ва ҳаётини мушоҳадалари ҳамда ўз ватанига бўлган муҳаббат ва иштиёқи лаконик равишда ифодаланган. Ана шу рубойи «Ҳазоинул-маоний»га қуйидагича ўзгаришлар билан киритилган:

Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш⁴².

Бу иккала вариант орасидаги принципиал фарқ қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, дастлабки вариантда «рафиқ» ва «меҳрибон» сўзлари уюшиқ бўлак бўлиб келган. Ваҳолонки, бу икки сўз икки хил тушунчани билдиради, уюшиқ бўлак бўла олмайди, балки «рафиқи меҳрибон» (меҳрибон ўртоқ) тарзида изофа

⁴⁰ 564, 1406—141а-в. Бу рубой Асака диния назоратининг ходими Аҳмадалн Маҳдум қўлида сақланаётган ва XIX асрнинг II ярмида кўчирилган Навоийнинг бир терма девонида ҳам худди шу ҳолатда учрайди. Бу, мазкур рубой илк девонга киритилган нусхаси ҳолида ҳам тарқалган деган хулосага келишга имкон беради.

⁴¹ مجاليس النفايس 45-бет.

⁴² 55, 836-в. Бу рубойдаги фарқлар «Ҳазоинул-маоний» тузилмасдан анча бурун юзага келган. Чунончи, у Навоийнинг ўзи томонидан тузилган Биринчи девони «Бадоеул-Бидоя»га ҳам киритилган бўлиб, унда ҳам ана шу кейинги формада учрайди. Қаранг: Боку, Оз. ФА қўлёмаси, инв. № 3010, 1786-в.

бўлиши мумкин. Шунингдек, рафиқ (ўртоқ, дўст) бўлмаган одамнинг меҳрибон бўлмаслиги ўз-ўзидан маълум ва бу таажжубланарли ҳол эмас. Шунинг учун автор кейинчалик услубдаги ана шу чалкашликни тузатиб, бир-бирига мос тушунчаларни ифода қилувчи сўзларни уюшиқ бўлак қилади («шафиқу меҳрибон»). Бу билан автор мазмун ва услубнинг чуқур ва раvon чиқишига эришган.

Иккинчидан, шоир, ўзининг ғарибликдаги оғир ҳаёти, ўз ватанига бўлган иштиёқи ва интилишини кучайтириб бериш мақсадида, қиёслаш сифатида, кейинги байтни келтиради: ватандан жудаликни булбулнинг гулзордан ажралишига ўхшатади. Ана шу байтдаги «олтин қадаҳ ичра қизил гул бутмоқ» мисраи муболаға сифатида қўлланилган бўлиб, биринчи байтдаги мазмунни кучайтириш, бўрттиришга хизмат қилади: гул «олтин қадаҳ» («тувак, коса»)да ўстирилса ҳам, бари бир булбулга гулзордаги тиканлар каби азиз ва қадрдон бўлмайди. Демак, гурбатдаги инсон учун ўз ватанининг бир сиқим тупроғи ҳар қандай бойликдан азиз ва қадрлидир. Хуллас, биринчи вариантда жойи тушунчаси, яъни ватан ва гурбат образларини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ва ватанни улағлаш авторнинг диққат марказида турган. Бу ҳақда ўзининг ҳаётини тажрибаси ва мушоҳадалари асосида умумлашган фалсафий хулоса чиқарган. Бироқ дастлабки вариантда ҳали тутқунлик тушунчаси йўқ эди. Кейинчалик «қадаҳ» сўзини «қафас» билан алмаштириш натижасида, шеърда тутқунлик тушунчаси ҳам қўшилган. Албатта, бу авторнинг Самарқанддаги мазмунан тутқунликка яқин бўлган оғир ҳаётининг символик ифодаси бўлиши керак.

Автор, шеърдаги кичик бир детални усталик билан ўзгартириш орқали, ўзининг гурбатдаги тутқун ҳаёти ва ўз ватанига бўлган интилишини зўр реалистик куч билан ифода қилган, чуқур фалсафий мазмунга сиёсий тус берган.

Бу рубоий шоирнинг интим кечинмаларини акс эттирувчи оддий лирик шеърини бўлиб қолмай, балки чуқур сиёсий руҳ билан суғорилган фалсафий фикрларни ўзида мужассамлаштирган ихчам фалсафий тезис ҳамдир.

Навоийнинг ижодий услубига хос бўлган ана шу типдаги вариантларни унинг турли темадаги жуда кўп шеърларида кўрини мумкин.

«Девон»да:

Йўлуиғ тоши бўлуб ёқути аҳмар,
Эшигинг тийра, гарди мушксоро⁴³.

⁴³ 564, 16-в.

«Хазоинул-маоний»да:

Йўлунг муҳлик — тоши ёқутн аҳмар,
Эшигинг тийра — гарди мушксоро⁴⁴.

«Девон»да:

Учарга ишқ бир чора қил дединг, зоҳид
Бўлурму қисматим ўлгон балони чора қилиб⁴⁵.

«Хазоинул-маоний»да:

Учарга ишқ ўти бир чора қил дединг, эй шайх,
Бўлурму қисматим ўлгон балоға чора қилиб⁴⁶.

Умуман, юқорида баён қилинган фикрлардан қуйидагича хулоса чиқариш мумкин:

1. Навоий услубдаги баъзи мавҳум ва чалкашликлардан қуғула бориб, шакл билан мазмун орасида гармония ҳосил қилишга интиланган. Бу эса шоир дунёқарашининг ривожини ва шаклланишини билан узвий боғлангандир. Чунки «ёзувчининг стили — ёзувчи ички дунёсининг ёрқин ифодасидир. Кимда-ким ёрқин стилга эга бўлмоқни истаса, у, аввало, ўз қалбида ёрқинликка эришмоғи лозим; кимда-ким олижаноб стилда ёзишни истаса, унинг қалбида олижаноб туйғулар бўлмоғи лозим» (Г ё т е).

2. Навоий бадийи тасвирда, поэтик образ ва деталларда тобора конкретликка қараб борган.

3. У ўз тезисларини конкретлаштиришга интилади; ўз хулосаларини ихчам ва қатъий ҳукм сифатида баён қилишга ҳаракат қилади. Бундай ҳол ҳаёт ҳодисалари ҳақида фикр юритилган фалсафий руҳдаги шеърларда кўпроқ учрайди.

4. Навоий илк шеърларида баён қилган фалсафий фикрларини кейинги даврларда янада чуқурлаштириб, кенгайтира борган; фалсафий руҳдаги тезисларга сиёсий тус беришга интиланган.

Навоий лирикасида бу вариантларнинг ҳосил бўлиш сабаби эса, бизнингча, қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, маълумки, Навоий ўз ижодини форс тилида бошлаган. Дастлабки вақтларда форс тилида кўпроқ машқ қилган. Кейинроқ икки тилда ёза бошлаган. Бу ҳақда унинг ўзи «Муҳоқаматул-луғатайн»да сўзлаб ўтади. Форс тилини жуда яхши билган, ҳатто, илк ижодини форс тилида бошлаган ёш шоирнинг дастлабки ўзбекча шеърлари услубига ана шу ҳолнинг таъсир қилган бўлиши мумкин. Девон шеър-

⁴⁴ 55, 266-в.

⁴⁵ 564, 29а-в.

⁴⁶ 55, 316-в.

ларида учрайдиган баъзи бир стилистик ғализликларнинг сабабларидан бири ҳам, балки, ана шунда.

Биз юқорида илк девон тузилган вақтларда Навоий ижоди юксак камолот касб этган бўлиб, унинг ўзига хос стили ҳам шаклланган эди деган фикрни баён қилган эдик. Бироқ бу Навоий ижоди умрининг охирига қадар бир жойда тўхтаб қолди, деган хулосага олиб келмаслиги керак. У ижодда доимо олдинга, юксакликка қараб интилади. Унинг ҳаётини тажрибаси, дунёқарашни тобора ривожланиб боради. Шунга боғлиқ ҳолда, унинг ижодий услуби ҳам янада бойиб, тараққий этади. Шунинг учун ҳам Навоий лирикасидаги вариантлар авторнинг кейинча ўзининг илк шеърларига танқидий нуқтаи назардан қараб, жиддий таҳрир қилиши натижасида ҳосил бўлган десак, янглишмаган бўламиз.

Бизнингча, юқоридаги вариантларнинг ҳосил бўлишидаги иккинчи сабаб ана шундан иборат.

ХУЛОСА

Алишер Навоийнинг лирик меросини илмий жиҳатдан текшириш соҳасида сўнгги йилларда сезиларли ишлар қилинди. Шоирнинг ижодий эволюциясини унинг жонли динамикасида олиб текшириш ҳозирги пайтда адабиётшунослик олдида турган энг актуал вазифалардандир. Бу эса, ўз навбатида, Навоий ижодий фаолиятининг барча этапларини бирма-бир синчиклаб текшириш ва уларнинг ўзаро боғланиши ҳамда ривожини изчиллик билан ўрганишни тақозо этади.

Навоий илк лирикасининг гоивий-бадий хусусиятларини таҳлил этиш эса ана шу катта ҳажмдаги ишнинг бир бўлагидир.

Навоий ижоди ўз даврининг лирик традициялари заминида тарбияланиб вояга етди. Шунинг учун ҳам Навоийнинг ўз даври лирик традицияларига бўлган муносабатини аниқлаш шоир илк ижодининг туб моҳиятини белгилашга имкун беради. Бу масалани ҳал этишда биз учун энг муҳим манба— Навоийнинг адабий-илмий асарларида ўз салафлари ҳақида айтган фикрлари ҳамда унинг илк лирик шеърларидир.

Навоий ижоди ўзбек ва форс-тожик поэзияси ҳамда халқ оғзаки ижодининг бой традициялари замида юзага келиб ривожланди ва ўзига ана шулардаги энг яхши хусусиятларни сингдирган ҳолда, бутунлай янги ва юқори поғонага кўтарилди.

Навоийнинг ўз даври лирик традицияларига муносабати шоир ижодининг турли этапларида турлича даражада намоён бўлади.

Навоий ўзбек ёзма адабиётининг барча тажрибаларини Атойи, Саккокий ва, хусусан, ана шу адабиётнинг Навоийга қадар олий чўққиси ҳисобланган Лутфий, форс-тожик поэзиясининг ютуқларини эса Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз ва Жомийлар ижоди воситасида қабул қилиб, ўзига сингдирди. Шунинг учун ҳам Навоий уларни ўзининг қонуний салафлари деб ҳисоблайди.

Хусрав, Ҳофиз, Жомий ва Лутфийларнинг ҳар бири Навоийга ўз ижодининг маълум томони билан ўрнак бўлган. Чунончи, Хусрав Деҳлавийдаги нозик ва чуқур лиризм, Ҳофиз газалларининг исёнкор руҳи ва риндона кайфияти, Жомий поэзиясининг фалсафий баркамоллиги ҳар доим Навоийнинг диққатини ўзига тортган бўлса, Лутфий поэзияси ўзининг чуқур халқчиллиги ва ижтимоий салмоғи билан Навоий учун ўрнак бўлган ва уни ҳар доим илҳомлантирган. Умуман, Навоий илк лирикасининг тематик шаклланишида традициянинг роли каттадир. Бироқ Навоийнинг илк лирикаси ўзининг кўпгина ижобий фазилатлари билан (газалдаги байтларнинг мантиқий изчиллиги, автор шахсининг анча кенг акс этиши, газалларда ижтимоий-сиёсий масалаларнинг кенг кўламда ифодаланиши ва бошқалар) унга қадар яратилган ўзбек ва форс-тожик поэзиясидан (лирик поэзия, албатта) устун туради.

Навоий илк лирикасининг тематик шаклланишида, традиция билан бир қаторда, шоир яшаб ижод қилган давр, муҳитнинг ҳам таъсири каттадир. Бу эса ана шу шеърларнинг гоёвий пўналишига ўз таъсирини кўрсатган. Навоий ишқ, май темалари воситасида ўз газалларида ҳижрон ва даврдан морозилиги, шикоятини анча кенг ва чуқур ифодалаган.

Навоийнинг илк лирикасида, ўша даврнинг ҳукмрон идеологияси ҳисобланган сўфизмнинг маълум даражада излари бўлган ҳолда, асосан, реал борлиқ ва унинг марказий фигураси инсон ҳамда инсоний фазилатлар, ҳис-туйғулар куйланади. Бу эса бутун Навоий ижоди учун хос бўлган гуманизмнинг дастлабки ёрқин кўринишларидир.

Навоийнинг илк лирикаси ўзининг поэтик хусусиятлари билан ҳам диққатга сазовордир. Навоий илк ижоди давридаёқ, Шарқ классик лирикасининг бой воситалари ҳамда усулларидан ижодий равишда фойдаланиш билан бирга, бу соҳада ҳам новатор сифатида ҳаракат қилган, поэтик воситаларнинг имкониятини янада кенгайтирган ва уларни бойитган.

Навоий ижоди ҳар доим ўсишда, ривожланишда бўлган. Шоир ижоди, дунёқарашининг эволюцияси ва бу эволюцион йўлнинг баъзи бир хусусиятлари илк лирикадаги автор вариантларида ўз аксини топган.

Навоий ижодий фаолиятининг кейинги даврларида ҳам ўзининг илк шеърларини назардан қочирмаган, уларни талабчанлик билан кўздан кечириб, жиддий таҳрир қилган. У лириканинг халқчиллиги, фалсафий чуқурлиги учун курашган ва лирикага ижтимоий масалаларни кўпроқ олиб кириш ҳамда фалсафий хулосаларга сиёсий тус беришга ҳаракат қилган. Бу эса Навоий илк шеърларининг ижтимоий-сиёсий салмоғи ва қимматини янада оширган.

МУНДАРИЖА

К и р и ш	3
I боб — Алишер Навоийнинг ўз даври лирик традицияларига муносабати	9
II боб	
1-бўлим — Навоий илк лирикасининг асосий мотивлари	57
2-бўлим — Навоий илк лирикасининг баъзи бир поэтик хусусиятлари	104
III боб — Илк лирика эволюциясига доир	120
Х у л о с а	137

Исаков Еқубжон.

Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Масъул муҳаррир. Ҳ. Сулаймон. Т., «Фан», 1965.

140 бет. (ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт ин-ти). Тиражи 1000.

Исаков Я. Ранняя лирика Алишера Навои.
I. Загл.

8Ўз

На узбекском языке

Якуб Исаков

РАННЯЯ ЛИРИКА АЛИШЕРА НАВОИ

Издательство «Наука» УзССР
Ташкент — 1965

Редактор *Д. Муминова*
Рисом *П. Д. Воронкин*
Бадний редактор *Э. У. Валиев*
Техредактор *З. П. Горьковая*
Корректор *Ҳ. Саъдуллаева, Н. Раҳимова.*

Р01825. Тершга берилди 19/IV-65 й. Босишга рухсат этилди 11/VI-65 й. Формати 60×90^{1/4} мм.
4,37. қоғоз л. 8,75. босма л. Ҳисоб нашриёт л. 8,0. Нашриёт № 1370. Тираж 1000. Баҳоси 58 т.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, 2-Високовольт кўчаси, 21. Заказ 622.
Нашриёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.

Баҳоси 58 т.